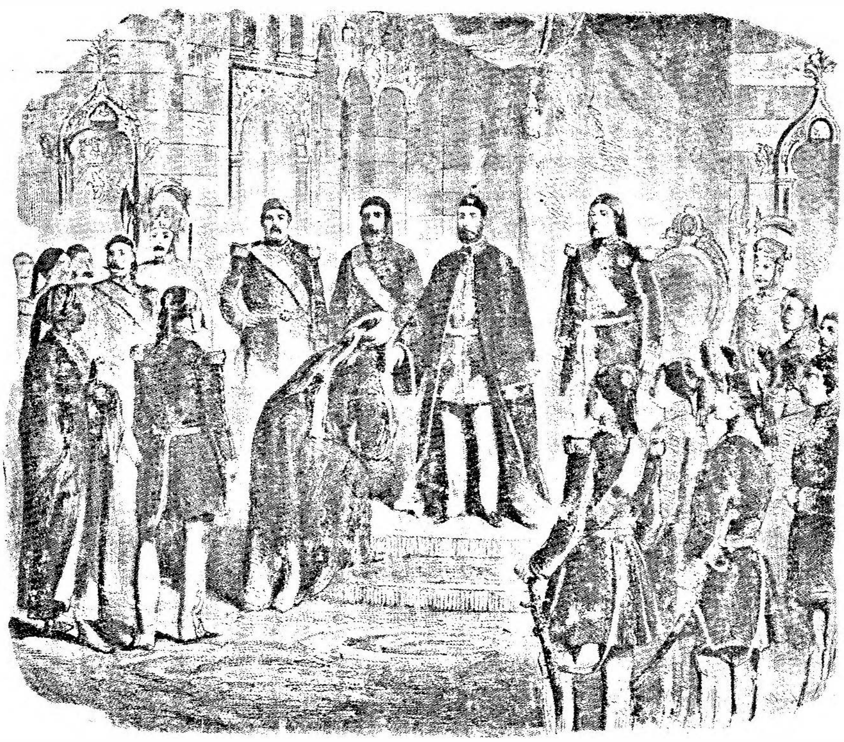
İLBER ORTAYLI

İMPARATORLUĞUN EN UZUN YÜZYILI

hil yayın

İlber Ortaylı Kitapları

Gelenekten Geleceğe (Tükendi) **Hil Yayın**
İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı (2. Bası) **Hil Yayın**
Alman Nüfuzunda Osmanlı İmparatorluğu (2. Bası) **Kaynak Yayınları**
Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği (2.Bası) **Hil Yayın**
İstanbul'dan Sayfalar (2.Bası) **Hil Yayın**
İdare Tarihi (Hazırlanıyor) **Hil Yayın**
Denemeler (Hazırlanıyor) **Hil Yayın**

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BASKIYA

ÖNSÖZ

Ülkemizin tarihçileri yarım yüzyıldır, bütün engellere rağmen bilim dünyasında saygınlık kazanan araştırmalar ortaya koyabilmişlerdir. Düşünme ve yorumlama olanağının zaman zaman girdiği çıkmaza, arşivlerin ve kütüphanelerin perişanlığına ve çalışma kısıtlamalarına rağmen yapılan araştırmalar bilimsel tarihçilik anlayışını ve yöntemini yetkiyle temsil edecek düzeydedir. Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de tarihçileri araştırmaya yöneltecek enstitüler ve malî fonlar yoktur, yalnız ve yalnızca değişen Türkiye'nin sorunlarını anlamak isteği ve ülkemizi sevmek gibi bir itici güç vardır. Türk aydınları bunun içindir ki tarihi bilimsel bir yaklaşımla yorumlamak görev ve sorumluluğunu duymuşlardır, onların başarılarının kaynağı da budur.

Eski dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi Türkiye'de de tarihçiler uzun bir süre imparatorluk tarihinin görkemli dönemiyle, yani 15-17. yüzyıllarla yoğun bir biçimde ilgilenmişler ve 19. yüzyıldaki modernleşmeye karşı bilimsel ilgi gecikmiştir. 1940'larda Tanzimat dönemi üzerine H. İnalcık, Ö. L. Barkan, C. Baysun, E. Z. Karal, R. Kaynar ve Ö. C. Sarç tarafından yapılan birkaç kalıcı araştırma dışında, özellikle Osmanlı İmparatorluğunun siyasal modernleşmesine ilgi uyanmamıştı. Türk demokrasisinin tarihini, siyasal ve hukuki kurumların analiziyle ele almak gibi güç bir görevi o yıllarda Prof. Tarık Zafer Tunaya yüklenmişti. Bugün ise genç kuşaktan bir grup tarihçi, Türkiye'de siyasal modernleşmenin, Türk demokrasisinin tarihini araştırmaktalar. Yakın gelecekte son yüzyılımızın tarihini aydınlatan araştırmaların sayısının artacağına kuşku yoktur.

Modernleşme olgusunun kökleri 18. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Oysa bu döneme karşı 15-17. yüzyıllar ve 19. yüzyılın ikinci yarısını kapsayan araştırmalar hacminde bir ilgi halen yoktur. 18. ve 19. yüzyılların idarî, toplumsal kurumları, kültür tarihi, işlenmesi ve tartışılarak olgunlaşması gereken konulardır. Bu küçük kitap böyle bir tartışmaya yararlı olabilir umuduyla kaleme alındı. Tanzimat dönemi, öncesi ve sonrasıyla bugünkü Türkiye'nin oluşumunu yönlendiren ve iyi araştırılıp bol tartışılması gereken bir konudur.

Ele aldığımız dönem kuşkusuz sadece Türk tarihçilerinin çalışmalarıyla aydınlanamaz. Balkan ve Ortadoğu ülkelerindeki meslekdaşlarımızla aynı kaynaklar üzerinde karşılıklı incelemeler yapmamız gerekmektedir. Türkçe belgelerin bulunduğu bizim ulusal arşivlerimiz kadar, Fener Patrikhanesini, Balkan ve Ortadoğu ülkelerindeki ulusal arşivleri de ortak bir bilinçle, birlikte değerlendirmeliyiz. Oysa yüzyılların tarihini birlikte yapanların çocukları olan bugünün Balkanlı ve Ortadoğulu tarihçileri, tarihi birlikte yazamamaktadırlar.

Ülkemizin modernleşme tarihini yazarken kaynak belgeler kadar tutarlı bir düşünsel yaklaşım da gerekmektedir. Osmanlı modernleşmesi, modernleşen bütün ülkelerin tarihi ile karşılaştırılarak düşünülmelidir. 19. yüzyıl için başvurulacak kitap ve süreli yayın kolleksiyonlarının sınırı yoktur. Tanzimat dönemi ile doğrudan ilgili olan seyahatnamelerin sayısı bile yüzleri bulmaktadır. Bu kaynakların tüme yakınını taramak ve tutarlı bir yorum yapmak güçtür.

Kitapta kullanılan kaynakların zikredilmesiyle yetinildi (Yabancı dilde ve Osmanlıca kaynakların Türkçeleri varsa bunlar verildi). Tanzimat dönemi için toplu bir bibliyografya denemesine girişmek bu çalışmanın sınırları dışına çıkar, bazı yeni veya yeterince işlenmediğini sandığım konulara değinmeye çabaladım. Bu değinmeler yararlı olabilirse mutlu olacağım.

Mart 1983

İKİNCİ BASKIYA

ÖNSÖZ

Osmanlı İmpaıatorluğunun 19. yüzyıldaki hayatını çeşitli yönleriyle serimlemeyi, o yüzyılı anlamayı amaçlayan bir deneme kaleme aldığımda, doğrusu bazı tezler ileri sürmemek mümkün değildi. Türkiye'nin ve bütün Ortadoğu dünyasının değişim asrını ele alan her tarihçi, her toplumbilimci için bu kaçınılmaz bir yöntem oluyor. Ama okuyucuyu polemiğe çekmeye, tarihle günün sorunları çerçevesinde kavga etmeye hiç niyetim yok; bilinmeyen Türkiye tarihini gürültülü tezler, kesin hükümler ve abartılı bir uslubla yorumlamak bizler için mümkün ve yararlı bir yol değil. Bu nedenle daha çok bazı gerekli gördüğüm bilgileri kafalarda soru uyandıracak biçimde ortaya koymayı denedim. Bence 19. yüzyıl tarihi, tarihçiliğimizde kötümser bir üslûb ve yorumla ele alınıyor. Acaba bu gerekli mi diye düşünüyorum. Bu soruyu sorarken, herşeyden önce 19. yüzyıl dünyasını, özellikle Osmanlı dünyasını çok az tanıdığımız kanısındayım.

Bu kitap Osmanlı İmparatorluğunun 19. yüzyılına karşı duyulan ilgiye cevap verdi demek, fazla iddialı olur, ama o yüzyılı farklı bakışla tartışmaya bir ölçüde neden oldu galiba. Yapılan tartışmalar ve tavsiyelerin ışığında, modernleşme denen olguyu kitapta az tartıştığım kanisını edindim. Bu baskıda, toplumsal değişme daha doğrusu toplumsal değişmenin yarattığı tarihsel ve toplumsal bilinç üzerine ayrı bir giriş yapmak durumundaydım. Bazı konuları ve olayları daha fazla açmak da kaçınılmaz oldu. İkinci baskıyı yapan bu kitap 19. yüzyıl tarihimiz için genel bir giriştir. Gelecekte bu satırların yazarı da dahil, tarihçilerimizin daha başka monografilerle bu karanlık yakın tarihi ayrınlatmak imkanına sahip olacağımıza inanıyorum. Bu gelişme bir ölçüde akademik zorlukların da

tesinde, bazı tabuların araştırmacıların önünden kalkmasına bağlıdır. Bugün için Osmanlı 19. yüzyılını inceleyenler ne bizim ülkemizde, ne diğer Osmanlı ülkelerinde konularını özgür bir bilinçle ve önyargısız bir ortamda ele almak durumunda değildir; fakat yakın zamanlarda bu alanda olumlu ve umutlu gelişmelerin görüldüğünü de memnuniyetle belirtmek gerekir.

Ocak 1987

GİRİŞ

İMPARATORLUĞUN EN UZUN ASRI

Osmanlı modernleşmesi Tanzimat devriyle sınırlanamaz, daha eskiye uzanan bir olgudur. Osmanlı modernleşmesi Avrupalılar ile ani karşılaşmanın yarattığı bir şok da değildir. Çünkü Osmanlı coğrafyası tarihi boyunca Avrupa coğrafyası ile siyasî, iktisadî yönden bir beraberlik içindedir. Üstelik dinler ve diller mozayığı olan bu imparatorlukta, değişme deyince; tüm sistemi kapsayan eşzamanlı bir tarihsel-toplumsal olgu da söz konusu olamaz. Öte yandan Osmanlı modernleşmesi salt Osmanlı Türkiyesini kapsayan bir gelişme de değildir; Osmanlı modernleşmesi denen olgu, diğer müslüman toplumları da kapsar. Modernleşme olgusu, Osmanlı dünyasında hakim dinin tartışılmasını, ona atfedilen kurum ve kuralların sarsılmasını, değişikliğe uğramasını birlikte getirdi. Bu değişmenin bir yüzüydü; ama müslümanlar kadar, hıristiyanları ve diğer dinlerin üyelerini de kapsayan ortak yüzüydü. Din dışı bir hayat ve düşünce tarzı, Avrupa dillerinin ve biliminin etkinliği, kamu hayatı kadar aile hayatında da geleneksel kalıpların sarsılması, Osmanlı Türkiyesinden önce Rusya çarlığındaki müslümanlar arasında da görülüyordu. Aynı değişmeler bir süre sonra Hindistan müslümanlarının da gündemine geldi.

Her toplum zamanın akışı içinde sürekli değişim geçirir. Osmanlı toplumu da kuşkusuz bu genel kuralın dışında kalamaz. Üstelik o toplumun siyasal örgütü olan Osmanlı imparatorluğunun doğuşu ve yükselişi tarihin hızlandığı bir döneme rastladığına göre, imparatorluğun klasik dönemi diye nitelediğimiz ilk dört yüzyılında bile Osmanlı toplumunun dilinde, kültüründe, dinsel inanç ve örgütlenmesinde, malî, askerî-idarî yapısında devirden devire büyük değişiklikler göze çarpar. Bu değişmeler-

deki tek etken küçük Osmanlı beyliğinden çok kavimli bir imparatorluğa geçiş olgusu değildir; hızlı bir yapısal değişim geçiren Yeniçağ dünyasının koşullarına uyma zorunluluğu da bu değişimde önemli bir rol oynamıştır. 14. yüzyılın Osmanlı şairi ve divan kâtibi ile 16 - 17. yüzyıldaki meslekdaşları aynı dili kullanmazlar. 14. yüzyılın askeri düzeni ve savaş teknolojisi 16. yüzyıldakinden farklıdır. Toprak düzeni ve mali yapı için de aynı şey söylenebileceği gibi; asıl önemlisi Osmanlı toplumunun çeşitli sınıflarına mensup bireylerin düşünüşü, dünya görüşü ve yaşam biçiminde bu farklılaşma gözlenebilmektedir. Osmanlı modernleşmesi; o toplumdaki kurumların, bireylerin değişmesini ve nihayet toplumsal ve siyasal örgütlenmenin odağı olan devletin yapısını da kapsar. Tanzimat olayının halen yoğun bir tartışma konusu olması bundan dolayıdır.

Osmanlı toplumunun modernleşmesi, modernleşmenin klasik tarifi olan; gelişmiş toplumun özelliklerinin azgelişmiş bir toplum tarafından alınması (mimétisme), gibi bir tümceyle anlaşılamaz. Modernleşme olgusu, kaba bir deyişle; varolan değişmenin değişmesidir. 19. yüzyıl toplumu yeni bir değişme ivmesi kazanmıştır. Ama bu tarif dahi modernleşme olgusunun nedenini, hattâ niteliğini açıklamaya yetmemektedir. Modernleşme, Osmanlı ülkesinde salt değişen dış dünyanın zorlamasıyla meydana gelmedi. Yaşamın varolan kalıplarının kırılması yalnız buhar medeniyetinin, limanlar, demiryolları ve bankaların eseri değildir. Şark yaşadığı zaman çizgisinin, değişen çevre dünyanın kendi bilincinde de farkına vardı. Kuşkusuz ki herşeyin değiştiğini, dedelerinin yaşadığı dünya ile kendi dünyasının farklı olduğunu asıl saptayan Batı toplumuydu. Avrupa Rönesansdan beri, yaşamın değiştiğini, tarih çizgisi üstünde yeni aşamalara geçtiğini farkediyordu. *Mousnier* 1745'de Fransız Akademisi adına şu açıklamada bulunuyordu : «Paris Akademisi, Avrupanın devamlı değişmiş ve halen değişmekte olan bir kıta olduğunu açıklar. Bu değişim, bizim, gelişen bilgi ve bilincimizin bir eseridîr. Akademîye göre dünyanın diğer bölgeleri durgunluk içindedir». Daha 17. yüzyılın sonunda gezginlerden *Chardin* «Asya atalet demektir, Avrupa ise sürekli değişen bir dünyadır» diyordu (*). Avrupa; durağan bir dünyada gelişme ve ilerlemenin, yaşamı değiştirmenin kendine özgü bir olgu olması ile övünçlüydü. Avrupa dünyanın diğer köşelerini tanıyor ve karşılaştırma yapıyordu. Avrupalılar 15. yüzyılda bile dünyanın diğer köşelerini tanıtan seyahatnameleri okuyorlardı. Yeniçağ, Avrupalıda kendi hayat tarzının üstünlüğüne dair bir bilinç doğurdu. Acaba, Avrupa durağan dediği dünyanın öbür parçasına da değişme fikrini kabul ettirme gayretinde miydi? İddianın tersine Akdenizin doğusu, bu modeli gözlemekte

(*) M. Devèze, l'Europe et le monde à la fin du XVIII é siècle, Paris 1970, s. 3.

ve yavaş yavaş benimsemekte oldukça bağımsız ve kendiliğinden davranmıştır. Özellikle 18. yüzyıl; Osmanlı dünyasının, Avrupayı ve Rusyayı bazen naiv, bazen ustaca gözlemlediği bir dönemdi. Dahası bu gözlem ve mukayese artık yazıya ve tanıtıma konu olmuştu. Doğulular savaş meydanlarında, sonra ticaretde yüzyüze geldikleri Avrupayı daha yoğun bir biçimde izlemeye başlamışlardı. 18. yüzyıl Osmanlı sefaretnameleri bugün Avrupa tarihçilerinin kendi toplumlarının tarihi için kullandıkları kaynaklar olmuştur. 18. yüzyılın Osmanlısı Avrupa ve Rusyaya çalkantılı bir fikir iklimi içinde bakmıştır. Ama bu bakış ve bilincin evrimi bile Osmanlı dünyasında önemli değişmelerin varolduğunu gösterir. Büyük Petro devrinde Rusyaya elçi giden *Mehmed Ağa,* Çarın yaptığı geçit töreni ve yeni protokol düzeninden «Çarın maskaralıkları» diye sözetmektedir. Ama II. Katerina Rusyasına giden elçi *Mustafa Rasih Paşa* Rusyanın tasvirini etraflıca ve takdirkâr bir ifadeyle yapmaktadır. *Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi*'nin Fransaya bakışını, Potsdam'a giden elçi *Ahmed Resmî Efendi*'nin; ordu, bilimler ve devlet düzeni üzerindeki ayrıntılı ve olumlu betimlemeleri tamamlamaktadır.

Osmanlı insanı 18. yüzyıldan beri bulunduğu mekânı ve zaman çizgisini başka bilinçle görmeye, dünya tarihini ve coğrafyasını tanımaya başladı. 18. yüzyılın Osmanlı okuryazarları arasında artık bir tür aydın zümre doğmuştu. Latince öğrenen Osmanlı-Türk aydınları vardı. *Dimitri Cantimir*'in İstanbuldaki dostları arasında *Mavrokordato*lar ve bir müslüman olan *Nefiyoğlu* mükemmel Latince biliyorlardı. 17. yüzyıl sonunun tarihyazıcılarından *Hezarfenn Hüseyin Efendi,* Yunanca, Latince öğrenmişti. Meraklılar kervanına eski Galata kadısı (Yanyalı Hoca) *Mehmet Esat Efendi* de dahildi. İbrahim Müteferrika matbaasının musahhihi idi ve Latince öğrenmişti. *Hezarfenn Hüseyin Efendi,* Yunan-Roma tarihinden sözeden ve dünya tarihine bakmasını bilen bir tarihyazıcıydı. 18. yüzyıl Türkiyesinde ise örneğin *Pîrîzade Mehmed Sâhib* İbn-i, Haldun'un «Mukaddime»sini Türkçeye çevirdi. 18. yüzyıl insanının tarihe bakış çizgisi ve bilinci değişiyordu. Ünlü sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa iki adet dünya tarihinin tercüme ve basımı için de bu arada emir vermişti. (Hvandemir ve Aynî'nin dünya tarih ve coğrafyası ile ilgili eserleri) Ciddi lügat çalışmalarına da bu devirde başlanmıştı. Yazılanlar, değişik ilgileri doğurdu.

Dil bilgisi, Avrupa ve eskiçağ tarih bilgisini, o da coğrafya bilgisini getirdi. Dünyadaki renklilik ve değişmeleri görmeğe başlayan bu zümre büyümekte devam etti. Osmanlı adamı bir anlamda geride kalan zaman kadar, yaşadığı rünyanın renklerini de farkeden senkronize görüş sahibi biri oldu. Dış dünya ile kendi konumunu karşılaştıran yargılayan yeni bir kültür adamı ortaya çıktı. Meraklar değişiyordu. Bu eğilim sa-

nece İstanbula ve Osmanlı bürokrasisinin üst katmanlarına özgü değildi. 1730'larda *Baron de Tott,* Kırım hanının Moliere oyunları hakkındaki bilgisini ve bazı çevirilerin yapıldığını hayretle kaydediyordu. Yaşam biçiminde ve zevklerdeki değişmeler için bunlar aşırı örnekler sayılmamalıdır. Osmanlı aydın eliti artık dar anlamda okumuş (literaty) olmaktan çıkıyor ve geleceğin intelligentsia'sını oluşturmağa hazırlanıyordu. Yaşadığı zaman kesitinin ve coğrafyanın bilincine eren bu zümre, çevresini değiştirme ve tarihle bilinçli bir diyalog kurma dönemine girecekti. 19. yüzyılın Osmanlısı bu değişen tarz-ı hayatın, yani döneminin bilinçlice adını da koydu; Islahat devri, Tanzimat, Usul-ü cedid... Kurumlarda değişmeler, toplumun dokusunu etkiledi. Bu bilinçli ve tümel değişiklik dönemi, birçok aydın ve düşünürün kafasında farklı değerlendirmelere konu oldu; sömürgeleşme, kültürel yozlaşma, kötü batılılaşma gibi deyimlerle açıklanan protestolar, salt bizim toplumsal tarihimize özgü değildir. Benzer süreci yaşayan bütün toplumlarda benzer tepkilere rastlanır. Büyük Petrodan beri bütün Rusya aynı düşünsel çatışma ve krizi yaşıyordu. Osmanlı modernleşmesini sürükleyenler belki büyük Petro ve halefleri kadar da Avrupalı ve Batı hayranı değildiler, ama onlar da aynı tepkileri doğuracak bir gelişmeyi sürüklediler. Reform ve değişme hayatın her kompartımanında görülüyordu ve gelişmelerin kökü sadece 19. yüzyılın değil, bütün Osmanlı asırlarının içindeydi.

Islahat asrının adını bürokratlar kendileri koymuştu. Tanzimatın Osmanlı tarihindeki restorasyon devirlerinden farklı olduğunun bugünün tarihçileri kadar devrin insanları da bilincindeydiler. Reformcu bürokratların «usul-ü mehasin-i Tanzimat» gibi mottolarının karşıtı betimlemeler de hemen ortaya çıktı. Tanzimat başlarında kullanılmayan fakat devirle birlikte anılan bir deyim ise Türkiyede tarihçi ve siyasal düşünceyi bir yüzyıla yakın zamandır meşgul ediyor; «batılılaşma»...

Batılılaşmak; yani batı gibi olmak, batıyı benimsemek... Bu kavram Türkiye'nin hayatında 18. yüzyıldan beri rahatsız eden, görünmeyip hissedilen bir Demokles kılıcı gibi var. II. Meşrutiyetten beri adıyla sanıyla tartışılıyor, Cumhuriyet döneminde ise resmen programda var. Batı nedir? Bugün bu soruya Avrupa diye cevap verenlerin yanında, Amerika, dahası Japonya diye cevap verenler de var. İşe sanayi imparatorluklarının bilânçolarıyla bakınca, Japonya Batıya girer; parlamantarizm diye bakınca Şarklılığın prototipi diye gözlenen Hindistan niye Batı olmasın ki? Kavram kalıplarını böylesine yaymaya devam edince en sarsılmaz müteariflerin bile yetmezliği görülür. En yaygın tarif şu; Batı uygarlığı hellen - hıristiyan bir uygarlıktır. O zaman Ortadoğudaki Nasturileri ne yapalım. Kendileri Batının en eski hıristiyanları kadar hıristiyan olup, Hellen dili ve yönetimiyle de daha önceden temasa geçmişler-

dir. Hele yanıbaşlarındaki Süryaniler için bu keyfiyet hiç tartışma götürmez. Doğunun Katolikleri ve diğer hıristiyanları üstelik epeydir sıkı bir biçimde Hellenleşmişlerdir. Hele müslümanlık ve musevilik; hepsi de hıristiyanlık gibi aynı kökenden gelmiş, hepsi de hellenize olmuştur. Ama musevîlik de Avrupa toprağında bulunduğu kadar Batılı sayılıyor ancak... Batı uygarlığının hıristiyan kanadını protestanlıkla özdeşleştirme yanlıları da var. Ancak bu görüş sahiplerinin talihsizliği şudur; protestanlık ortaya çıktığında, Batı uygarlığı denen şey çoktan tarihin fırınından çıkıp kalıplara dökülmüştü.

Kavramı açıklayıcı kıstasları koymanın, konanları kabul etmenin zorluğu ortadadır. Ama halâ batı uygarlığı ve Batı gibi bir kavramı atamayız. Çünkü batı uygarlığı denen bir uygarlık var; değişik dil konuşan ve aynı kıta ve hattâ aynı kıta üstünde değişik iklimlerde yaşayan bu gurupların ortak başat özellikleri var. Ortak yaşanan bir tarih ve kurumlar çerçevesinde biçimlenmiş bir uygarlıktır bu... Bin senedir birbirlerinin dilini ve edebiyatını tanıyan, talebeleri birbirinin okullarında okuyan, birbirinin adetlerini benimseyen, akraba toplumlardır bunlar. Ama tek tayin edici öğe bu değil. Batı uygarlığının insanı belirli bir süredir tarihe, hale ve geleceğe belirli bir bilinçle bakan, geleceğini saptamaya çalışan biridir. Batı uygarlığı ve batı toplumu bir değişimin toplumudur. Değişmeden duran toplum olur mu diye sorulabilir, olmaz ama her toplum değişimin bilincine Batı kadar erken varmış değildir. Değişimi farkeden ve ona müdahale etmeğe kalkan bir bilinçtir batılılık. Gelişme, değişme gibi kavramları Batı kendi bulmuştur. Çünkü bu olayın içine giren ve en yoğun yaşayan odur. 18. yüzyılın batılısı (Avrupalısı) haklı olarak bu devinimi kendine maletmiştir. Doğru veya yanlış bu kanıya nerden ulaşıyorlardı? Herhalde tarihe bakarak ve o tarihin dünyanın diğer bölümlerinde Avrupada olduğu kadar hızlanmadığını görerek. Böyle bir yaklaşım ayrı bir uygarlık olmak için yetermi, diyebiliriz? Ama herhalde kendini adlandırmak ve farklılığını belirtmek için yeterdi. Üstelik bu uygarlığın üyeleri kendilerini ayrımlamak için bu kıstasla da yetinmiyordu; ortak yanlarını, dünyanın geri kalan taraflarından ayrı olan yanlarını da betimliyor, yerine göre vurguluyor ve yerine göre abartıyorlardı. 18. yüzyıla kadar batı Avrupa için doğudaki Grek-ortodoks hıristiyanlığı, hiç de hıristiyanlık değildi. Daha doğrusu hıristiyanlık batılılık için yeterli değildi. Geniş çevrelerde Bulgar bilinmiyordu, Yunanlı ile Türk pek ayırdedilmiyordu, Rus çok uzak bir insan tipiydi. Şu halde İsanın ümmetinden olmak batılılık, Avrupalılık için yeterli değildi. Belki müslümanlar bu dünyanın insanına uzak görünüyordu diyebiliriz, ama diğer yandan daha 13. yüzyılda, *Dante*'nin «İlahi Komedi»de *İbdürrüşdü*, *İbnî Sina*'yı; *Virgilius* ve *Aristoteles* kadar kutsadığını, aynı şeyin *Can-*

terbury Tales de *Chauser* tarafından yapıldığını unutmamak gerek. Greko - Romen ve hıristiyan Batı ve müslüman Doğu veya İslam medeniyeti gibi kutuplaşmalar kavram olarak daha geç dönemin ürünü. Batının bu kutuplaşmadaki dolaylı etkisi açık, ama bizzat doğulu dediklerimizin bu kutuplaşmadaki etkileri de daha az değil. Tabii bu kavramların doğuluların kafasında yer etmesini de gene Avrupa etkisi bir eğitim ve anlayışın ürünü olarak değerlendirmek gerek.

İslam medeniyeti gibi bir kavram düpedüz 19. yüzyılın icadı. Hem de batılı oryantalistlerden çok doğuluların benimsediği bir icad. *Joseph Hammer* bu kavramı hemen hiş kullanmaz, ondan önce *Giambattista Toderini* ve hatta *Dimitri Cantimir* de kullanmaz. Sonraları *Gibb* ve bazıları bu kavrama bulaşmağa başlar. *Brockelmann* «İslam kavimlerin Tarihi»nden söz eder, ama İslam kültürü ve edebiyatı gibi deyimlerden uzaktır: Arab edebiyatı, Arab kültüründen bahseder ve onları inceler. *Hegel* 19. yüzyıl başında «Doğu dünyası» der, doğu salt İslâm değildi onun için. Doğu rünyası nihayet göreli bir coğrafya çizgisidir; Avrupanın doğusundaki tüm toplumları kapsayan bir dünya... (**) Rönesansdan beri Avrupa Akdenizin doğusuna karşı yoğun ve ciddi bir ilgi duymuştur. Ama Avrupada İslam bugünkü anlamda değil, olduğu gibi din olarak anlaşılan bir kavramdır. Müslümanlardan ve İslamdan sözedildiğinde, bazen Arap, çoğunlukla Türk sözkonusudur. 17., 18. ve 19. yüzyıl başının «oriental» denen dünyası Avrupanın doğusuydu. Aydınlanma düşünürleri içinde *Voltaire* İslam için olumlu yargılamalarda bulunan biri. Doğuda «despot yönetimin varlığını ve özgür sanatın bulunmamasını» Voltaire İslamla değil, eski Yunan kültürüne uzak kalmak ve semitik kültür çevresinin kalıplarını benimsemekle açıklar. 18. yüzyılın İngilteresi Fransız aydınlanmasından daha soğukkanlıdır. *Simon Ockley* «History of the Saracens»ini yazarken uygarlığın bu dönemine soğukkanlılıkla bakar. Ünlü *Edward Gibbon* ise, dünya uygarlığına katkıda bulunan İslamdan

(**) Doğu dünyası **Hegel** için bütün eskiçağ doğulularını içerir. (Philosophie der Geschichte, I bölüm ve IV bölüm, 2. başlık) İslâm ise ortazaman Avrupasını harekete geçiren bir dünyadır. Aslında İslâm (Mohammedanismus) da doğunun negatif bünyesine sahiptir. Geist'in (tin) in özgürlüğünden sözedilemez. Ama İslâm fetihçi karakteriyle, Batıyı mücadeleye şövalyeliğe özgü cesaret ve güzellik duygusuna itmiştir. Felsefe ve şiir Batıya Araplardan gelmiştir. İslâmın kendi ise cennet özlemiyle yaşayan bir fanatizm halinde dünya tarihindeki rolünü kaybetmiştir. Hegel, Araplar ve şiir derken, Goethe'nin «divan»ından sözediyor. Hegel'e özgü kaba yanlışlardan biri daha, Goethe'nin «Westöstlicher Diwan»ının esinti kaynağı, Hammer'in İranlı Hafız'dan yaptığı çeviriydi. Burada önemli olan, Hegel'in İslâmı Araplıkla özdeşleştirmesidir.

ve İslam tarihinden sözeder. (***) Böyle olumlu betimlemeler, olumsuz betimlemelerle beraber varoldu. Misyoner düşünceye göre; İslam çağdaş gerikalmışlığın nedeni olup, hıristiyanlık ilerlemenin nedeniydi. (Bu görüşün içine E. Renan'ı koymak pek doğru değil. Renan farklı yorumların sahibi bir düşünür). 18. yüzyıl sonlarının dar pozitivist, titiz filologu *Silvestre de Sacy* hiçbir zaman İslam uygarlığı gibi geniş kavramlara başvurmaz. Avrupa düşüncesinde bir İslam dünyası ve *homo islamicus* kavramı doğmuştu. Ama kavramı, asıl benimseyip bugüne kadar yorumlayanlar Ortadoğulu düşünürler oldu. L. Massignon, T. E. Lawrence, W. S. Blunt gibi oryantalistlerin araştırmalarını ve ortaya koydukları «İslam» kavramını, Arap ulusçuluğunun öncüleri olan düşünürler benimseyip kullanmaya başladılar. İslâm bugün tarihçilik ve siyasal düşünüşün ötesinde bir ideoloji haline getirilmektedir. Ama islam medeniyeti ne gibi etnik öğelerle özdeşleştiriliyor ve bizatihi İslam medeniyeti, müslüman toplum gibi kavramlar nedir, gibi soruların cevabının verildiğini, halen söyleyemeyiz. Kısacası «İslam medeniyeti» Araplar arasında 19. yüzyılda tutulan ve sevilen bir slogan; müslümanlardan biraz önce hıristiyan Arap aydınların pek sevdiği, İslama olan hayranlıktan çok, Araplığa olan bağlılıkla ortaya çıkan ve ismin tersine oldukça lâik içerikli bir kavramdır bu. Ortaçağın islâmları için böyle bir kavram yoktu. Peki Ortaçağın müslümanı yaşadığı dünyayı ayırmaz mıydı. Ayırırdı kuşkusuz ama başka adla, başka yaklaşımla. *Dar'ul İslam* derdi Müslümanların egemenliğindeki dünya parçasına, öbür tarafa da *Dar'ul harb*... Dar'ul harbdeki birine harbî denir; ister bir Merovenj asilzadesi olsun, isterse bir köylü veya müslümanların eli değmemiş bir Hind bölgesindeki Brahman kastının üyesi... Harbî, islam toprağına aman dileyerek girer ve *müsta'men* statüsü alır. Dar'ul İslamdaki hıristiyan öyle değildir, onun statüsü başkadır, *zımmî* denir. Zımmîler ehl-i kitabtır, yani Hz. İbrahimin öğretisinden kaynaklanan dinlerden birine mensub olmalıdırlar. Ama uygulamada Zerdüştîlere bu statü verildiği gibi, Abbasiler devrinde ne yapacaklarını bilemedikleri Harrandaki Sabian (Sabiyyun) cemaatina da aynı statüyü verdiler. Oysa düpedüz yıldızlara tapınan astrolojik bir dinin üyeleriydi bunlar. Acaba Dar'ul İslamdaki düşünür yaşadığı uygarlığı İslâm medeniyeti diye mi tarifliyordu. Kesinlikle hayır... XI. asrın düşünürlerinden *Kaadi Ahmed el Andalusî*'ye bakalım; sayısız «tabakat» kitaplarından (milletleri tanımlayan eserler) birinin, «Kitab-ı tabakat el Umam»ın yazarı bu... Ona göre medeniyeti yaratan kavimler şunlardır; Arablar, Hindliler, İranlılar, Kaldanîler, İbranîler, Yunanlılar, Mısırlı-

(***) İngiliz oryantalizminin bu oldukça doğru tahlili **Maxim Rodinson'a** aittir. bkz. «The Western Image and Western Studies of Islam» **The Legacy of Islam** 2 nd edit, J. Schacht, C. E. Bosworth, Oxford 1979, s. 9-37 ve 39.

lar, Romalılar (Eski Roma ve Bizans); Türkler ve Çinliler bu çerçevede ele alınamaz, ama pratik bilgili, saygıya değer kavimlerdir. Diğer kuzeyli kavimler ise; elverişsiz iklim şartları yüzünden, durgun zekâlı ve anlayışı kıtdır ve yaratıcı olamazlar. (*) Endülüslü Ahmed'in uygarlığın niteliğini ve coğrafi sınırlarını belirleyişi *Heredot*'dan ve *Strabon*'dan farksız nerdeyse. Sıralamasına bakınca dine, dile önem vermediği açık; önemli olan Akdeniz dünyası ve uygarlığı... *Ahmed Andalusî* böyle düşünen tek adam değil, bu geleneğin içinde ve o geleneğin eseri olan düşünürü hepimiz biliyoruz; toplumların yapısını dinî görünse dahi son derece dindışı rasyonel bir tutumla inceleyen, *İbn-i Haldun* bu.

Kısacası İslam medeniyeti ve İslam kültürü gibi kavramları bugün bazı aydın ve bilginler bir ayrımlama için kullanıyorlar. Ama bu ayrımcı vurgulama asıl 19. yüzyılın kendini yüceltmek isteyen modernleşmeci ve de yeni ulusalcı Ortadoğulu düşünürünün kafasında yatıyor. İslam ayrı ve berikilerden aşağı kalmayan bir uygarlıktır, deniyor. Diğerlerinden yani Avrupalılardan aşağı olmadığı açık; çünkü zaten aynı uygarlık çevresinde, Akdenizin içinde yaşamış müslümanlar da... Bu daha çok 18. yüzyıl oryantalizminin ve Avrupanın, Doğuyu (sınırları aslında onlara göre doğu Avrupadan başlardı) dışlayıcı bakışına bir tepki olarak ortaya atılmış. Hele «Türk-İslâm medeniyeti» deyimi tam Balkanik bir adaptasyon; Hellen-hıristiyan uygarlığı, Slav-hıristiyan uygarlığı gibisinden bir kavram. Dini tarafı da yok. Dine bağlı olduğu ileri sürülen evrensel bir uygarlığa, bir etnik grub, bir ulus adına sahip çıkmak telaşı içinde ortaya atılan kavramlar bunlar. Özünde lâik ulusalcı bir maya, görünüşünde de bir kavim adına bütün diğer dindaş kavimlerin üstüne çıkma çabasını taşıyan bir kavram. Parçalanan Osmanlı imparatorluğunun terekesi üzerindeki kavganın yarattığı bir ürün sayılabilir, «Türk-İslâm medeniyeti» sloganı...

Ayrı uygarlıkların batılılaşması nasıl olacak. Bu 18. yüzyıl sonunda tartışılmağa başlandı. (batılılaşması sözkonusu olan uygarlıkların kimi ayrı, kimi o kadar da ayrı değildi Avrupadan) Rusya geç batılılaştı, modernleşti deniyordu. Oysa, olay Büyük Petro ile başlamıyordu. Çok önce Rusya seçkin sınıfında hümanizmaya, yeniçağın Avrupa kültürüne eğilim başlamış ve Avrupa tarzı her alanda hayata girmeğe başlamıştı. Japon örneği; batılılaşma ve Avrupa ile problemi olanlar için çok çarpıcıydı, hatta heyecan vericiydi. Japonya, Batının hiçbirşeyini almayıp sadece tekniğini alarak kalkınıp güçlenen bir toplum olarak görünüyordu bazı gözlere. Ne var ki bu görüş bilgisizlikten kaynaklanıyordu. Japonya biz-

(*) Sa'îd Ahmed al-Andalusi, **Kitab tabaqat al-umam,** trad. Française R. Blachère, «Livre des catégories des nations» Paris 1935, s. 35-37 naklen B. Lewis **«The muslim discovery of Europe»** London 1982, s. 18.

de o günden bugüne hiç tanınmamıştır. Hiçbir doğulu ulus Japonlar kadar Avrupanın dinine yakınlık duymamıştır. 17. yüzyıldan beri Japonlu, Avrupa tıbbını, tekniğini ve düşüncesini izliyordu. Avrupa düşünü ve medeniyeti ile Japonyanın ilişkileri dün böyleydi, bugün aynı şey daha yoğun olarak sürüyor.

Türkiyedeki, daha doğrusu Osmanlı toplumundaki batılılaşmanın özgün tarafı; bu sürecin adı konmadan başlamış olmasıdır. Tabii bu yargıda bulunurken de kesin çerçeve saptamamak gerekir. Çünkü imparatorlukta yaşayan Rumların bir kısmı daha başından Batı ile ilişkidedir. İonya adalarında Rönesans kültürünün hiç de küçümsenmeyecek merkezleri, eski Yunanca-Lâtince ve yaşayan batı dillerinde eğitim veren kurumlar vardı. Hali vakti yerinde Yunanlı, çocuğunu orada okuturdu. Yunanlılar Avrupa dünyasına gidip gelen, yerleşip yaşayan bir gruptu. Fenerli Rum aristokrasisi batı kültürüne açıktı, ama Osmanlıca eğitimini de en iyisinden alırlardı. Eflak Boğdan prensliklerinde batı tipi eğitim erkenden yerleşmişti. Birinci sınıf Osmanlı aydını olan *Dimitri Cantimir,* batı dillerine ve bilimine devrinin ölçüleri içinde esaslı bir biçimde sahipti. Bulgarlar 18. yüzyılda Yunanlılar aracılığıyla klâsik dünyaya değilse de Avrupa kültürüne ve ulusalcılığına yaklaştılar. Lübnan'ın Maruni hanedanları, batılı yaşam biçimine 17. yüzyıldan beri giriyorlardı. Sadece Bab-ı Âli'yi ve Anadolu kıtasını gözönüne alarak, Osmanlı imparatorluğundaki batılılaşma olgusunu ve değişimi kavrayamayız. Gene Osmanlı imparatorluğunun askeri gereksinimleri dolayısiyle Avrupa dünyasına, düşünce ve edebiyattan daha önce yaklaşmak zorunda kaldığı açıktır. Askeri reformların sadece kışlayla sınırlı kalmayacağı; daha doğrusu reformun askeri cerrah yetiştirmek için tıb eğitimi, istihkâm ve yol için mühendislik eğitimi, matematik, coğrafya derken sonunda vergilerin düzenli toplanması için maliyeye yansıyacağı açıktır. Çünkü devamlı merkezî bir ordu tutmak demek, modern merkeziyetçi bir sisteme dayalı bir malî idare gerektirir. Nihayet bu gelişmenin yönetimin her kompartımanına ve hukuk alanına sıçrayacağı açıktır. Osmanlı batılılaşmaya pragmatik bir yaklaşımla girdi. Ama bu sürece girince gelişmeler onu bugüne kadar getirdi. Osmanlının batılılığa teorik planda hazırlanmayışının en önemli kanıtı, tarih, felsefe ve edebiyat alanındaki yavaş değişmedir. Hatta Fransız idare hukuku sistemini uygulamakta tereddüt etmeyen, pratik gerekçelerle Fransız Medenî Kanununu bile adapte etmeyi düşünenlerin; çağdaş Fransız tarih metoduna, Avrupa felsefesine aynı yoğun ilgi ve yaklaşımı göstermedikleri görülüyor. (**) İmparatorluğun yönetiminde belediye ve zabıta kanununa kadar Avrupa taklit edilmiştir, ama parla-

(**) İ. Ortaylı, T. Akıllıoğlu, «Le Tanzimat et le Modèle Français» **L'Empire Ottoman et la France, Varia Turcia III, İstanbul-Paris 1986, s. 197-208.**

manlarizm için böyle bir eğilimin yavaşladığı açıktır. Osmanlı batılılaşması, Batıyı hayranlıkla değil; zorunluluk nedeniyle tercih etmiştir. Tanzimatın en muhafazakâr görünen kişiliği Cevdet Paşa'nın imparatorluğun idari yapısının batılılaşmasında en önemli rolü oynayanlardan olduğunu unutmayalım. Nihayet ismi konmayan batılılaşma bir dış zorlamadan çok, bir iç kararın sonucudur. Çağdaş tarihçilerimizin bolca başvurduğu, dış zorlama için ileri sürülen kanıtlar; daha çok imparatorluğun siyasetine yön verdiğini iddia eden megaloman diplomatların hatıralarıdır. Bunlar, büyük olayları ve tarihi oluşumları değerlendirirken başvurmak için; önemli olsa bile çok yetersiz kalan, bazen de yanıltan tarih belgeleridir.

19. yüzyılın ikinci yarısındaki Osmanlı düşünürü bu gelişmelerin sonucu olarak; daha demokrat ve özgür bir rejim istemektedir; aile ve toplum hayatı, eğitim ve yönetimde daha özgür, daha katılmacı hedefleri vardır. Batı toplumunun kurumları ve yaşamı bu düşünürleri etkilemiştir. Ama bunlar nekadar batıcıdır, tartışılır. Bir yerde Fazlurrahman'ın tasnifiyle bu düşünürler modernist islamcılar arasında yer alır. (***) Genç Osmanlılar, Hind müslümanları arasındaki *Seyyid Ahmed Han*, Araplar arasındaki benzerleri *Muhammed Abduh, Abdurrahman Kevvakebi* gibi batı toplumunun hemen bütün temel kurumlarını, yeni bir islam içtihadı esasına göre Osmanlı toplumuna getirmek amacındadırlar. Onlara göre, Meşrutî rejim, islâmidir; çünkü «meşveret» usulü bunu gerektirir. Kadınların tutsaklığına, çok kadınla evliliğe son vermek gerekir, çünkü İslam'ın ruhuna aykırıdır. *Namık Kemal*'in özgürlükçülüğü ulusçu bir esasa dayanmaz. Lâik de değildir. O latin harflerine karşıdır. Medeni kanunun adını ağzına almaz. Ama ondan daha islamcı olan ve parlamentoyu bile gerçek temsili bir organ olarak görmeyecek kadar otoriteye başkaldıran *Ali Suavi*, birçok yönleriyle meşrutiyet reformlarının da ötesinde taleblerde bulunur. (Daha öz bir Türkçe, tek evlilik ve hatta ulusçu yaklaşımlara sahip olduğu da görülüyor). Osmanlı aydını Batıya ve batı düşüncesine karşı kuşkucu ve ihtiyatlıdır.

19. yüzyılın, Batıya karşı kuşku duymayan, batılılaşmacı müslüman düşünürleri bizde değil, Rusya Çarlığında ortaya çıkmışlardır. Nedeni biryerde gayet açıktır. Osmanlı aydını Avrupayı dışından görmüş ürkmüş ve o toplumu da aslında gereğince tanımamıştı. Rusya müslüman aydınları ise Batıda değil, batılılaşmış bir yarı doğulu toplumda yaşadıklarından; yaşadıkları ve gördükleri deneyler ve 19. yüzyıl Rusyasının düşün akımları, toplum kurumlarının içinde bulunduğu evrim onlara daha cesaretle, lâik bir batılılaşma programı izleme telkininde bulunmuştur.

(***) Fazlurrahman, İslam, New York, 1968, s. 261 vd.

Azeri reformatör, *M. F. Ahundzade, Musa Kazım Bey* (Protestan olup Aleksandr adını aldı) *Şehabeddin Mercani, İsmail Gaspırinski* gibileri buna örnektir. Çok sonraları Jöntürkler arasında ilginç bir yeri olan *Abdullah Cevdet*'in lâik ve radikal batıcılığı, Osmanlı toplumundaki ihtiyatlı batılılaşmaya karşı bir tepkidir adeta.

Batılılaşma imparatorluğun reform asrında, gittikçe adı ve kavgası artan bir akım olarak sahneye çıktı. Jön Türklerin iki kanadının (yani İttihadçılar ve Prens Sabahattincilerin) hangisini daha batıcı veya daha doğucu olarak niteleyebiliriz acaba, cevap pek zordur. Tanzimat dönemi, ferdin hayat ve kazanç güvenliğini sağlamaya yönelik hareketler ve yasama girişimleriyle başladı. Rejimdeki Avrupalılaşma (kanun devleti olma hareketi) kurumlara, oradan eğitime ve düşünceye yansıdı. Türk toplum hayatına kadın girdi. (Balkanlarda kadın çoktan hayata girmişti. Aprilov'un Bulgaristanda açtığı ulusal okulların öğretmenleri arasında kadınların sayısı artıyordu.) 19. yüzyıl sonunda muallime hanım Türk toplum hayatında da yerini almıştı. Bitmez tükenmez tartışmalar da başladı. Batıdan sadece tekniği alalım diyenlerin yanında daha değişik görüşler ileri sürüldü. (*) Nihayet *Ziya Gökalp* ile bu görüşler tam bir düğüm halini aldı; «hars» ve «medeniyet» ayırımı iki içeriği belirsiz kavramın sözde ayrımlanmasıdır. Hars Batıya olan kuşkuyu besleyen bir kavramdı. Hars sözünün «culture» kelimesinin kötü bir Arapça çevirisi olduğunu, çünkü bu kelimenin sadece toprak ekimi olmayıp lâtincede tapınmayı da içerdiğini söyleyelim. (Hem anlamca farklı olan, hem de Rönesansdan beri düşünürlerin işleye işleye içerik boşalmasına uğramış böyle bir kavramı «hars» veya «ekin» diye çevirmenin garabeti de açık).

Türkiye yönetimi ve eğitimi kaçınılmaz olarak batılılaşıyordu. Modernleşme eğitime yansıdıkça medrese çevresi ve ilmiyye sınıfı bunun dışında kalıyor ve devlet ve toplum hayatındaki eski egemen rolünü kaybetmeye başlıyordu. İranın modernleşmesi ile Osmanlı modernleşmesi arasındaki en önemli fark budur. İranda ruhban sınıfı diyeceğimiz din adamları modern eğitimi de alarak yerlerini muhafaza edebilmişlerdi. 19. yüzyıl bir kültürel düalizm asrıdır. Bu hukuk ve idare alanında da böyledir. İşte bu sancılı durumdur ki önce Jöntürkleri sonra Cumhuriyetçi-

(*) İkinci Meşrutiyet ve 19. yüzyıl sonunun mimarisi bu Batıya karşı kuşkuculuğu gösterir. Ancak bu yeni oryantal mimari bir yerde neokslaik uslûbun, yani o devirde Batıda moda olan beynelmilel neoklasik mimarinin bizdeki şubesiydi. Batı uygarlığı tümüyle mi alınacak, nasıl alınacak, **Celâl Nuri (İleri)** bu konuya tartışmalar arasında ilgiyi çekiyor. Prensip olarak batıcı, ama uygarlık değişimi ve modernleşme sürecinin sorunları üzerinde çekingendi. (**Tarih ve Toplum**, 9. ve 10. sayı C. Meriç'in «Celâl Nuri'nin Türk İnkılâbı») **Abdullah Cevdet** daha total ve radikal bir görüşü savunacaktır.

leri başarılı bir biçimde radikal çözümler aramağa sevketmiştir. Modernleşme, Batı dediğimiz Avrupa modeline göre olmuştur. Bu seçim özgürlüğü tanımayan bir modeldir; çünkü Avrupa değişen ve egemen dünya merkezi durumuna gelen bir coğrafya parçasıdır. Modernleşme; sadece bizde değil, bu işe bizden daha önce giren ve daha kolayca bu sorunu çözebilecek olan Rusyada da sancılar ve tepkiler yarattı. Büyük Petrodan 150 yıl sonra *Aksakov* hala «Dönelim» diye şiir yazıyordu, *Rürik*'ler asrına geri dönmek niyetindeydi. Öte yanda *Çaadayev* ise Rusyanın hala doğulu, mazisi karanlık geleceği ümitsiz bir toplum olduğunu, gerçek reformun ortodoks kilisesinden çıkıp latin-katolik kültürüne girilerek başarılabileceğini savunuyordu. Bu iki dünyadaki, yani Rusya ve Osmanlı dünyasındaki düşünürlerin bazen benzer sorunlar üzerinde adeta eş bir uslûbla durmuş olmaları bir rastlantı değildir.

Batılılaşma sorunu; batı toplumuna özgü temel kurumların, Batı tarihinde başlayan sanayileşmenin, kentleşmenin ve siyasal kutuplaşmaların toplumumuza girdiği günümüzde de var. Yahut değişmenin getirdiği sorunlar batılılaşma başlığı altında tartışılıyor. Türkiye'nin ikiyüzyıllık tarihinin bu başlık altında ele alınması da böyle bir durumdan kaynaklanıyor. Oysa tarihe göz attığımızda «batılılaşma» kavramı yoğunluğundan çok şey kaybedecek bir tartışma konusudur.

18. yüzyılda Osmanlı imparatorluğu; orta Avrupa kültür çevresinin etkisi altındaki Balkan eyaletlerinin hareketliliğiyle, yüzyılların yaşam biçimini barındıran Mezopotamya eyaletlerinin oluşturduğu bir sistemdi. Osmanlı modernleşmesi için kesin bir tarihleme ve coğrafya çizmenin güçlüğü ortadadır. Üstelik yeryüzünün büyük devrimler geçirdiği 18. ve 19. yüzyıllarda bütün dünyanın, hatta Avrupanın bile bu çalkantıları eşzamanlı ve eşdeğerli olarak yaşadığı söylenemez. Osmanlı modernleşmesi, Nevşehirli İbrahim Paşanın sadrazamlığı devrinde matbaanın kurulması, Osmanlı kültüründe ve hayat tarzındaki batılılaşma girişimleriyle mi, yoksa II. Mahmud'un reformlarıyla mı veyahut Gülhane'de okunan Hatt-ı Hümayunla mı başladı? Böyle bir başlangıcı II. Osman'ın başarısız reform isteklerine kadar indirenler de vardır. Bu gibi etnosantrik (içedönük) değerlendirmeler bir yana, niçin *Dimitri Cantimir*'in Eflâk'daki yönetimi veya Sırbistan'daki rahiplerin 18. yüzyıl başlarına uzanan eğitim reformlarıyla Osmanlı impartorluğunda modernleşmenin başladığını iddia etmek mümkün olmasın. Bu nedenle Osmanlı modernleşmesini anlamak için kurumlarını ve toplum tarihinin çeşitli zaman kesitlerini tek tek ele alarak incelemekte yarar vardır. Ama incelemeye nereden ve nasıl başlarsak başlayalım, modernleşme olgusunun doğduğu veya patladığı alanları ve bunun nedenlerini ele alırken, bazı olayların kro-

noloji cetvelinde daha derin kazılması kaçınılmaz olmaktadır. Bu anlamda bir zamanlama yaparsak, İkinci Viyana bozgunundan Tanzimat fermanının ilânına kadar Osmanlı modernleşmesinin gerekliliğini ve koşullarını tarih hazırlamıştır diyebiliriz. Bu tarihten sonra Osmanlı toplumunun yöneticileri modernleşmeyi bir ölçüde sırtlamakta, topluma dikte etmektedirler. Gelişmeler de bu nedenle hızlanmış ve kısa zamanda onların da tahmin edemiyeceği boyutlara ulaşmıştır. 19. yüzyılın Osmanlı reformatörü 18. yüzyıl reformatörlerine göre hiç değilse bir ölçüde daha bilinçli ve programlıdır, en azından daha telaşlıdır.

1839 yılı Kasım ayının başlarında Gülhanede okunan Hatt-ı Hümayunu çıkaran Sultan Abdülmecid ve Mustafa Reşit Paşa başta olmak üzere devrin aydın bürokratları gerçekten telaş içindeydiler. Yüz yıllık büyük sorun, yani uluslar sorunu heryerde patlak vermekte ve imparatorluğun hayatını tehdit etmekteydi. Sırp ve Yunan ayaklanmalarının sonucu, Mısır olayı Osmanlı yöneticilerini acil bir ıslahatın gereğine inandırmıştı; tartışma ve gruplaşmalar ıslahatın yöntemi ve niteliği üzerindeydi. 18. yüzyıldan beri imparatorluğun iktisadi hayatının modern dünyaya ayak uyduramadığını herkes görüyordu. Üstelik dış iktisadi ilişkiler Avrupa ile eşitsiz mübadele sistemi üzerinde gelişmekteydi. 18. yüzyıldan beri Avrupa ülkelerine verilen ticari imtiyazlar, 15-11. yüzyıllarda verilen imtiyazlardan nitelikçe çok farklıydı. Tanzimat bürokratları, merkezi yönetimi güçlendirmek gibi zor bir işi gündeme almışlardı. Osmanlı ülkesinin her yanında, her devirde yerel nüfuz grupları vardı ve yönetimde söz sahibiydiler, ama yüzyılı aşan bir süredir Rumeli ve Anadolu'da yönetim güçlenen derebeylerinin eline geçmişti. Klâsik malî sistemin 19. yüzyıl devleti için elverişli olmadığı ortadaydı, bu nedenle vergi kaynaklarını iyi saptamak ve vergileri düzenlice toplamak, iltizam gibi bir sistemi kaldırmak için vilayet düzeyinde yeni bir örgütlenme başladı. Merkezi hükümetin memurları; yerel nüfuz gruplarının, cemaatlaıın temsilcilerine danışmak ve onların yardımına başvurmak gereğini her zaman duymuşlardır. Ama 1840'lardan beri bu danışma ve işbirliği kurumsallaşmaya başladı. Böylece ülkemizde yerel yönetimin ilk tohumları atılmış oldu. Devletin görevleri ve kontrol alanı genişlemekteydi, ama sivil ve asker kadroları çok yetersizdi. Kapıkulu ordusunu dağıtmış, modern ordusuna da gerekli eğitimi verip donatamamış devlete tarihin bir lûtfuyla nitelikli yardımcı kadrolar katıldılar. 1849 yılında Osmanlı ülkesine sığınan Polonya-Macar alayları, komutanlarından neferlerine kadar Osmanlı modeınleşmesine can-ı gönülden hizmet ettiler. Ancak dışardan devamlı kadro yağmayacağından, reformcu bürokrasiye eleman yetiştirmek için eğitim düzenlemelerine hız verildi. Osmanlı toplumu modernleşme dönemine girmişti. Kendi yetiştirdiği kadrolar veya dışardan

gelen destek kadroların bir kısmı; modenleşmenin ideolojisine sahip olmasalar bile gereğini yerine getiriyorlardı.

Toplumda zevkler değişmişti; resimde; mimarlıkta, musikide geleneksellin yanında bir yeni vardı. Bu daha çok Avrupa'dan etkilenen bir yeniydi. Parlak bir başlangıç sayılamazdı; güçlenip yayılmadı ama eskiyi etkiledi, değiştirdi. Tanzimatçı aydın bürokrat geleneksel toplumun ihtiyatlı tutuculuğuyla modern dünyanın zorlamalarına cevap verme gayretindeydi. Tanzimat bürokratı demokrasiye inanmaz ve düşünmez, ama yönetilen kitleden uzak kalınca iş çıkaramayacağını bilirdi. Şairin «ahalinin reisicumhuru» diye kaside yazdığı *Mustafa Reşit Paşa,* gerçekte bir Prens Metternich'di. Metternich, Restorasyon devri Avrupasının tipik devlet adamıydı; siyasal yönden tutucu, ulusçuluğun düşmanı, ama ticaret ve sanayiin geliştirilmesi ve bürokrasinin ıslahı konusunda da akîl ve dinamik davranışlıydı. Avrupa'nın gerici başbakanı 1830'ların Osmanlı imparatorluğunda olsa, toplumun çarkını döndürmemesi için bir neden yoktu. Nitekim Metternich'e hayran olan ve Metternichin de takdir ettiği Tanzimat bürokratları her şeye rağmen Tükiye tarihinin yaratıcı ve olgun kadrosunu meydana getirdiler.

Tanzimat dönemi bizde tarihçilik ve toplumsal düşünce alanında devirden devire siyasal atmosfere göre değişik yorumlara konu olmuştur. 1930'larda Cumhuriyetçi tarihçilik, Tanzimat dönemini Cumhuriyet döneminin yarı başarılı öndeneyimi olarak görmüştür. 1960'ların siyasal ve toplumsal sorunları içinde Tanzimat devrine bakan aydınlar ise, Tanzimat reformlarının yapısını ve Tanzimatçıların dünya görüşünü, Türkiye'nin ekonomik çıkmazının ve bağımlılığının tarihi sorumlusu olarak göstermişlerdir. Bu iki yorumun taraftarlarını da belli bir dünya görüşüne bağlı gruplar olarak nitelemek mümkün değildir. Tanzimat devri iktisadi, toplumsal, kültürel yönlerden araştırıldıkça ve değerlendirmeler Türkiye ve dünya tarihinin koşulları içinde yapıldıkça; daha soğukkanlı yorumların ortaya konacağına kuşku yoktur. Her şeye rağmen Tanzimat hareketi Türkiye tarihinde toplumu ileriye götüren ve çığır açan bir rol oynamıştır. Tanzimat devri tarihi ne dramatik, ne grotesk ne de mutantan bir tarihtir, kelimenin tam anlamıyla bir trajedidir. Trajik bir çözülmezliğin içten içe, ağır ağır kaynamasıyla tarihin ilerlediği bir zamandır. Bir toplumun kurumlarıyla, gelenekleriyle devlet adamlarıyla kaçınılmaz bir yazgıya doğru ilerlediği, karanlığın ve gafletin yanında, fazilet ve aydınlığın ortaya çıktığı: çöküşle ilerleyişin boğuştuğu Osmanlı tarihinin en uzun asrıdır.

Tanzimat devrinin modern Türkiye'nin oluşumdaki payı büyüktür. Bir toplumu sadece ekonomik gelişim çizgisiyle değerlendiremeyiz. Bazı Ortadoğu ülkeleri, 19. yüzyıl başlarında Osmanlı devleti ile aynı yerden

yola çıktıkları halde; sosyal, siyasal, kültürel yönden bugün Türkiye ile aynı tarihî dönemeçte değilseler, siyasal ve kültürel atılımların hızlandırıcı etkisini kabul etmeliyiz. Osmanlı imparatorluğunun 19. yüzyılda yaşadığı gelişmeleri, sadece Bab-ı âli'nin yöneticileri değil; Bulgarların, Sırpların, Arnavutların siyaset ve kültür adamları da sürüklemiştir. Osmanlı imparatorluğu bütün kavimleri, bütün çelişkileri ile modernleşme sürecine girmişti. Osmanlı tarihini 20. yüzyıla kadar Osmanlılar yaptılar, siyasal kültürel gelişmeyi sırtlananlar Osmanlı İmparatorluğunun halklarından sadece biri değil, hepsidir. Tanzimat reformlarını İran veya Mısır gibi ülkelerdeki çağdaş reformlardan ayısan bir özellik; bütün toplumsal kurumlarda yenileşme girişiminin görülmesi ve asıl önemlisi siyasal bağımsızlık gerçeğidir. Osmanlı imparatorluğu herhangi bir veya iki devletin siyasal tekeli altında değildi. Büyük devletlerin hepsine karşı güçsüzdü fakat denge politikası izleyecek kadar bir siyaset yapma yeteneğine sahipti. Kültürel ve toplumsal modernleşme girişimlerinde bulunan ilk İslâm devleti de Osmanlı imparatorluğu değildi, lâkin kültürel modernleşmesinin daha başarılı sonuçlanmasında da bu siyasal bağımsızlığın rolü vardır.

Osmanlı modernleşmesi otokratik bir modernleşmedir. İç ve dış gelişmeler hayatının son kırk yılında, imparatorluğu bu otokratik modernleşmeden anayasal bir monarşiye kadar sürükledi. İmparatorluk genç Cumhuriyete parlamentarizm, siyasal parti, basın gibi siyasal kurumları miras olarak bıraktı. Cumhuriyetin tabibleri, fen adamları, hukukçu, tarihçi ve filologları son devrin Osmanlı aydın kadrolarından çıktı. Cumhuriyet ilk anda eğitim sistemini, üniversiteyi, yönetim örgütünü, mali sistemini imparatorluktan miras aldı. Cumhuriyet devrimcileri bir ortaçağ toplumuyla değil; son asrını modernleşme sancıları ile geçiren imparatorluğun kalıntısı bir toplumla yola çıktılar. Cumhuriyetin radikalizmini kamçılayan öğelerden biri de yeterince radikal olamayan Osmanlı modernleşmesidir. Bugünkü Türkiye'nin siyasal-sosyal kurumlarındaki sağlamlık ve zaafın bilinmesi, son devir Osmanlı modernleşme tarihini iyi anlamakla mümkündür.

BİRİNCİ BÖLÜM

ALEMDAR, SULTAN MAHMUD VE KAVALALI

1808 Temmuzunda Rusçuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa onbeşbin askeri ile İstanbul'daydı. IV. Mustafa'yı İstanbul'daki yeniçeri zorbaların elinden kurtarmak için gelmiş gibiydi. Gerçek amacı ise sarayda mahbus olan reformcu padişah III. Selim'i tekrar tahta çıkartmak, yeniçeri zorbaların ve mutaassıb ulemanın yokettiği Nizam-ı Cedîdin yeniden kurulmasını sağlamaktı. Rusçuk ayanı Mustafa Paşanın okuma-yazma bilmediği söylenir, ancak batı dünyasının gücünü ve temel reformların gereğini anlamıştı. İmparatorluğun 18. yüzyılında ortaya çıkan Rumelili taşra feodallerinin tipik bir örneği idi. III. Selim'in tahttan indirilmeden kısa bir süre önce lağvetmek zorunda kaldığı Nizam-ı Cedîdin taraftarları, birbir onun etrafında toplanmışlardı. Bunların içinde en önemli altı tanesi Nizam-ı Cedîdin öncülerinden olup «Rusçuk Yaranı» diye bilinirler. Rumeli kıtası imparatorluğun son yüzyılını yönlendiren reformcu ve müdahaleci rolünü oynamaya başlamıştı. Tastamam yüz sene sonra, gene Rumeli'de ayaklanan asker, Sultan II. Abdülhamid'e meşrutiyeti ilân ettirecek, bir yıl sonra da ayaklanan irtica'yı bastırmak için Rumeli ordusu, Hareket Ordusu adı altında Alemdar'ın izlediği yoldan İstanbula girecekti. Alemdar, III. Selim'e ve onun ıslahatçı grubuna candan bağlıydı. IV. Mustafa'nın tafttan çekilmesini ve yeni düzen getiren III. Se-

lim'in saltanatının devamını istiyordu. İsteklerini zorla kabul ettirmek için Sarayın kapılarına dayandığında, IV. Mustafa saltanatı kurtarmak için amcaoğlu III. Selim'in ve kardeşi veliaht Şehzade Mahmudun idamını emretti. Dışarda Rumeli askeri kapıları zorlarken sarayın içinde bir kovalamaca başlamıştı. III. Selim, cellâdlarıyla boğuşarak katledildi. Şehzade Mahmud ise Haremdeki fedakâr kadınlar tarafından kurtarıldı (*).

Alemdar saraya girdiğinde Sultan III. Selim'in cesediyle karşılaştı. Bu nedenle derhal Şehzade Mahmud'a biat edildi. Osmanlı padişahlarının otuzuncusu olan II. Mahmud, hayat ve saltanatını borçlu olduğu Alemdar Mustafa Paşaya sadaret mührünü teslim etti.

İmparatorluğun eski günlerinde görülebildiği gibi gene çifte bir egemenlik gelmişti. Devletin ilk yüzelli yılında Çandarlılar, 17. yüzyılda *Köprülüler* ailesinin üyeleri adeta taht sahibi sadrazamlar olarak hükümdarları zaman zaman gölgede bırakmışlardı. Şimdi Alemdar Mustafa Paşa da aynı rolü oynuyor gibiydi. O sadece Padişahın ve merkezî devletin otoritesini sağlamak için Rumeli ve Anadolu'nun güçlü ayanlaryla bir anlaşma yapmayı ilk çare olarak görüyordu. Bu eğilimini bilen Bulgaristan ayanları ve Tepedelenli kendisini sevmiyorlardı.

18. yüzyıl başından beri Rumeli kıtası zenginleşmekteydi. Avusturya, gelişen sanayiinin hammaddesini Balkanlardan karşılıyordu. Balkanlar 18. yüzyıl boyu büyük çiftliklerin, zenginlik getiren tarımın ve tüccarın bölgesi olmaya başladı. Eskinin güçsüz küçük feodalleri ya elenip yok oldular ya da zenginleşip toprak beyleri oldular. Böyleleri kendi orduları ve idareleri altındaki şehirlerin senyörü olarak şimdi Padişahı kurtarıp, onun saltanatının güvenliğini sağlayacaklarına yemin ediyorlardı. Herhalde yer öpüp boyun uzatan adamlar olmayacakları çıktı. 17. yüzyıl sonundan beri Rumeli'nin ünlü ayanları mütesellimlik yoluyla idari otoriteyi de tamamen ele almışlardı. Gerçi Anadolu kıtasında da durum daha farklı değildi; Ege'de Karaosmanoğulları, Orta Anadolu'da Çapanoğulları, Arnavutluk'ta İşkodralı Mustafa Paşa, Trabzon'da Tuzcuoğulları, Musul'da Kotalhalilzadeler aynı durumda idiler. Arabistan'ın bazı yerleri ve Lübnan'da zaten başından beri yerel feodallerin özerkliğine müsaade edilmişti. Alemdar Mustafa Paşa, merkezî hükümetle bu yerel beylerin çatışmasına meşveret usulüne başvurarak son vermek istiyordu. Bu nedenle valileri ve ünlü ayanları başkentte «meşveret-i ammeye» davet etti.

(*) Haremin **Altın Yol** denen bölümündeki bir taş merdivenin başında Cevri Kalfa adlı bir harem kadını şehzadeyi cesurane savundu. Cellatların gözlerine kül atarak, çıkan gulguleden yararlandı ve veliahdı dama kaçırarak kurtulmasını sağladı. Bu kadının kişiliğinde harem Osmanlı tarihindeki son etkin siyasal rolünü oynadı.

Arnavutluk'taki ünlü Tepedelenli Ali Paşa ve Bulgaristan ayanı Alemdar'ın bu davetine uymadılar. Ama İstanbul kısa zamanda özel ordularıyla gelen ayanla doldu. Aralarında Cabbarzadeler, Karaosmanoğulları gibileri de vardı (1). Rengârenk üniformaları içinde İstanbul'un etrafında konaklayan ayan orduları ve Alemdar Paşa'nın onbeşbin Kırcalı askeri, yeniçerileri tarihçi Abdurrahman Şeref'in deyimiyle; «fare deliğine sindirdi. Bu sırada Yeniçeri ocağını kaldırmak işi düşünüldü, fakat bazı ukalâ ve devrendişandan çekinenler olduğundan, kapıkulu ocaklarının sekizincisi olmak ve Nizam-ı Cedîd'in yerine geçmek üzere *Sekban-ı Cedid* kuruldu (2).» Yeniçeri ocağını kaldırmaktan çekinenler arasında Sultan II. Mahmud'un bulunduğuna kuşku yoktur. Yeniçerileri ayan ordularına güvenerek değil, kendi kuracağı orduyla kaldırmayı düşlediği açıktı. Ayanlarla yapılan meşveretten *Senedi İttifak* denen ünlü vesika doğdu ve hepsi tarafından Ekim 1808'de imzalandı (3). 16. yüzyıl sonunda Türkiye'ye gelen bir Alman seyyah, Ayasofya'da Sultan II. Selim'in türbesinde onun yanıbaşında yatan ve kimisi bebekken katledilen şehzadelerin tabutlarına bakıp «dünyada nasıl bir güneş varsa, Türklerin de bir hükümdarı ve efendisi vardır» der (4). Oysa şimdi, bu kanla ve şiddetle korunagelen tek otoriteye ortak olunuyordu. Ayanlar toplanan askerin de devlet askeri olacağını, kapıkulu ocaklarının müdahale hakkı olmadığını sadrazam ve padişahın otoritesine karşı gelenleri elbirliğiyle bastırmayı taahhüd ediyorlardı. Ayanlar, Sadrazama ve merkezî otoriteye kendi varlıklarını kabul etmişlerdir ve karşılıklı güven duygusu içinde elbirliğiyle işlerin yürütülmesinden sözetmekteydiler. Kâğıthane kasrında yazılan bu ahidnameyi vüzere, ulema ve ileri gelen ayanlar mühürlediler (5). Senedi İttifak denen bu ahidnamenin girişi Hatt-ı Hümayun olarak yayınlandı. Bizim anayasacılarımız Sened-i İttifak'ı biraz abartarak, mutlak otoriteye ilk defa gem vuran bir Magna Charta olarak niteler ve anayasal gelişmemizin milâd noktası olarak kabul ederler Ayanların veya memalik hanedanlarının sayesinde Anadolu ve Rumeli'de birtakım bölge ve şehirler fiili özerklik elde etmişlerdi. Bölgenin vergilerini toplayan, güvenliğini sağlayan bu derebeyleri idi. Toplanan paranın yerinde harcanması, özellikle Avrupa ile başlayan ticaretin tarıma ve zenaatlara getirdiği zenginlik dolayısıyle 18. yüzyılda Rumeli şehir-

(1) Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniyye**, C. 2, s. 312.
(2) Cevdet, **Tarih**, C. IX, s. 2-5'den nakleden İnalcık «Gülhane Hattı-ı Hümayunu» **Belleten**, 112, s. 604.
(3) İnalcık, **a.g.m.**, s. 606.
(4) Salomon Schweigger, **Eine Reysbeschreibung auss Teuschland Constantionpel** von R. Neck. Graz 1964, s. 109.
(5) **Cevdet Tarihi**, C. IX, s. 278-282.

leri göze çarpacak bir ilerleme de kaydettiler. Ancak bu ayanların şimdi bir Magna Charta imzalamaları, Osmanlı devletinde hürriyetlerin ve parlamantarizmin gelişmesini sağlayamayacağı gibi güçlü bir merkezî devletin varlığını da tehdit edecek, padişahın ve merkezi devlet bürokrasisinin tepkisine neden olacaktır. Bu çok gecikmiş Magna Chartanın modern devlet yapısı ve ideolojisiyle uyuşmaz bir belge olduğu açıktır. Nitekim biz bugün bu belgenin aslını değil, *Cevdet Tarihi*'ndeki nüshasını kullanıyoruz, Sultan Mahmud güçlendiği an menhus senedin aslını yok ettiği için... Genç padişah kısa bir boyun eğme devresinden sonra sadece ayanları değil, sadrazamını da gözden çıkarttı. Başdüşmanı olan kapıkulu askerinin Alemdarın konağına saldırıp onu yoketmelerini seyretti. Alemdar Mustafa Paşa ise seleflerinin çoğu gibi yeniçerilere boyun uzatmadı. Padişahlarını Ayak Divanına çıkartan isyancı yeniçerilerin aralarına yalınkılıç dalıp öldürülen IV. Murad'ın sadrazamı Hafız Paşa gibi direndi; ama daha etkin bir silâh kullandı, konağın barut deposunu ateşledi ve damlardan içeri doluşan birkaç yüz yeniçeriyi kendisiyle beraber telef etti. Yeniçerilere karşı savaşı Alemdar başlatmıştı, ikinci ve son dönemini Sultan Mahmud bitirecekti. Yeniçeriler Alemdarı öldürdükten sonra bazı büyük memurların konaklarını yağma ettiler ve sarayın kapısına dayandılar. IV. Sultan Mustafa'nın yeniden cülusunu istiyorlardı. II. Mahmud bunun üzerine kardeşini öldürttü. Böyle bir olaya Osmanlı tarihinde rastlanmamış değildi. İsyancılara hanedandan kimsenin kalmadığı ve Sultan Mahmud'a itaat etmeleri bildirildiğinde, o vakte kadar işitilmedik uğultular yükseldi, «Padişah bir insan değil midir? Kim olsa olur. Esma Sultan olsun, ya ki Konya'daki şeyh Padişah olsun. Kırımı Tatar hanzadelerinden biri padişah olsun.» Kapıkulu ocakları için hanedanın hiç bir kutsallığı kalmamıştı. Bu hükümdar ve de devlet ricali için kesin kararlar almalarını gerektiren bir ihtardı .II. Mahmud ilk anda kapıkulu askerine taviz vermiş görünüyordu ve yeni kurulan modern askeri birlikleri (Segban-ı Cedîd) lağvetti. Onsekiz sene sonra yeniçeri ocağını acımasızca ortadan kaldırmak için ulemanın ve İstanbul halkının desteğini elde edeceği uygun bir zamanı bekleyecektir. 1806'da başlayan Rus savaşı devam ediyordu, ne kapıkulu askerine ne de ayanlara karşı koyabilmenin gereği ve imkânı vardı. Napolyon'un Rusya seferi savaşı durdurdu. Savaş bittikten sonra Sultan Mahmud Anadolu ve Rumeli'deki memalik hanedanlarının kâbusu kesildi. O devirlerde ülkeden geçen seyyahların bile yaratılan terörü ve taşralardaki efendilerin nasıl sindiklerini gözlemledikleri biliniyor (6). Sıra yeniçeri ocağına gelmişti. 1821'de

(6) Charles Texier, **Küçük Asya**, müt; Ali Suad, İstanbul 1339, C. 3, s. 45-46'da Çapanoğulları'nın durumu, Yozgat'ı imar edişleri, gelirleri ve ailenin Sultan Mahmud tarafından bertaraf edilişi, konaklarının yıkılışı v.s. gibi konular. Texier, bölgeden 1832'de geçti.

çıkan Yunan ayaklanmasında yeniçerilerin herkesin gözünden düşecek kadar beceriksiz ve dağınık olduğu bir kere daha görüldü. Bu dönemde başkent halkı ve ulema arasında da kapıkulu askerine karşı bir düşmanlık ve nefretin geliştiği görülmektedir. Mehmet Esat Efendi gibi vakanüvislerin kaleminden çıkan eserler kadar, ünlü Koca Sekbanbaşı risalesinde de en azından İstanbul halkının yeniçerilere duyduğu nefreti canlı sahneler halinde izlemek mümkündür (7). Padişah 1825'de «Eşkinci Ocağı» diye yeni bir sınıf kurduğunda yeniçeriler ayaklandılar. 1826 Haziranının ortalarında bir sabah meşhur kazanlarını Et meydanına son defa olarak çıkardılar. II. Mahmud da Sancak-ı Şerifi saray kapısına çıkardı. Eşkinci Ocağı askeri, başlarında *Ağa Hüseyin* ve *İzzet Paşa*larla yanlarında ulema, medreseliler ve İstanbul halkı yeniçerilere karşı saldırıya geçtiler. Binlerce yeniçeri öldürüldü, binlercesi tevkif edildi. Ama iş bu kadarla bitmedi, Sultan Mahmud'un terörü başlamıştı. Yeniçeriler, yeniçerilerle ilgisi olanlar ve ilgisi olduğu sanılanlar sokak ortasında kısa bir sorgulama ile katlediliyordu (*). O devirde donanmayı islah için İstanbul'da bulunan İngiliz amirali *Adolphus Slade* bu kanlı olayları dehşetle nakleder (8). Bektaşiler de izleniyordu. *Adlî* diye anılan Sultan Mahmud, reformlarına pek zalim bir biçimde başlamıştı. Adeta bir asır önce Kreml meydanında eski Rusya'nın isyankâr kapıkulu askeri olan *Strelitzleri* cezalandıran Büyük Petro geri gelmiş gibiydi. Büyük Petro Strelitzleri yokedip Novıy Stroy (Nizam-ı Cedid demektir) denen modern orduyu kurabilmişti. Sultan Mahmud ise aynı şeyi sürdüremeyen III. Selim'in kaybettiğini kazanmak istiyordu. Bir asır önce Kremlin'deki kararlı ve despot reformcu gibi, Osmanlı imparatorluğundaki modern otokrasinin kurucusu da yaptıklarıyla yetinecek gibi değildi, ancak olaylar Sultan Mahmud'a Büyük Petro kadar yardımcı olmadı. III. Selim'in kara yazgısını modernleşme tarihimiz için büyük bir kesinti sayan tarihçiyi anlamak gerekir. Tarihi büyük adamların yaptığına mutlak inanç beslemek gerekmez, ama tarihi birtakım şaşmaz faktörlerin programlamadığı da açıktır. Toplumların, tarihi gelişme karşısında konumu her zaman eski Yunan trajedisi kahramanlarınınki gibi değildir. Toplumların belirli bir olgunluk veya sarsıntı çağında tarihi yaratan fertlerin or-

(7) Cevdet, **Tarih,** C. IV, Dersaadet 1309, s. 290 vd. da Koca Sekbanbaşı risalesini almıştır.

(*) Devletin ideolojisi anti-yeniçeriydi. Uzun zaman, yeniçerilerin dirisi yanında ölüleri bile kinle anıldı. **Takvim-i Vekâyi**'de 1833 yılındaki bir nüshada (19 rebi'ulevvel 1249). Tırnovada hortlayan ve vampirlik yapan iki yeniçeriyle ilgili uydurma bir haberi, devletin resmi yayın organı verebiliyordu.

(8) Adolphus Slade, **Records of Travels in Turkey and Greece,** vol. I London 1832, s. 258-261.

taya çıkması pekâlâ mümkündür. Bir toplumdaki değişme süreci bütün kurumları sarsmağa başlamışsa büyük adamın etkin olacağı ortam doğmuş demektir. 18. yüzyıl sonlarındaki Osmanlı toplumu, bu toplumun 1826-1856 arasında yaşadığını yaşayabilecek bütün koşullara sahipti. Kırk yıl sonra başarılabilecek birtakım reformlar pekâlâ başarılabilirdi ve başlamıştı. III. Selim, sert, öngörüşlü bir hükümdar ve usta bir politikacı olsaydı, başlattığı ordu ıslahatı tutunur ve ordunun modernleşmesi etrafında biçimlenen yenilik hareketleri devam ederdi. Oysa bunlar yirmi yıl gecikmeyle yeniden sahnelenmek zorunda kaldı. Hem de Fransız devriminin ve Napolyon'un çağında birbirine düşen Avrupa'nın yeniden toparlanıp güçlendiği, kıtanın sükûnete kavuşup, saldırgan gücünü dışarı yönelttiği uygunsuz bir zamanda... Tarihin hızlandığı bir çağ olan 18-19. yüzyıl dönemecindeki bu otuz yıl rastgele bir otuz yıl değildir. Bununla: «Osmanlı imparatorluğu kaçınılmaz sondan kurtulacak ve ebediyen bir kozmopolit imparatorluk olarak yaşayacaktı» demiyoruz. III. Selim ve onun yetiştirmesi II. Mahmud birlikte başarılı olsalar dahi bilinen son kaçınılmazdı hattâ daha erken gelebilirdi, ama daha sağlıklı bir biçimde daha dengeli bir ortama gelirdi. İmparatorluk gene dağılır, I. Dünya Savaşı'nın sonunda gene ulusal bir Cumhuriyet kurulurdu. Ama Cumhuriyetçiler inkılâblara daha üst düzeyden başlar, daha yetişkin kadrolar ve daha köklü bir reform geleneğinin üzerine yeni düzeni kurarlardı.

Batı Avrupa tarihte sanayi devriminin öncüsü olmuş toplumların kıtasıdır. 18. yüzyıla kadar batı Avrupa'nın gelişimine ayak uyduramamış devletlerin bilinçli ve uyarılmış bir gelişme sürecine girdiği görülür. Otokratik gelişme dediğimiz bu gelişmenin ilk çarpıcı örneğinin Rusya Çarlığı olduğunu belirtmek gerekir. Otokrasi, 18-19. yüzyıl Rusyasındaki rejimi tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Terim sadece; baskıcı, özgürlüklerin boğulduğu, yolsuzluk ve polisiye önlemlerle sürdürülen bir rejimi nitelemek için, muhalefet tarafından kullanılmış değildir. Rus Çarları «veliko samoderjavetz - büyük otokrat» ünvanını siyasal muhaliflerin kullandığının tersi bir anlamda kullanırlardı, Bizans imparatorlarının halefleri olduklarını göstermek için... Çarın ve etrafındakilerin geniş kitleye, yönetime katılma ve siyasal kontrol hakkı vermeden ülkeyi yönetmeleri; 18-19. yüzyıl liberalizminin nefretini çekmiş ve otokrasi bu nefret edilen sistemin adı olmuştu. Ancak otokrasinin Rusya'nın son üçyüz yıllık tarihinde farklılaşmalar geçirdiği açıktır. Rusya Çarlığında Büyük Petro'dan beri otokratik modernleşmeden söz edilebilir. Batı Avrupa'dakinin tersine; şehir özerkliğinin yerleşmesi, yönetim erkinin parçalanması, tüccar ve sanayici sınıfların çıkar birliği içinde örgütlenip iktidarı kontrol etmesi gibi olguların görülmediği bir ülkede; Büyük Petro orduyu, genel idareyi, maliyeyi modernleştirmiş, eğitim

sistemini genel olarak yeniden düzenleyip, iktisadi alanda da müteşebbis bir sınıf yaratmıştı. 18-19. yüzyılın otokratik yönetimini 20. yüzyılın totaliter yönetimleriyle eş tutmamak gerekir. Çünkü otokrasi hiçbir zaman totaliter yönetimin kontrol aygıtlarına sahip olamamıştır. Otokratik sistemde belli bir esneklik ve yönetimin katmanları arasında belli bir bağımsızlığın olması gerekir. Otokrasi can ve mal güvenliğini hiçe sayan müsadereci bir rejim değildir. Otokratik rejim eğitimi geliştirir; ancak eğitim sonucu genç kuşakların lâik bir dünya görüşünü benimsemelerini ve özgür düşünce sahibi olmalarını istemediğinden, tarih, felsefe, hukuk alanında sansürlü bir eğitim uygular. Bürokrasi güçlenir, uzmanlaşır ama en güçlü bölüm kolluk kuvvetleridir. Otokratik rejimde bulunmayan şey; siyasal özgürlükler, siyasal katılma ve çoğulcu siyasal denetim mekanizmasıdır. Ama örgütlenmemiş siyasal muhalif düşüncenin yazılı ve sözlü olarak kendini zaman zaman ortaya koyabildiği de bir gerçektir. 19. yüzyılın otokratik yönetimi, sanayi, tarım, ticaret ve eğitimde güdümlü bir gelişme politikası izlemiştir ve tebaya 17-18. yüzyılın monarşileri gibi bir sürü olarak değil; zabtu rabt altına alınması gerekli, ama kanun ve düzenin güvencesi altında yaşamaya ve daha insanca muameleye hak kazanmış halk olarak bakar. Sultan II. Mahmud'un şu sözleri anlamlıdır; «Saltanatın millet için dehşet ve korku kaynağı değil, destek olmasını isterim» (9). Görüldüğü gibi 19. yüzyılın başında otokratik modernleşme sürecine giren diğer bir devlet Osmanlı imparatorluğudur. Ne var ki Rusya'ya göre başlangıç noktasındaki farklılık zaman kadar çevre dünyadaki koşullardan da ileri geliyordu. Osmanlı imparatorluğunun modernleşme girişimi buhar devrine tesadüf etmişti. Fazladan Büyük Petro küçük ve dar da olsa Avrupa kültürünü tanıyan ve kendisine yardımcı olacak bir kadro da bulmuştu. 17. yüzyıl sonundaki Rusya, Avrupa'dan tecrid edilmiş bir ortaçağ ülkesi değildi, bazı gelişmeler başlamıştı. II. Mahmud ise tutunamamış askeri reform denemeleri geçirmiş, Batıyla ilişkileri gerginlik ve yabancılık içinde gelişen bir ülkeye hükümdar olmuştu. Petro'nun Rusyasında Ruslar yaşıyordu, II. Mahmud'un ülkesinde ise ulusal diriliş dönemine girmiş eskinin bağımsız ulusları vardı. Padişah açık seçik bir programa sahip olmadığı gibi, etrafında köklü reformların yükünü çekecek kadrolar da yoktu. Askeri reformları yürütecek Hüsrev Paşa bile gizli bir tutucuydu. 19. yüzyılın başında, Osmanlı devlet adamlarının birçoğu, modernleşmeyi geçici bir heves ve yüzeysel bir uğraş olarak değerlendiriyorlardı. Nihayet Sultan Mahmud, zeki, kararlı bir hükümdar olmasına rağmen gerçek modernleşme taraftarları ile bu gibi muhafazakârları ayırdedebilecek bir dünya

(9) E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi**, c. V, s. 152.

görüşüne sahip değildi. II. Mahmud'un Avrupa hakkındaki bilgisi, Büyük Petro'nunki gibi uzun süreli Avrupa seyahatine ve incelemelere değil, selefi Sultan III. Selim'in telkin ve terbiyesine ve aslen bir Fransız olan, Valide Nakşıdil Sultan (muhtemelen Aimée de Rivery) ile Haremdeki bazı kadınların aktarmalarına dayanıyordu. Tanzimat döneminin aydın bürokratları henüz genç ve yetişmekte olan memurlardı. Kısacası Sultan Mahmud'un etrafında Richelieu'lar yoktu. Uzunca bir süre Halet Efendi gibi tutucu ve entrigan bir politikacının tesiri altında kaldı. Mutaassıb ulema ve halka reformları nasıl kabul ettireceği konusunda önünde başarılı bir örnek yoktu, o vakte kadar modernleşme girişiminde bulunan tek İslâm ülkesi Kırım Hanlığı olmuştu. Şahin Giray Han'ın 1770'-lerde giriştiği ordu, arazi ve idare alanından saray protokolu ve giyim kuşama kadar uzanan reform denemeleri başarısızlık, isyan ve yabancı işgaliyle sonuçlanmıştı. Hanın ise ülkesindeki Hıristiyanlara verdiği eşitlikçi haklar, reformlar için Ruslarla kurduğu ilişkiler, müslüman halkın hiddetini çekmiş ve fiyasko ile sonuçlanmıştı.

Buna rağmen 18. yüzyıl sonundaki reform girişimlerinin farklı ve yeni bir anlayışa dayandığı da açıktır. Gerek III. Selim, gerek II. Mahmud ve etraflarındaki kadrolar, el yordamıyla yürüyorlardı. Çünkü bu devrin devlet adamının amacı Kanunî devrini geri getirecek reformlar yapmak değildi. Ulemanın önünde veya fermanlarda böyle bir ifade kullansalar da, Osmanlı devlet adamları dünyanın değiştiğinin ve kendilerinin de değişmeleri gerektiğinin bilincindeydiler. 18. yüzyılda bile Sultan I. Abdülhamid'e (1774-1789), III. Selim'e sunulan ıslahat layihaları ve risaleler arasında maziye dönüşten söz etmeyenler vardır. 1785'de Erzurum valisi iken ölen, Ruslarla savaşlarda ve valiliklerde ün kazanmış bir vezir olan *Elhac Ali Paşa* yeni bir ordu ve arazi düzenini önerenlerden biriydi (10). 18. yüzyılın sonunda Osmanlı imparatorluğundaki reform girişimlerinin bir tek nedeni vardır; hıristiyan Avrupa'ya özellikle Rusya'ya karşı durabilmek için orduyu modernleştirmek... Temelde 18. yüzyılın otokratik modernleşmesi Rusya'da da aynı niteliği taşır. Bununla beraber 18. yüzyıl Osmanlısının Rusya'yı hayranlıkla veya ciddi bir örnek olarak izlediğini sanmayalım. 18. yüzyıl başlarında Osmanlı vakanüvisi Raşid, Büyük Petro'dan, «Moskof Çarı Petro öldü laşesi dar bir köşede bırakıldı. Tebaasına çılgınca yeni adetler getirmişti» (11) diye sözeder. Muhtemelen Petro'nun «deli» lâkabı da bu devirden kalmadır.

(10) B. Cvetkova, «To the Prehistory of the Tanzimat, an unknown Ottoman Political Treatise of the 18 th Century» **Etudes Historiques**, tome VII, Sofia 1975, s. 133-146.

(11) M. A. Ubicini, **Lettres sur la Turquie**, ler partie, Paris 1851, s. 165.

Ama 19. yüzyıl ortalarında Büyük Petro Rusyası üzerine yazılan (daha doğrusu çevrilen) kitabın başlığı ise «Büyük Petro Tarihi»dir.

Askeri modernleşme kuşkusuz sadece ordunun içinde kalmamıştır. 18. yüzyıl başlangıcından beri orduların temel niteliği devamlı ve düzenli oluşlarıdır. 16. yüzyıl Avrupasında Osmanlı kapıkulu ocakları düzenli ordunun en iyi örneği sayılırdı. 17. yüzyılda bile Avusturya-Almanya'ya karşı Osmanlı kapıkulu ordusunun niteliksel bir üstünlüğü olduğu açıktır. 1618-1648 arasında süregelen otuzyıl savaşlarında Alman-Avusturya ordularının perişan düzeni bunu açıkça gösterir. İmparator savaş için asker toplama işini ihale yoluyla bir generale vermekte, toplanan asker de tek düze üniforma ve silâha sahip olmadığı gibi, savaşa kadın ve çocuklarıyla katılmaktaydılar. Meselâ otuzbin asker toplansa, kadın ve çocuklardan meydana gelen 70-80 bin kişilik bir sürü iaşe ve ibade düzeninin ilkelliğinden dolayı geçtikleri kasaba ve şehirleri adeta yağmalamaktaydılar. Bu nedenle 18. yüzyılda Avusturya'da ve sonraları Rusya'da düzenli orduların kurulması ön planda sanayinin, merkezi maliyenin, nihayet teknik eğitim veren askeri okulların ve askeri cerrah yetiştirmek için tıb eğitiminin düzenlenmesi gibi bir dizi işlemi gerekli kılmıştı. 18. yüzyılda, III. Ahmed'in saltanatından beri devir devir ordunun reformuna giren Osmanlılar da ister istemez, matematik, tıb, mühendislik dalında medrese dışı bir eğitim düzeni getirmek zorunda kaldılar. Nihayet matbaanın kültür hayatına girişi de eğitim ve öğretimdeki modernleşme girişiminin bir sonucudur. Matbaa imparatorluğun kültür hayatında en geç Türkçe yapıtların basımı için kullanıldı. Yunanca, Ermenice, İbranîce ve Ladino (Judeo-Espagnol) ve hattâ Bulgarca kitaplar az veya çok sayıda daha önceden matbaalarda basılmıştır. Bununla beraber matbaanın bu cemaatler arasında kültürel aydınlanma dönemini başlattığını düşünmeyelim. Bu dillerde basılan kitapların çoğu; İncil, dua kitapları ve hagiographik (aziz menkibeleri) metinlerdi. Örneğin Bulgarca dediğimiz basılı kitapların sayısı 18. yüzyıl sonuna kadar birkaç taneyi geçmez ve bunlar da eski Slovince İncil ve dua kitaplarıydı. Gene ilk Ermenice gazete de *Takvim-i Vekâyi*'nin Ermenice çıkarılan nüshasıdır. Mekitarist Ermenilerin Venedik, Viyana gibi yurtdışı merkezlerde bastıkları eserler ise Avrupa katolik çevrelerinin taleplerine yönelikti. Matbaanın tek başına bir yenilik ve aydınlanma getiremeyeceği açıktır. Rusya'da 16. yüzyıldan beri matbaa vardı, ama asıl basım faaliyeti Büyük Petro'nun yeni Rusyasında başlamıştır.

19. yüzyıl reformatörleri (ıslahatçıları) daha radikal ve bütüncül bir davranış izlediklerinden, ordunun reformu; ön planda eğitimin ve maliyenin ve tüm idari sistemin yeniden düzenlenmesiyle paralel olarak ele alındı. Unutmamak gerekir ki imparatorluğun askeri okullarında öğreti-

len derslerin niteliği lâik bir eğitim düzeninin gelişmesini de sağlamıştır. Böylece bütüncül bir ele alışı gerektiren askeri reformların kısa zamanda kolaylıkla başarılamayacağı da açıktır. Askeri modernleşme kuşkusuz Osmanlı modernleşmesinin çekirdeği ve itici öğesi olmuştur; ama gelişmeler ordunun, idarenin, maliyenin yanında, edebiyata, mimariye, günlük hayata da kaçınılmaz olarak sıçradı. Avrupa'dan gelen coğrafya ve matematik kitabı yanında gazete ve roman da İmparatorluğu hayatının son kırk yılında kültürel ve siyasal modernleşme sürecine sokmakta yardımcı oldu.

1826'da yeniçerilerin ortadan kaldırılması üzerine kurulan *Asakir-i Mansure-i Muhammediye*'nin gerçekten modern bir ordu olduğunu söylemek güçtür. Bir kere kapıkulu askerlerinden olan topçu ve cebeciler bırakılmıştı. Eski yeniçeri subayları şimdi yeni kurulan ordunun komuta kademelerindeydiler. Buna karşılık eski reform denemelerinden kalan askeri eğitim kurumları halen ayaktaydılar. III. Selim devrinde kurulan Kara harb okulu (Mühendishane-i Berri-i Humayun) Avusturya örneğine göre düzenlenmişti. Eğitim için bu nedenle Almanca, Fransızca gibi dillerin öğrenilmesi ve Avrupalı öğretmenlerin getirilmesi zorunluydu. İkinci Mahmud bu konuda isteksiz ve ürkekti ve müslüman öğretmen getirtmek için Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya başvurdu. Aldığı cevapta; «Müslümanların arasında henüz modern askerlik ve fenden anlayan olmadığı» bildiriliyordu. Sultan Mahmud'un istediği nitelikte hem müslüman hem de Avrupa savaş tekniğini bilen kadrolar ülkeye geldi, ama onun ölümünden on sene sonra... 1848 devriminden sonra Osmanlılara sığınan ve Müslüman olan Macar ve Polonyalı mültecileri kastediyoruz. 1836-1839 yılları arasında Türkiye'de bulunan - geleceğin Prusya Genelkurmay başkanı *Helmuth von Moltke*, İbrahim Paşa komutasındaki Mısır kuvvetlerine karşı Osmanlı ordusunun ne kadar bilgisizce yönetildiğini, durumun vahametini ünlü mektuplarında anlatmaktadır. Moltke, bizde sıkça okunan ve zikredilen bir gözlemcidir. Gördüklerinin ve yaptığı değerlendirmelerin 1830'lardaki Osmanlı ülkesinin bir anlık fotoğrafı olduğu açıktır, ama ülkede değişen kurumlar ve gelişmeyi anlamamıza yardım etmez. II. Mahmud dönemindeki askeri reformların hayatın her alanına yayıldığını modern askeri eğitim için doğa bilimleri, tıb ve matematik gibi dalların Türkiye'nin kültür ve eğitim ortamına girip yerleştiğini, bilim terimlerinin türkçeleştirildiğini unutmamak gerekir. Askeri reform sanıldığından daha ciddi bir temel üzerinde başlamıştı.

Eğitim genel olarak merkeziyetçi devletin memur kadrolarını yetiştirecek biçimde düzenleniyordu. Sivil memurların yetiştirilmesi için ilkokul düzeyinde Mekteb-i Maarif-i Adliyye (Adlî padişahın mahlasıydı) kuruldu. Bu okulun dışında Tıb Mektebi ve Mekteb-i Harbiye kuruldu.

Fakat eğitim sistemi düzenli bir hiyerarşiye dayanmıyordu. Nitekim yüksek öğrenim düzeyindeki bu iki okulda ancak okuma-yazması olanlarla, medreseden geçen öğrenciler yanyanaydı. Eğitim düzeyi farklı olan öğrencilerin yaşları da farklıydı. 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı imparatorluğunun eğitim kurumları arasında hiyerarşik düzen yoktu. Düzenli ilköğretim kurumlarının yaygınlaşması ise ancak İkinci Meşrutiyet döneminde görülür. Osmanlı eğitim reformlarının İmparatoriçe Maria Theresia'nın Avusturya'da ve Büyük Petro'nun Rusya'da yürüttüğü eğitim reformlarına göre zayıf ve tutarsız olduğu açıktır. Berikiler ilköğretimi mecburî tutup yaygınlaştırırken, Osmanlılar pragmatik amaçlarla teknik okullar kurdular ama bunlara öğrenci yetiştirecek ilköğretim kurumlarını düzenleyip yaygınlaştırmadılar, hatta yüzyılımızın başına kadar ciddi bir girişimde de bulunmadılar. Ancak bütün otokratik veya despot yönetimli toplumlardaki gibi bağımsız bir uzman veya aydın kadronun doğuşu için tolerans veya gayret gösterme söz konusu değildi. Bilim tarihimizde «Beşiktaş Cemiyyet-i İlmiyyesi» diye bilinen ve kendisi de medreseden ve ulema soyundan olduğu halde, Batı'ya yönelik aydın fikirli *Şanîzade Ataullah Efendi*'nin konağındaki bilimsel sohbetler, gerek ulema ve gerek devlet yönetimi tarafından kuşkuyla karşılanmış ve kendisi yeniçeri ocağının kaldırıldığı yıl, yeniçeri taraftarlığı suçlamasıyla İstanbul'dan sürülmüştü.

Devlet kamuoyunu biçimlendirmek için Avrupaî yöntemlere başvurdu. Klasik devirdeki gibi şehirlerin meydanlarında okunan fermanlar, yasaknameler veya camilerde verilen vaazlar, halkı devlet adına etkileyecek propagandayı yapmakla görevli duâgular, şeyhler, seyyidler yerine gazete kullanılmaya başlandı. 1831 sonbaharından itibaren *Takvim-i Vekâyî* çıkarıldı. Türkçe, Fransızca ve zaman zaman da Ermenice, Rumca, Arapça nüshaları çıkmıştır. Dilinin sadeliği dikkat çekiciydi. Yönetimle yönetilenlerin ilişkisi arttıkça, sadece yayınlarda değil bürokrasinin yazışma dilinde de sadeleşmeye gidilmesi yalnız Osmanlı devletinde değil, her modernleşme geçiren ülkede bir kural gibidir. Takvim-i Vekâyî yalnızca resmi tebliğ, berat veya fermanları yayınlayan veya protokol haberleri veren bir gazete değildi. Her tarafta yapılan bina, yol ve köprülerin meth-ü senasından tutun da, kaldırılan yeniçeri ocağı aleyhindeki kampanyayı besleyen uyduruk hikâyeler, Avrupa sanat ve kültür olaylarından haberler de siyasi haberlerin yanıbaşında yer alıyordu. 1832 yılı nüshalarından birinde Malthus'un nüfus kuramı özetlenmişti (12). Ül-

(12) Öst. National Bibliothek, **Handschriffen Sammlung**, Cod. Mix: 11921/80 de kayıtlı «Risale-i Tedbir-i Umran-ı Mülki» adlı yazmanın 5. faslında **Takvim-i Vekâyi**- 56 def'a da basılan makale zikredilir. bkz. benim «Osmanlılarda ilk tel'if iktisat elyazması», **YAPIT**, Ekim 1983, s. 37-44.

kede daha önce devrimci Fransa sefaretinin çıkardığı ve Fransız devrimini tanıtan bir gazetenin varlığı biliniyor. İzmir'de ise Fransız devrimi sonrası gelen *Blacque*'ın dış baskılar yüzünden zaman zaman kapatılıp, isim değiştirerek çıkarılan birkaç gazetesi olmuştu, Blacque, Fransa'ya ve bütün Avrupa'ya karşı Osmanlı partizanlığı yapmıştır. Ama Takvim-i Vekâyî ile Türkçe gazetecilik başlamış ve devlet bir basın organı aracılığıyla tebasıyla ilişki kurmuştur. Bu girişim Büyük Petro'nun yüzyıl önce çıkardığı *Vedemosti* gazetesiyle biçim ve öz olarak büyük benzerlik içindedir.

Merkeziyetçi reformlar kuşkusuz vilayet yönetimini de içermekteydi. İlk iş valileri maaşa bağlayarak, onların vergileri müstakilen toplayıp harcamalarına son vermek oldu. Ancak merkeziyetçi malî bir örgütün kurulması sanıldığından daha güç olduğundan, valiler sadece sabit maaşlı memurlar haline getirilmekle kaldılar. Hiyerarşiye göre müşir (mareşal) rütbeli valilerin altında ferik rütbeliler daha küçük bölgelere bakacaktı. II. Mahmud döneminin mülkî idarede yaptığı asıl yenilik, köy ve mahalleler için muhtarlıkların kurulmasıdır (13). 1831 yılında Anadolu ve Rumeli'de erkek nüfusun ciddi bir biçimde sayımı da yapıldı. Çünkü klâsik devrin memleket tahrirleri eskimişti ve bilgi verecek durumda olmaktan uzaktı. 15. ve 16. yüzyıllardan beri memleket tahriri, çoğun eski defterlerin aynıyla kopya edilmesi demekti. Ülkedeki gerçek nüfusun ne olduğunu anlamak belki yeni sayım sayesinde mümkün olacaktı (*). Nihayet mutlakiyetçi devletin en gerekli örgütlerinden biri olan posta örgütü kuruldu. İlk anda Üsküdar - İzmit arasında kurulan posta istasyonları her yere yayılmaya başladı. Posta arabaları ile ulaşım ve haber taşımacılığı sistemi genişletilmek isteniyordu. Dış ticareti geliştirecek tedbirlerden biri olan karantina sistemi getirildi. Dış ülkelere seyahat için Umur-u Hariciye Nezaretinden pasaport alma usulü kondu. Bu Osmanlı devletinin dış devletleri tanımasının ve hükümranlık haklarına modern çağın devletler hukuku anlayışı içinde sahip çıkmasının bir belirtisidir. Umur-u Hariciye Nazırı eski reis'ülküttablığın, Dahiliye Nezareti ise saderet kethüdalığının ad değiştirmiş biçimleridir. Gerçekten bu iki makamın eski devirde bu görevleri gördükleri tartışmalıdır.

(13) Musa Çadırcı, «Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme» **Belleten,** XXXIV/135, Ankara 1970, s. 409-420.

(*) Bu sayımda sadece erkek nüfus sayılmıştır. Osmanlı klâsik teşkilatında fethedilen ülkelerde yapılan tahrirlerde, tımar sahipleri, yamakları ve halktan da sadece hane reisleri kaydediliyordu. İlk sayım için E. Z. Karal'ın **Osmanlı İmp. Nüfus Sayımı** Başvekâlet İstatistik Umum Md.'lüğü Ankara 1943, yapıtında şu rakamlar veriliyor. s. 21-22 «Anadolu'da 2 milyon yüzbin müslüman, dörtyüzbini gayrimüslim, Rumeli'de 800.000 gayrimüslim, 500.000 müslim, toplam 4 milyon kadar erkek nüfus vardır.»

Birincisi Divan-ı Hümayunun en yüksek rütbeli sekreteri, ikincisi Sadrazamın birinci yardımcısı idi. Şimdi bu memurlar kurumsallaşan iki görevin, modern devlet örgütündeki iki ofisin başına getiriliyorlardı. Avrupa devletlerindeki modern bakanlıkların karşılığı olmak üzere bazı nezaret ve bürolar kuruldu. Ama bürokrasideki bu uzmanlaşmanın arzu edilen düzeye ulaştığını düşünmek yanlıştır. Geleneksel bürokratik sistemle modernleşen bürokratik kurumlar henüz içiçe yaşıyorlardı ve bürokratik modernleşme süreci imparatorluğun sonuna kadar tamamlanamadı. Meselâ vilayetlerde ve kentlerde, hatta İstanbul'da vergi toplamaktan, kolluk görevlerini yerine getirmeye kadar her işin sorumlusu olan görevliler de vardı. İhtisab Nazırı denen bu memurlar ortaçağ despotluğunun tipik temsilcileriydi.

Anadolu ve Rumeli'yi ele geçiren ayanlar, memalik hanedanları ya ortadan kaldırılıyor ya da etkisiz hale getiriliyorlardı, ama merkezi devletin otoritesini nitelikli memurlar ve komutanlar aracılığıyla kurabildiği söylenemezdi. Nihayet imparatorluğun hayatındaki dönüm noktası gelip çatmıştı. Ulusalcı ayaklanmalar birbirini izliyordu ve sonuca ulaşmaya başlamışlardı. Bu tarihin garip bir cilvesidir; Restorasyon Avrupasında ulusalcılığın sindirildiği bir çağda Osmanlı ülkesi, ulusalcı ayaklanmaların başarısından dolayı dağılmaya doğru gidiyordu. Metternich, Yunan ulusalcılarının taleplerini şiddetle reddeder ve Çarı da Balkanlar konusunda uyarırken, kendi açısından haklı bir endişe duyuyordu. Yunanlıların, Sırpların, Karadağlıların bağımsızlık elde ettiği bir ortamda, kültürel ve politik yönden daha gelişmiş ulusları; yani Macarları, Polonyalıları, Çekleri elde tutmak nasıl mümkün olurdu. Osmanlı imparatorluğunun dağılışı eski Avrupa'nın da yıkımını hazırlayacaktı. Avusturya'nın mutlakiyetçi başvekili bu sonu görse de önlemek olanağına sahip değildi. 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başında Fransız devrimi ve Napolyon istilâsıyla sarsılan Avrupa kendi iç buhranlarıyla meşguldü. Viyana kongresi ile tutucu Avrupa dinginliğe kavuştu. Avusturya, Rusya ve Prusya'nın kurduğu Mukaddes Liga, ulusalcı ve özgürlükçü hareketleri bastırmakta başarılı oldu. Ancak muhafazakâr devletlerin bu konudaki tutarlılık ve birlikdelikleri Osmanlı İmparatorluğundaki ulusalcı hareketler için söz konusu değildi. 1830'da ve 1848'de Macar ve Polonezleri kanla boğan Avusturya ve Rusya, Balkan halklarının bağımsızlığının candan destekleyicisi görünüyorlardı. Hele denizaşırı koloniyalist planları için uygun gördükleri Osmanlı vilayetlerinde müdahaleci ve istilâcı politikalarını Avrupalılar daha açık bir biçimde uyguladılar. Yunan ayaklanmasının sonuca ulaşmasında etkili olan Navarin deniz baskını ve bunu izleyen savaşla Rusya'nın Osmanlı devletini Edirne barışına kadar sürüklemesi, Avrupa'nın Osmanlı uluslarının bağımsızlık hareketini destek-

lemeye başlaması gibi görünebilir. Ancak Mısır sorununda aynı devletlerin izlediği çelişik politika, hele Cezayir'in Fransa tarafından işgali ve sömürgeleştirilmesi, Avrupa devletlerinin gerçekte yeni etkinlik alanları kapmak için Osmanlı İmparatorluğuna yöneldiğini göstermekteydi.

Restorasyon Avrupasında Yunan ihtilâlini liberal düşünceli, klâsik dünyanın hayranı romantik ulusalcılar desteklerken; devlet adamları sadece huzursuz oldular ve bir müddet sonra Yunanlıların sorunu uluslararası bir sorun haline getirildi. Ancak büyük devletlerin çoğu Yunan yandaşı bir politika izlemiyordu, bunu Yunan bağımsızlık hareketinin ilk aşamasında görmek mümkündür. 1821 yılı baharında Çarın yaveri Aleksandr Ypsilantis'in Boğdan'da başlattığı ayaklanma başarısızlıkla sonuçlanmış ve büyük devletlerin desteğini kazanamamıştır. Hatta Çar I. Aleksandr Ypsilanti'yi Rus ordusundan çıkararak ayaklanmayı desteklemekten kaçınmıştır. Nedeni Fenerli Rum beylerin *hospodor* ünvanıyla Bab-ı âlî adına yönettiği Eflâk - Boğdan'da, ayaklanmayı desteklemesi beklenen yerli halkın Rumlara karşı düşmanlık duymasıdır. Buna karşılık 1821 Şubatında Mora'da ihtilâl patlak verdiğinde, bu hareketin Yunanlılar tarafından başlatıldığı ve yönetildiği görülüyor. Uzun bir süredir, Odessa'dan İtalya'ya kadar bütün Akdeniz dünyasına yayılan zengin Rum tüccar gruplarının maddeten, Avrupa'nın her yerindeki Yunan siyasî ve kültürel merkezlerinin manen besledikleri Yunan ulusalcılığı örgütlenmişti. Mora ihtilâli Patrasdaki metropolit *Pol Germanos*'un ve rahiplerin önderliğinde başlamıştı. Balkanlarda kilise ulusalcı hareketler tarihindeki tipik rolünü oynuyordu. Kilisenin ulusalcılığı, dini akide ve duygular kadar, 18. yüzyıl Yunan aydınlanmasının öncüleri *Rigas Pheraios* ve *Adamantios Korais*'in yazılarından ve şiirlerinden de kaynaklanmaktaydı. Ortodoks kilisesinin hiyerarşisinden ileri gelen örgütlendirme yeteneğiyle, Rum armatörlerin altıyüzü aşkın ticaret gemisindeki beşbini aşkın top; ayaklanmanın küçümsenmeyecek bir güce sahip olduğunu gösteriyordu. Ancak gerek toprak sahiplerinin, gerekse tüccarların büyük kısmının Yunan ihtilâlini başlatan değil, başladıktan sonra katılan zümre olduğu bilinmektedir. Çoğun gemilerdeki tayfalar, gemi sahiplerini ihtilâle katılmaya zorlamıştı. İhtilâle katılan köylüler, ön planda müslüman beylerin ve Rum kocabaşıların elindeki toprakları paylaşmayı umuyorlardı. Ortodoks kilisesinin başındakiler ise, Fransız devriminin düşüncesini taşıyan ve benzer sloganları kullanan ihtilâlcilere karşı en azından kuşkuyla bakıyorlardı. Ancak Mora'nın (Peleponnes); fakir manastırları, köylerdeki fakir ve cahil rahipler, birkaç piskoposun yönetiminde ihtilâle katılmakta ve hattâ öncülük etmekte tereddüt etmediler (14). İhtilâl pat-

(14) L. S. Stavrianos, **The Balkans since 1453**, London 1958, s. 279-281.

ladıktan sonra düzensiz yeniçeri birliklerinin ve imparatorluk bürokrasisinin ehliyetsizliği ortaya çıktı. Bizzat devrin en nüfuzlu adamı olan Halet Efendi, muhtemelen bilgisizliğinden dolayı ihtilâlin gelişmesini yanlış değerlendirmiş, görmezlikten geldiği olayların önemsenmemesini telkin etmişti. Bu hatasını önce sürgünle, sonra Rum beyleri ile olan yakınlığı ve hıyanet suçlamasından dolayı hayatıyla ödedi. *Aleksandr Ypsilantis*'in Eflak'taki başarısız ayaklanma girişiminden sonra, özellikle Metternich'in etkisiyle Mora ihtilâlini onaylamayan Rusya, ihtilâlcilerin ilk andaki başarısı üzerine bu sefer politikasını değiştirdi. Bu arada İstanbul'daki Patrik *Gregorios* ihtilâli afaroz etmişti, ama ihtilâlcilerle gizlice haberleştiği ileri sürülerek Patrikhanede idam edildi. Bu olay sonradan Avrupa'nın müdahalesini haklı göstermek için kullanılacaktır. 1825 yılı sonunda ihtilâl, büyük ölçüde bastırılmış gibiydi .Modernleşen bir ordunun, Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa komutasındaki kuvvetlerin ihtilâli bastırmaktaki rolü, Sultan II. Mahmud'a radikal bir askeri reformun uygulanması konusunda kesin kararı verdirdi. Mora ihtilâlinin bastırılması karşılığında padişah Girid ve Mora valiliklerini Mehmed Ali Paşa'ya ve oğluna vermek zorundaydı; ilâveten Suriye ve Lübnan'ın yönetimi de Mehmed Ali tarafından isteniyordu. Akdeniz'de siyasal dengeyi değiştiren bu yeni durum Avrupa için sakıncalıydı. 1827'nin 20 Ekiminde Navarin limanına giren İngiltere, Fransa ve Rusya donanması, limandaki Osmanlı gemilerine baskın yapıp yaktılar. Bâb-ı âlî'nin protestosu devletlerce dikkate alınmadı ve Rusya savaş ilân etti. Donanmanın desteğinden mahrum ve eğitim görememiş sözde modernleşen Osmanlı ordusu, yeteneksizliğin ve yolsuzlukların yönettiği I. Nikola'nın ordularıyla iki cephede bir yılı aşkın süre savaştı. Edirne ve doğuda da Erzurum işgal edilince, Eylül 1829'da Edirne'de barış imzalandı. Bu barışla Mora, Eğriboz ve Kiklad adalarındn müteşekkil küçük bağımsız bir Yunanistan kuruldu. Sisam adasına özerklik verildi. Savaş içinde Bulgaristan ilk defa Rus ordularını görmüştü. Böylece Balkan ulusçuluğu için, büyük devlet müdahalesini bekleme dönemi başladı. Rusya'ya ödenmesi gereken 11,5 milyon duka tazminat ise, modernleşme sürecine giren Osmanlı maliyesi için ağır bir yüktü.

Osmanlı imparatorluğunun parçalanmasını kendileri açısından bir stratejik ve siyasal - ekonomik nüfuz alanı sorunu olarak gören Avrupa devletlerinin izlediği yeni politika, Cezayir'in Fransa tarafından işgali ile kesinlik kazandı. Beş milyon franklık bir borç yüzünden Fransız gemilerine el koyan Cezayir Dayısı Fransa konsolosuna, protestosundan hiddetlenip yelpazesiyle vurunca; bu hareket Kuzey Afrika'da koloniyalist emeller besleyen Fransa'nın Cezayir'i işgali için yeterli oldu. X. Charles'in Fransası içteki kaynaşmayı bu gibi dış olaylarla bastırma politi-

kası izliyordu. Temmuz 1830'da başlayan işgal, yerli halkın direnişi nedeniyle on yıldan uzun sürdü. Cezayir olayı Osmanlı imparatorluğunun uluslaşma sürecine yeni bir boyut ekledi; Batı düşmanlığı ... Avrupa'nın müdahalesini kendileri için yardımcı, hattâ kurtuluş umudu olarak gören Balkan ulusçularının tersine müslüman halklar Avrupa'yı en büyük düşman olarak görmeye başladılar. Osmanlı yönetimi Cezayir'de hiç bir zaman Balkanlardaki kadar güçlü olamamıştır. Eski devirde yerli halkın Osmanlı idaresine karşı aşırı bir bağlılık ve hayranlığı olduğu pek söylenemezdi, fakat Fransız işgali yerel ulusalcılıkla bir tür Osmanlıcılığı birleştirdi. 1783'de Kırım'ın işgali de yerel ulusalcılığı aynı şekilde yoketmişti. Cezayir'in dışındaki Müslüman ülkelerde de yerel ulusalcılık yerini süratle İslâmcı veya Osmanlıcı bir atmosfere terketmeye başladı. 19. yüzyıl boyu geçmişte veya halen Osmanlı tebası olan Müslüman halkların arasında Avrupa düşmanı ve Osmanlıyı kurtarıcı olarak gören bir siyasal eğilim doğdu. Hattâ 19. yüzyılda ortaya çıkan lâik Arap ulusçuluğu da zaman zaman Osmanlı imparatorluğuna karşı olmayan, tersine onun güçlenmesini arzu eden bir yol izlemiştir. Bu gelişmeler kendini kurumsal düzeyde de duyurdu. Hilâfet kurumu Osmanlı devlet düzeninde 18. yüzyıl sonlarından itibaren, 16 - 17. yüzyıllarda olduğundan çok daha fazla önem kazandı.

General Bonaparte Mısır'ı istilâ ettiği zaman, üzerine sevkedilen kıtaların birinde küçük rütbeli bir subay olan ve sonraları Mısır Valiliğini ele alan Mehmed Ali'nin; 1830-1839 arasında süren isyanı (daha doğrusu savaş) Osmanlı imparatorluğunda ulusçuluk değil, fakat modern merkeziyetçi devlet aşamasına geçiş açısından önemlidir. Mehmed Ali'nin isyanıyla Mısır özerk bir statü kazandı. Orduda, maliyede, tarım ve sanayide Mehmed Ali, II. Mahmud'dan daha önce ve başarılı reformlara girişmişti. 1831-1839 arasında Mısır, Filistin, Suriye ve Hicaz'da egemen olan Mehmed Ali, sanılır ki bütün Arabistan'da kurduğu egemenlik ve giriştiği reformlarla modern bir Arap devletinin temellerini atacaktır. Oysa gelişmeler hiç de bu yönde olmadı ve işgal ettiği Arap memleketleri Mehmed Ali yönetiminden sonra 1918'e kadar tarihlerine Osmanlılarla birlikte kaldıkları yerden devam ettiler. Mehmed Ali Paşa Osmanlı Rumelisinden bir derebeyinin dünya görüşüne sahipti. Bütün yetenek ve başarılarına rağmen bu çerçevenin dışına çıkabilmiş değildir. O daha çok Tepedelenli Ali Paşa, İşkodralı Mustafa Paşa, Vidinli Pazvantoğlu gibi 18. yüzyıl sonunun büyük ayanları ve derebeyleri gibiydi, kozmopolit ve sadece hükümranlık düşünen bir vali... Ancak öncekilere göre, daha yetenekliydi ve başkaldırdığı ülkenin coğrafyası farklıydı. Mehmed Ali Paşa kesinlikle Arap ulusçuluğunu temsil etmez. Arap ulusçuluğuna hayat veren bir yönetici hiç değildir. Egemenliği altındaki Mısır'ın, Suriye

ve Filistin'in Arap halkını yönetme biçimi de, 19. yüzyıldaki modern bir devletin hak ve kanun düzeniyle ve anlayışıyla bağdaşacak gibi değildi. Rastgele toplattığı binlerce insanı çölde yürütüp içlerinden asker seçtikten sonra gerisini cebren İskenderiye - Nil arasındaki Mahmudiye cedvelinin (kanal) inşasında çalıştıran bir despot, Suriye ve Filistin halkını ağır vergilere boğan kanun tanımaz bir yöneticiydi. Rusya'ya Çariçe olan Alman prensesi Katerina veya Balkan ülkelerine hükümdar olan Avrupalı prensler kadar olsun, yönettiği halkın diline ve varlığına saygı göstermemiştir. Sadece o değil, çocukları da... Mehmed Ali Paşa bir bakıma tarih boyu Mısır'a hükmeden yabancı hükümdarlardan biriydi. Mehmed Ali, Osmanlı devletinin otoritesini kaybettiği bir zamanda Mısır valiliğini oldu bittiyle ele geçirdi ve otoritesini sağlamlaştırdı, yani Kölemen beylerini ortadan kaldırdı. Yabancı kökenli beylerin hepsinin yerine de Mısır'ın diktatör valisi oldu. Orduyu modernleştirip, şeker ve kumaş sanayiini kurdu, sulama sistemini düzene koyup, tarımı geliştirdi. II. Mahmud'un tam başaramadığı bir işi tamamladı. Vakıf arazileri devlet kontrolüne, mirî tasarrufu aldı ve yönetimini merkezîleştirdi. Avrupa'ya öğrenci gönderdi, giden öğrencilerden el - Tahtavî gelecekte Arap ulusçuluğunun kuramcılarından olacaktı. 17. yüzyıldan beri beylerbeyi rütbesiyle Mısır'a gönderdiği valilerden Mısır hazinesini, yani vilâyetin yıllık vergisini doğru dürüst alamayan Bab-ı âlî, Mehmed Ali Paşa'dan ilk yıl 3000 kese geldiğini ve kısa zamanda bu miktarın 12000 keseye çıktığını gördü. Paşanın eline geçen gelir ise 400.000 kese idi. (bir kese 17-18. yüzyıllarda ortalama onbin altındı.) Mehmed Ali'nin Bab-ı Âli nezdindeki şöhretini sağlayan bir diğer başarısı da, Hicaz'da uzun zamandan beri süregelen Vahhabî hareketini bastırmasıdır. III. Selim devrinde Necîd adlı bir şeyh, çöldeki kabileleri (özellikle Suudîleri) etkiledi. Görüşleri büyük ölçüde 14. yüzyılın düşünürü İbn Taymiyya'dan kaynaklanıyordu. Özellikle Asr-ı Saadet'ten (Hz. Muhammed'in devri) sonraki her adet ve kurumu dindışı saydıklarından Hicaz'da tahrib ve yağma eylemlerinde bulundular ve Osmanlı egemenliğini kovmaya yönelik bir isyan çıkardılar. Bedevî kabileler arasında Vahhabîliğin tutunması ve siyasal gücü ele geçirmesi, imparatorluğun bu bölgedeki zayıf idaresi kadar, Arap yarımadasında siyasal iktidar olmaya talip ayrı bir gücün ortaya çıkışıyla da ilgilidir. Osmanlı devlet adamları Vahhabî ayaklanmasını, Cevdet Paşanın Tarih'inde yazdıkları doğrultusunda değerlendirmiş görünmektedirler. Cevdet Paşa, İbn Taymiyya'dan esinlenen bu zındıkların (!) ne yaptıklarını anlatmakta ama ortaya çıkışlarının ve başarılarının nedenine pek değinmemektedirler (15). 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başındaki yerel ayaklanmalara, örgütlü çete hareketlerine karşı Osmanlı devlet adamları bilgili ve kavrayışlı bakmaktan, değişikliği farketmekten

(15) Cevdet, **Tarih**, c. IV, s. 275 vd.

henüz uzak görünmektedirler. Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, 1812 yılında Vahhabî hareketini bastırdı. Özellikle Yunan ihtilâlindeki yardımı dalayısıyle Paşaya Girit, Suriye ve Trablusşam valilikleri vaadedilmişti. Ancak Navarin felâketinden sonra askerlerini ve donanmasını çekerek yardım etmeyen Mehmed Ali'ye bu valilikler verilmedi. Bunun üzerine 1831'de harekete geçen Mehmed Ali, oğlu İbrahim Paşa'yı bu vilâyetleri işgale gönderdi. II. Mahmud, Mısır kuvvetleri Suriye'yi geçip Çukurova'ya kadar ilerlemesine rağmen Mehmed Ali'nin isteklerini kabul etmedi. Torosları geçip Konya'ya kadar gelen İbrahim Paşa'yı sevkedilen kuvvetler durduramıyordu. Mısır ordusu iyi eğitim görmüştü ve başlarındaki komutanlardan biri Süleyman Paşa adında Fransız bir generaldi. Bunun üzerine Padişah, Rusya ile anlaştı. Rusya'nın 15 bin kadar askeri İstanbul civarına çıkarması ve 1833 Temmuzunda, Boğazlardan yabancı gemilerin geçiş hakkını kendi lehine kısıtlayan Hünkâr İskelesi anlaşmasını elde etmesi, İngiltere ve Fransa'nın müdahalesine neden oldu. Bu müdahale üzerine Mehmed Ali ve II. Mahmud arasında Nisan 1833'te Kütahya anlaşması imzalandı ve istediği valilikler (Hicaz, Sayda, Trablusşam, Suriye, Haleb ve Adana) Mısır'ın özerk valisine bırakıldı. Anlaşmanın mürekkebi kurumadan Lübnan'da Mehmed Ali'ye karşı isyan çıktı. Suriye ve Lübnan'daki hoşnutsuzluk; ağır vergiler, mahalli iktidar sahiplerinin bir yana itilip hakaret görmeleri ve hıristiyanlarla müslümanlar arasında başarısız bir eşitlik sağlama denemesinden ileri gelmekteydi. Bab-ı Âli, hem gayrîmemnun eski beyleri, hem de halkı Mısır yönetimine karşı kışkırttı. Mehmed Ali Paşa'nın bağımsızlık isteği ve bunu sağlamak için uluslararası diplomatik girişimlerde bulunması, Osmanlı devletini İngiltere'ye yakınlaştırdı ve bu nedenle Ağustos 1838'de İngiltere'nin ticarî etkinliğini pekiştiren ticaret anlaşması yapıldı. 21 Nisan 1839'da Mehmed Ali Paşa'ya karşı savaşa girişildi. Osmanlı ordusunun eski düzenden kalma komutanlarının yeteneksizliği ve ordunun eğitimsizliğinden dolayı Nizip'te felâketle sonuçlanan bir meydan savaşı yapıldı. Kara haber İstanbul'a ulaşmadan Temmuz başında II. Mahmud ölmüştü. Rumeli'den İstanbul'a yürüyen bir Rumeli paşası sayesinde tahta çıkan hükümdar, bir başka Rumeli kökenli paşanın, Kavalalı Mehmed Ali'nin ordusu Anadolu üzerinden İstanbul'a yürüdüğünde saltanat ve hayatını tamamlamıştı. İki paşanın İstanbul yürüyüşü arasındaki devirde II. Mahmud, Osmanlı İmparatorluğuna mutlakiyetçi modernleşmenin yolunu açmıştı.

Mehmed Ali Paşa'nın başarılı görünen reformlarının temelinde Osmanlı reformlarındaki kültürel ve siyasal gelenek ve kadro yoktu. Avrupa'dan getirtilen subaylar ve uzmanlarla Mısır'ın devlet kadrolarının oluşamayacağı açıktı. Bu devletin aslî unsuru olan Mısır halkının ida-

reye karıştırılmadığı açıktı. Sultan II. Mahmud'un ölümünden sonra büyük devletlerin müdahalesiyle Suriye, Filistin ve Hicaz'dan çekilen Mısır valisi; zaten kendisi için geleceği olmayan bir egemenlik alanından vazgeçiyordu. Bu geri çekilme Mısır kuvvetlerinin zaafından veya sadece büyük devletlerin müdahalesinden ileri gelmiyordu, devlet yönetimi geleneğine sahip olmayan Mehmed Ali Paşa despot idaresiyle halkın hoşnutsuzluğuna neden olmuştu. Osmanlı idaresinin Suriye ve Lübnan'da tercih edilmesinin tek nedeni, Osmanlıların 19. yüzyılda giriştikleri reform denemeleri değildir. Bütün olumsuzluklarına ve başarısızlıklarına rağmen; saltanatı, kanun ve düzen egemenliğini yerleştirmek diye yorumlamaya başlayan ve oturmuş bir geleneğe sahip olan Osmanlı idaresi karşısında Mehmed Ali Paşa, geçici başarılar sağlıyan ama idare etmesini bilmeyen bir asî vali olarak kaldı. Mehmed Ali Paşa 19. yüzyıl başlarındaki dünyanın yeniliklerini getirmekten çok, değişim geçiren bir imparatorluktaki iktidar boşluğundan yararlanmayı denemişti.

19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı modernleşmesi çok çetin bir yoldan geçiyordu. Eski düzenin temel kurumlarının kaldırılmasına rağmen, modern kurumlaşmanın gecikmesinden doğan otorite boşluğu ulusal ve bölgesel ayaklanmalarla dış müdahalenin başarı şansını arttırmıştı. Osmanlı uluslarının bağımsızlığı elde etmelerinde dış desteğin rolü, özellikle Balkanlı ve Avrupalı tarihçiler arasında olumlu değerlendirilmiştir. Ancak madalyonun öbür yüzüne de bakmak gerekir. Yunanlıların, Romenlerin, Bulgarların bağımsızlığı kaçınılmaz bir tarihi sonuçtu. Modernleşmesi yavaş gerçekleşen eski bir devlet olan Osmanlı, yerel ayaklanmaları bastırmaktaki aczini defalarca göstermişti. Kaldı ki 19. yüzyıldaki bu ayaklanmalar, rastgele köylü direnişleri ve haydut hareketleri değildi; modern çağın ideolojilerinin biçimlendirdiği, doğmakta olan ulusal burjuvazi ve aydın sınıfın önderliğindeki hareketler haline dönüşmekteydiler. 19. yüzyılda bu hareketlere geniş köylü kitlelerinin de yer yer örgütlenmiş gruplar halinde ve ideolojik önderleriyle katıldığı görüldü. Bu nedenle büyük devletlerin müdahalesi olmasa da on veya yirmi senelik gecikmelerle Osmanlı yönetimi Balkanlardaki eyaletlerini terketmek zorunda kalacaktı. Ne var ki o zaman Balkan devletleri batı Avrupa'nın iktisadî, siyasal hegemonyasından tamamen bağımsız ulusal devletler olarak gelişme şansına sahip olacaklardı. Oysa aristokrasisi olmayan ve ulusal kurtuluş hareketlerini köylülerin, cumhuriyetçi aydınların sırtlandığı bu ülkelerin başına büyük devletler arasında yapılan pazarlıklarla Avrupa'dan ithal edilen hükümdarlar geçirildiler. 19. yüzyılda Balkan devletlerinin her biri Avrupa devletlerinden birinin nüfuz alanı haline geldi. Bu durumun Balkan uluslarının kültürel ve iktisadî gelişimi açısından, en azından o kadar yerilen Osmanlı egemenliği kadar olumsuz sonuçlar yarattığı açıktır.

Avrupa, Balkan ulusçuluğunun gelişmesinin bir aşamasında etkiledi, ama bu Balkan ulusçuluğunun batı Avrupa'nın eseri olduğu anlamına gelmez. Ulusal ayaklanmalar da temelde yabancı güçlerin yardımıyla ortaya çıkmış değildir. Hem Osmanlı imparatorluğunun çekirdeği olan Türkler, hem de Balkanların diğer uluslarının gelecekteki tarihi için en talihsiz olgu, Avrupa'nın müdahalesi olmuştur. Balkanlarda bugüne kadar süregelen problemler bu müdahalenin bir ürünüdür.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI ULUSLARININ YENİÇAĞI

Osmanlı modernleşmesini hızlandıran etkenlerin başında ulusalcılık akımları ve hareketleri gelir ki, aynı zamanda imparatorluğunun yıkımını da hazırlamışlardır. Ulusalcılık Balkanlarda Osmanlı egemenliğinin başından beri özü varolan ve zamanla gelişip, güçlenen bir olgudur.

Osmanlı devleti, 15. yüzyılın sonunda bir Balkan imparatorluğuydu. Sınırları batıda Bosna'dan kuzeyde Beserabya'ya kadar uzanıyordu. Anadolu'daki toprakları ise bugünkü sınırlarımıza ulaşamamıştı, yani hıristiyan halklar tebanın önemli bir kesimini meydana getiriyordu. Osmanlı imparatorluğu tarihteki ilk iki Roma imparatorluğu (eski Roma ve Bizans) gibi kozmopolit bir imparatorluktu. Hanedana bağlılık ve resmî dine mensup olmak, egemen grubun üyesi olmak için yeterliydi. Bu imparatorlukta Osmanlılık denen bir nitelik ve Osmanlılar diye bir grup vardı. Yaşayış tarzı, sözlü kültürü, mimarî ve sanat zevki, dünya görüşü ile Osmanlı denen tip, toplumun yönetici grubunun üyesi veya aday üyesiydi. Geniş imparatorluğun çeşitli etnik gruplarından gelene, resmî İslâma ve kozmopolit başkent kültürüne mensup yöneticiler, gene kendileri gibi her din ve etnik gruptan geniş halk yığınlarını yönetirlerdi. Kuşkusuz yönetilenler, yönetenler kadar kozmopolit bir kültüre ve dünya görüşüne sahip değildiler. İmparatorluğun insanı doğumundan ölümüne

kadar ailesinin ve ailesinin ait olduğu dini cemaat ve etnik grubun üyesiydi, ancak genç yaşında talihin yardımı ve kendi atılımıyla yönetici grubun üyesi olabilirse hayat çizgisi değişirdi. Birbirinden kesin çizgilerle ayrılmış, dışa kapalı bu dini ve etnik gruplar rengârenk bir mozayık halinde kozmopolit bir imparatorluğu oluştururlardı. Kuşku yok ki bu kozmopolit yapı 18. ve 19. yüzyılların dünyasına uyum sağlama yeteneğinden çok uzaktı. Fazladan imparatorluğu meydana getiren tebanın büyük çoğunluğu; geçmişte devlet kurmuş, bağımsız kiliseleri, edebî dilleri olan halk gruplarıydı. Rönesanstan beri gerek Slavların, gerekse Rumların aydın grupları arasında ulusalcı bir kıpırdanış olmakla beraber, 18. yüzyılda bu halklar zenginleşen tüccarlarının, kiliselerinin faaliyeti ve Avrupa devletlerinin etkisiyle ulusalcılık akımlarını benimseyip örgütlenmeye başladılar. Siyasal değişimlerde tarih vermek pek mümkün olmamakla beraber, İkinci Viyana bozgununu izleyen yıllarda Balkan yarımadasında ulusalcı hareketlerin gelişmesi için uygun bir ortam doğduğunu söylemek mümkündür. Bunda Osmanlı İmparatorluğunun Viyana yenilgisiyle içte ve dışta otoritesini kaybetmesinin, Tuna boyunda Avusturya ve Rusya'nın güçlenerek ticarî ve kültürel etkilerini arttırmalarının payı vardır. 18. yüzyıl, imparatorluğun aslî unsuru sayılan Türkler için de önemli bir dönemdir.

İkinci Viyana kuşatmasından sonra Osmanlı İmparatorluğunda ulus sorununun somut biçimde ortaya çıktığı bir gerçektir. Bu gelişmenin nedeni ve kökleri kuşkusuz kuşatmanın doğurduğu bozgunun gerisine gider. Ama 17. yüzyılın sonunda Osmanlı dünya gücünün yenilebilir ve dağılabilir olduğunu sadece Avrupa devletleri değil, Osmanlı ülkesinde özellikle Balkan halkları da görmüştür. Bu yenilgi onların ulusçu etkinliklerinin örgütlenmesini teşvik etmiş ve 17. yüzyılın sonunda Osmanlı Rumelisi önceki devirlerden çok farklı bir dinamizme girmiştir. İmparatorluğun müslüman tebası içinde yer alan Türk unsur ise, bozgunun hızlandırdığı idari değişmeler dolayısıyla devlet hayatında daha fazla söz sahibi olmuştur. Bu sürenin başlamasına önemli bir etken ise devşirme düzeninin daha 17. yüzyılda terkedilmiş olmasıydı. Böylece Osmanlı yönetimi ve egemen Osmanlı kültüründe Anadolu Türklüğünün öne geçtiği görülmektedir. Kısacası eski çağların Roma'sı, ortaçağların Bizans'ı gibi kozmopolit nitelikli ve gerçek anlamda «Osmanlı» diye nitelendirilebilen bir geleneksel imparatorluk, Osmanlılığını kaybetmekteydi. 18. ve 19. yüzyıllarda, Osmanlı imparatorluğunu; artık ulus sorununun tarihi yapmakta itici faktör olduğu bir siyasî-toplumsal sistem olarak nitelemek mümkündür.

14. - 15. yüzyılların Osmanlı Balkan fetihleri bir yerde Balkanlara yeni bir dinginlik getirmişti ve geleneksel sistemi restore etmişti. Bu res-

lorasyon, Balkanlarda 14 - 15. yüzyıl boyu süren toplumsal değişme sancılarını durdurmuştu. Ancak 17. yüzyılda doruk noktasına ulaşan Osmanlı gücünün Rumeli'de ve özellikle Anadolu'da başlayan iktisadî - sosyal değişmenin sancıları ve hoşnutsuzlukla yüzyüze gelmesi fazla gecikmedi. İmparatorluk Yeniçağ dünyasının değişen şartlarına uyum sağlayamıyor ve devletin arazi rejimi, bürokratik örgütlenmesi, asıl önemlisi askeri düzen büyük sarsıntılar geçiriyordu. 1683'de Osmanlı ordularının Viyana kapılarına nasıl ulaştığı tarihçilikte çözülebilmiş bir sorun değildir. Kuşatmanın gerçekleşmesi ve ilk andaki başarılı gelişmesi, muhtemelen Otuz yıl savaşlarının orta Avrupa'da yarattığı sarsıntılara, Osmanlı ordularının disiplin üstünlüğüne ve Avusturya ülkesinin bu vakte kadar idarî - askerî bünyesini yenileyememesine bağlıdır. Osmanlı imparatorluğunun çeşitli dinlere bağlı ve çeşitli diller konuşan unsurları arasında 16. yüzyıldan beri gerek kültürel, gerekse ulusalcı nitelikli bazı hareketlerin, hiç değilse kıpırdanmaların varlığı bilinmektedir. Bu nedenle Balkanlardaki ulusal uyanışı doğrudan 1789'un bir sonucu gibi göstermek pek doğru olmasa gerektir. Balkan halklarının ulusal bilinci bir yerde onların Ortaçağlardaki devlet varlıklarının ve kültürlerinin bir mirasıydı. Osmanlı egemenliği altında her dini cemaatın (millet) okul, hayır kurumu ve hatta iktisadî hayatta esnaf loncaları yaşamaya devam ettiği halde; Balkan Slavlarının, Rum Ortodoks Patrikhanesinin denetimi altına girmeleri onların hoşnutsuzluk ve tepkisini arttırmıştır. Balkan Slavları arasında ulusal bilinç bir bakıma kökleri İtalyan Rönesansına kadar uzanan bir olgudur, Rönesansın ünlü siyaset kuramcısı Machiavelli'nin «Il Principe»'deki düşünce tarzının 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyılda bazı güney Slav topluluklarının aydınları arasında taraftarlar bulması bir rastlantı değildir. Gene 16. yüzyıldan beri görülen bazı yerel köylü ayaklanmaları veya haydut hareketlerine (1) de toplumsal ve idarî bozukluklar neden olmakla beraber isyancıların kendilerini ifade edişlerinde ulusal bilincin izlerine rastlamak mümkündür.

Balkan halkları arasında ulusçuluk hareketleri ve ulusalcılığın gelişimi herhangi bir batı Avrupa ülkesinde olduğundan daha farklıdır. Gene 18. ve 19. yüzyılları kapsayan Balkan ulusalcılığı nitelik olarak çağdaş dünyanın koloni ülkelerindeki ulusçu hareketlerden de farklıdır. Osmanlı imparatorluğunun sosyal - ekonomik düzeni ve hukukî yapısından dolayı Balkanlarda irsî bir aristokrasi gelişmemiş, 14. yüzyıldan önceki

(1) B. Cvetkova, «Problems of the Bulgarian Nationality and the National Consciousness in the XV-XVIII Century». **Etudes Historiques**, tome VI, s. 57-80 M. Janov, «Die Ereignisse in Südosteuropa am Ende des 16. Jahrhunderts und die politische Taetigkeit der Anführer der Befreiungsbewegungen in Bulgarien» **Etudes Historiques**, tome VIII, Sofia 1978, s. 158-177.

yerli aristokrasi de hemen hemen yokolmuştu. Balkan Slavlarının ulusçu hareketi ön planda kilisenin, 18. yüzyıldan itibaren gelişen ticaret burjuvazisinin ve giderek köylülerin katılmasıyla gelişti. Ulusalcılığın karşısında Osmanlılık vardı (Osmanlıcılık değil). Bu Osmanlılık bir yaşam tarzı ve toplum düzeniydi, henüz bir ideoloji değildi. 18. yüzyıldan sonra Osmanlılık hilâfet ve resmi İslâmlığın beslediği bir ideoloji olmaya başlayacaktır. Nihayet bu tip bir Osmanlılığın da değişmesinin ve imparatorluktaki müslümanların da herbirinin ulus olarak ulusçuluk akımına geçmesinin nedenlerinden biri, Balkan ulusçuluğunun etkileridir. Ortodoks kilisesi, hıristiyanlık ve ulusçuluğun ideolojisini en azından birlikte yürütmüş ve ulusal kurtuluş hareketlerinde çok etkin bir rol oynamıştır. Balkan Slavlarının bağımsız kilise istekleri de Osmanlı idaresi ve Ortodokslar arasındaki ilişkilerden doğan bazı sorunlardan kaynaklanıyordu ve bu sorunların varlığı da ulusçu hareketi hızlandırdı.

Belirtildiği üzere Osmanlı imparatorluğu, 14. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar bir Balkan imparatorluğu olarak doğdu ve gelişti. Kültüründe ve hayat tarzında bu topluma Balkanlılık ve Akdeniz karakteri çok önceden damgasını vurmuşa benzemektedir. Bu nedenledir ki ortaçağ Bizans ve Balkan devletlerinin toplumsal - kültürel yapısını iyice tanımaksızın Osmanlı toplumunu anlamak mümkün değildir. Osmanlı imparatorluğu, 15. yüzyılın ortalarında doğu Ortodoks kilisesine bağlı halkların devleti olmuştu. Kendisi dışında Rusya Çarlığı, Ortodoksların bağlı olduğu ikinci devletti. II. Mehmed (Fatih) bilinçli olarak Ortodoks kilisesinin tek elden yönetilmesi taraftarıydı. Roma katoliklerinin amansız düşmanı Gennadios'u patrik tayin etmiş, ona Bizans devrinde gösterilmeyen bir saygı göstermişti ve İstanbul patrikleri resmî protokolde seçkin bir yer almışlardı (2). Bundan başka Bulgarlar ve Sırpların da kiliselerinin bağımsızlığı kaldırılmış ve İstanbul patriği bütün Balkan Ortodoksları üzerinde ruhanî, malî ve adlî yetkilere sahip olmuştu. Bu nedenle Ortodoks Rumlar, Osmanlı ülkesinde seçkin ve ayrıcalıklı bir etnik gruptu. Ortodoks kilisesinin de imparatorluktaki imtiyazı nedeniyle Yunan dili ve eğitimi bir engelle karşılaşmadan yaşayabiliyordu. Hattâ Bizans hukuku da belli ölçüde devam edebilmiştir. Bab-ı Âli tarafından yerine göre Rumca fermanlar da kaleme alınmıştır ve Rumca yarı resmî bir dil olarak yaşamıştır. Bundan başka devlet bürokrasisinde, kitabet hizmetlerinde kullanılan tek gayrîmüslim grup da gene Fenerli Rum Beyleriydi. Bu yönüyle Rumlar, herhangi bir etnik gruba göre en iyi durumdaydılar. Çünkü imparatorluğun temel unsuru diye bilinen Türklerin 18 - 19. yüzyıla

(2) F. Babinger, **Mehmed der Froberer und Seine Zeit,** F. Bruckmann, München 1959, s. 110-111.

kadar devlet idaresine sınırlı ölçüde katıldığı, Türk adının *kaba - köylü* anlamına kullanıldığı biliniyor. Osmanlı yazarları, Türk unsurun idareye karıştırılmaması gerektiğini ısrarla belirtirler (3). Türk adı seçkin Osmanlı grupları kadar bazen İstanbul halkı arasında bile hakaret olarak kullanılırdı. (Karagöz perdesindeki en sevimsiz tip olan Baba Himmet'e «Türk» denirdi). Divan şairlerinin çoğu arasında kaba köylüyle özdeşleştirilen «Türk»e hicviye yazmak gelenekleşmişti (4).

Rumların denizciliği, Rönesanstan beri İtalya ve orta Avrupa ile ilişkileri, ayrıca Avrupa'da 18. yüzyılda kendilerine karşı duyulmaya başlanan yakınlık bu etnik grubun ulusçu duygulara çok erkenden, fakat bir yönüyle Avrupa etkisiyle sahip olmasına neden oldu. Osmanlı egemenliği sayesinde İstanbul Rum patriğinin bütün Balkanlardaki ortodoks Slavlar üzerinde bütüncül bir denetim kurmasının, onların ulusçuluk duygularının ve direnişlerinin güçlenmesinde etkin bir rol oynadığı gerçektir. 18. ve 19. yüzyıllarda Bulgarlar için patrikhane, en azından Bab-ı âli kadar antipatik bir güçtü. Bulgar ulusal hareketi ilk anda bağımsız bir kilise kurmak için mücadele vermiş ve 19. yüzyılın ikinci yarısında bunu başarmıştır.

Osmanlı egemenliği, Yunan eğitiminin ve kültürünün yaşamasında engelleyici bir olay olmadı. Hattâ 17. yüzyıldan beri ticaretle zenginleşen Rumlar sadece Mora ve Epir'de değil, Karadeniz kıyılarında, batı Anadolu'da okullar açtılar. Osmanlı fethinden sonra Kıbrıs'ta ve Girit'te de bu süreç devam etti. Yunan aydınlanmasında Avrupa'nın olumlu katkıları sadece bu okullarla değil, erkenden Avrupa'da öğrenim gören ticaret burjuvazisinin çocukları sayesinde de oldu. Ayrıca Ionya adalarında Türk egemenliği olmadığından İtalya ve Fransa'nın kültürel etkisindeki bu yerlerde; klâsik Yunan kültürü ve Yeniçağ hümanizmi yerli Rumlar tarafından daha kolay öğrenildi ve bu adalar bütün Osmanlı Rumları üzerinde kültürel etkide bulundular. Buralarda İtalyanca, Fransızca ve daha sonraları İngilizce çok öğrenilen dillerdi ve klâsik Yunanca da en iyi biçimde eğitimde kullanılıyordu. 18. yüzyıl başında Avusturya'nın, Adriyatik sahilleri ve Tuna boyunda ticari ve siyasi etkinliği artınca, gerek ticari ve gerekse kültürel amaçlarla Avusturya'nın önemli şehirle-

(3) Gelibolulu Mustafa Âli 1581'de kaleme aldığı **Nushat'ns Selâtin**'de : «Türk taifesine zeametten ziyade "dirlik" vermek olmaz, eğer daha fazlası ve beylik edecekleri bir mevki verilse isyan ederler» der.
A. Tietze **Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581**, part II, Wien 1982, II. 40 ve 284.
B. Lewis «Turkey, Westernization» **Unity and Variety in Muslim Civilization** edit : Gustave Grunebaum, Chicago 1955, s. 314 vd.

(4) Örnekler için bkz. A. Sırrı Levend, **Divan Edebiyatı**, İstanbul 1943, s. 591-601.

[illegible] Epir, Makedonya ve Ion adalarından birçok Rum göçetmiş, buralarda kiliselerini ve okullarını kurmuşlardır. Avrupa ile herkesten önce yogun olarak temas eden Yunanlılar diğer Balkan ulusları üzerinde de kültürel ve ideolojik etkiler yaratmakta gecikmediler.

Bulgar rahiplerinin Aynaroz'daki (Hagion Oros) Bulgar manastırlarında Yunan aydınlanma kültürüyle temasa geçtikleri açıktır (5). Balkanlarda yeni bir Hellenizm adeta kurumsallaşıyordu. 1694'de Prens Constantin Brincoveau, Romenler için «Saint Savas Prenslik Akademisi»ni kurdu, eğitim Yunancaydı (6). Bir müddet sonra Balkanlılar batı Avrupa ile kendileri doğrudan kültürel ilişki kurdular.

Bununla beraber Balkan Slavları arasında ulusal sorunun ortaya çıkışını sadece Avrupa kökenli Yunan aydınlanmasına veya Fransız devrimine bağlamak da pek doğru değildir. Bir tür Slav birliği veya irredantizm fikri Balkan Slavlarında 16. yüzyıldan beri görülmektedir. Özellikle Osmanlı egemenliğiyle, ruhanî otoritenin de İstanbul patriğine verilmesi Balkan Slavlarının dini işler kadar, dil, hukuk ve eğitim konularında da bağımsızlığını kaldırmıştı. Bu zor şartlar altında Balkan Slavları erkenden egemen bir güç olan Rusya'ya yönelmişlerdir. Slav irredantizm düşüncesinin ilk örneklerinin İtalyan politik bilimcisi Machiavelli'nin etkisiyle doğmuş olması mümkündür demiştik. Çünkü Rönesans İtalyası ile yoğun kültürel ve ticarî ilişkileri olan Dubrovnik'li ve Hırvat düşünürlerin bir tür Slav birliği ve kurtuluşundan söz ettikleri görülmektedir. 1626 yılında Ragusalı (Duvrovnik) şair *Ivan Gunduliç* «Osman» adlı lirik şiirinde adeta Rönesans şairi Tasso'nun üslûbuyla Slavların birliği ve kurtuluşundan söz ediyor. Gunduliç, Slavların ancak Polonya kralının öncülüğünde bu tarihi görevi yerine getirecekleri kanısındadır (7). Fakat bu alanda özellikle göre çarpan bir düşünür ve tarihçi Hırvat rahip *Juraj Krijaniç*'tir (1618-1683). Krijaniç Rusya'ya yerleşmiş ve bütün Slavların Rus Çarı'nın ve Katolik olan bir kilisenin önderliği altında birleşip kurtulmalarını öne sürmüştü. «Rusya'nın Politikası» adlı eserinde, bu tarihi misyonu yerine getirmek için Rusya'nın modernleşmesini ve güçlenmesini, toplumsal düzenini ve hatta kilisesini değiştirmesini öne sürdü. Tabii mutaassıb çevreler ve ruhban tarafından kınan-

(5) G. Neşev, «Les Monastéres Bulgares du Mont Athos» **Etudes Historiques**, tome VI, Sofia 1973, s. 97-115.

(6) A. Dascalakis, «Le Role de la Civilisation grecque dans les Balkans» **Actes du premier Congres Internationales des Etudes Balkaniques**, Sofia 1969, s. 109-110.

(7) A. Fischel, **Der Panslawismus bis zum Weltkrieg**, Berlin 1969, s. 19-20.

dı ve yazdıkları unutuldu (8). Balkan Slavlarının ulusal dirilişinde Rusya'nın oynadığı rol, Türkiye'deki tarihçi çevreler kadar, Balkan tarihçiliğinde de bir dönem çok büyütülmüştür. 19. yüzyıl Avrupa diplomasisi de «Şark meselesinde» Rusya'yı en etkin devlet olarak görme eğiliminde idi (9). 1774 Küçük Kaynarca antlaşmasından sonra bu rolün arttığına kuşku yoksa da 17. ve 18. yüzyıl Balkan ulusalcılığında Rusya'yı tek veya başat yönlendirici faktör olarak ele almamak gerekir. Hattâ ideolojik yönden Krijaniç örneğinde görüldüğü gibi Balkan Slavları başından beri Rusya'nın önünde gidiyorlardı. Rusya geliştiği ve modernleştiği ölçüde Balkanlarda etkin rol oynamaya başladı. Moskova Rusyası, 16. yüzyıldan sonra bir batılılaşma sürecine girmiştir. Özellikle Romanov hanedanı devrinde Rusya, bütün batı Avrupa ile daimî elçilikler düzeyinde ilişkiler kurmuştu ve Rus tüccarları İskandinav, Alman, Polonya şehirlerini tanıyorlardı. Gelişen siyasî ve ticarî ilişkilerin Rusya'ya batı Avrupa hayat tarzını yavaş yavaş getirdiğine şüphe yoktur. Bazı asilzadeler evlerini Avrupa tarzında döşüyor, rönesans ve barok hayat tarzını ve Alman adetlerini benimsiyorlardı. Rus kültürü bu dönemde bazı çevirilerle Avrupa edebiyatını ve bilimini tanımaya başlamıştı. Naîbe Sofya'nın (Büyük Petro'nun ablası) gözdesi Knez Golitzin de bu gibi Avrupaî asilzadelerden biriydi. Çoktan beri Bizans'ın mirasçısı olma misyonunu benimseyen Rusya'da artık Balkan Slavlarının ve Rumların aydınlarına ve kilise mensuplarına rastlanmaktaydı. Bu gelenler eski Slovince'den, Yunancadan çeviriler yapıyor, saray matbaasında, kütüphanelerde ve zengin ailelerin yanında öğretmen olarak çalışıyorlardı. Moskova ve Kiev'de basılan çok sayıda dinî, edebî ve siyasî nitelikli kitapları dönüşlerinde Balkanlara taşıyorlardı. 17. yüzyıl ortalarından itibaren Balkanlarda Rusya'nın belli bir siyasal - ideolojik etkisinin başladığı görülüyor. Boğdan'ın (Moldavya) Yaş (İassy) şehrinde 1640 yılında açılan ilk matbaanın Kiev metropoliti Pjotr Mogila'nın yardımı sayesinde gerçekleşmesi buna bir örnektir (10). Yavaş yavaş Balkan Slavları da Rusya'nın kültürel gelişimini izlemeye başlayacaklar, yani gözlerini Batı Avrupa'ya çevireceklerdir.

(8) Fischel, a.g.e., s. 20. H. Kohn, **Panslavism- It's History**, Notre Dame, Indiana 1953, s. 4, M. Petrovich «Juraj Krizanic a Precursor of Panslavism» **The American Slavonic and East European Review** VI (1947), s. 75-92.

(9) Bizzat F. Engels bile 1853'deki bir yazısında beceriksiz Avrupa diplomatlarının yanında Rusya'nın Balkanlardaki aktif ve hegemonyacı politikasını vurgular. **N. Y. Daily Tribune**, Nr. 37.48, 21 April 1853.

(10) **Vsemirnaya Istoriya** red: Zutis, Veinstein, Pawlenko, Akad, Nauk SSSR. Moskva 1958, tome V, s. 182.

Rusya'nın Balkan Slavları ile ilişkileri batı Avrupa'nın tersine ticaretle değil, kilise aracılığıyla olmuştur. 17. yüzyıldan beri Sırp, Karadağ, Romen ve sonraları Bulgar rahipleri Rusya ile temasta idiler. Sırbistan'da 1557-1766 arasında özerk olarak faaliyet gösteren Ipek (Peç) patrikliği yeterince malî ve idarî güce sahip olmadığından Sırp manastır ve kiliselerinin yaşaması bir ölçüde Rusya sayesinde olmuştur. Sırp rahipler her sene Rusya'ya belirli miktarda yazma ve ikonolar (dini tasvir) götürürlerdi. Kısmen Moskova'ya kabul edilen, kısmen sınırdan sadaka ve bağış verilerek geri çevrilen bu rahiplerin 18. yüzyıldan itibaren dini ve lâik yayınları da getirdikleri biliniyor. Rus kilisesi 17. yüzyıldan beri Balkanlı rahiplerden ve Balkan manastırlarındaki yazmalardan geniş ölçüde istifade etmiştir. Özellikle 17. yüzyılda Rusya'daki kilise reformu sırasında Sırb manastırlarından eski yazma kitap isteniyor ve Rus kilisesinin liturjik metinleri bunlara göre yeniden düzenleniyordu. Örneğin 1655'de Hilander manastırından üç rahip Moskova'ya; yedisi Slovince, üçü Yunanca olan onbir adet yazma kitap götürmüşlerdi. Kitapları Moskova patriği Arsenij Sukhanov istetmiş, bunlar Rus dua kitaplarının tashihinde kullanılmıştı (11). Bununla beraber Karadağ, Eflak-Boğdan ve Bulgaristan'a göre 1690'dan sonra Sırp manastır hayatı belirgin biçimde Habsburg imparatorluğunun kültürel etkisi altına girmiştir. Bizzat Sırp din adamlarının en tanınmışı *Obradoviç*, batı Avrupa kültürüne olan yakınlığı nedeniyle din adamlığından çok lâik bir öğretmen olmayı yeğlemişti. 1804'den sonra Obradoviç, Karayorgi'nin sekreteri ve Sırp okulları genel müfettişi oldu. Balkanlardaki ulusal uyanışta kilisenin öncülüğünü uzun bir süre elde tutabilmesinin asıl nedeni, kilise mensuplarının lâik eğitim ve dünya görüşünü benimsemekteki yetenek ve becerileri olmuştur. Tarih, coğrafya gibi konularda ilk popüler eserleri onlar kaleme almıştır. Sırpların Jovan Rajiç (1726-1801), Dositei Obradovic (1742-1811) Romenlerin G. Şincai, Petru Maior, Samuel Clain gibi rahipleri, bu yeni rahip aydınların en önde gelenleridir. Nihayet 1762'de Aynaroz'daki Hilander manastırında ilk *Slavyan - Bulgar Tarihi*'ni popüler bir dil ve üslûbla kaleme alan ve Bulgar ulusçuluğunun haklı olarak babası sayılan *Paissij Hilandersky* ve ondan sonra *Sofronij Vraçansky*, Balkanlardaki Slav kilise adamlarının lâik ideolojiyi geliştirmekteki rolünü gösteren en tipik temsilcilerdir. 18. yüzyıl boyu Balkan Slavlarının kilise adamları, eski Yunanca ve eski Slovince eserleri yeni dile, yani halk diline çevirdiler ve böylece yeni bir edebî dil doğdu. Obradoviç'in Sırpçaya ve Sofroniy Vraçansky'nin Bulgarcaya yaptığı çeviriler bu yönden önemli-

(11) C. Rogel, «The Wondering Monk and Balkan National Awaking», **Nationalism in a Nonnational state, ed; Haddad, Ocksenwalt, s. 85-86, 90.**

dir (12). Bu konuda Slav Ortodoks rahipleri Yunan rahiplerinden farklı davrandılar.

Balkan ortodoks Slavları, Roma kilisesine karşı her zaman kuşkulu bir tavır takınmışlardır. Ancak Osmanlı idaresinden çok daha baskıcı bir unsur olarak gördükleri İstanbul patriğinin varlığı nedeniyle 17. yüzyıldan beri katolik kilisesine bağlanmak ve kilisenin ve Slav toplumunun kültürel, ruhanî bağımsızlığını bu yolla elde etmek fikri ve eylemi de var olmuştur. Roma kilisesi bu eğilimden yararlanmayı denemiştir. Bulgaristan ve Romanya'da katolik propaganda merkezlerinin varlığı biliniyor. Fazla taraftar toplayamayan bu girişimlerin tarihi nerede ise Osmanlı egemenliği kadar eskidir. İstanbul'daki Fransız elçisi *Girardin*'in 1636 yılı 13 Şubatında yazdığı bir rapora göre bir Bulgar-ortodoks rahip kendisine Fransız kralına verilmek üzere bir dilekçe sunmuştu. Bu dilekçede Bulgarların katolisizmi kabule hazır oldukları belirtilerek Fransa kralının himaye ve müdahalesi istenmekteydi (13).

18. yüzyılda Osmanlı imparatorluğunun Avrupa'daki gerilemesi, Avusturya'nın Balkanlar ve doğu Akdeniz'deki siyasî - askerî gücünün sağlamlaşması ve ticarî etkinliklerinin gelişmesiyle paralellik göstermektedir. Bu ticarî yayılma bir kültürel etkinliği de birlikte getirirken, Osmanlı Avrupasındaki uzun süreli iktisadî, idarî, askerî buhran, eyaletlerde de bir adem-i merkeziyetçi yönetimin kurumsallaşmasını gerekli kıldı. Bu süreç Balkanlar kadar Anadolu'da da idarî yapının değişimine neden oldu.

İkinci Viyana kuşatmasından sonra Osmanlı imparatorluğunun Balkanlardaki eyaletleri ilk anda bir kargaşalık, iktisadî çöküntü ve asayişsizlik içine düştüler. Asayişsizlik ve savaşın getirdiği ağır vergiler, Anadolu'da da aynı çöküntüyü doğurdu. Ordunun bozgunuyla, şehirlerde asayişi sağlamakla görevli garnizonlar erimiş, yol güvenliği azalmış ve süregelen savaşlar, Balkan eyaletlerinde merkezî yönetimin kontrolünü yok etmişti. Halk, merkezî hükümetten sürekli olarak para ve asker yardımı istiyor, merkezî hükümet ise bu istekleri karşılıyamıyordu. Bu nedenle şehirlerin halkı kendi güvenliklerini kendileri sağlama yoluna gittiler (14). 18. yüzyılın başlarından itibaren Rumelide şehirlerin güvenlik

(12) N. Danova - Z. Markova, «Ideja Zerkovnogo Reformatorstva i Balkanskoe (18-19 vv)» **Etudes Historiques**, tome VII - Sofia 1975, s. 161-174.

(13) Arch. des Affaires Etrangeres (Quai D'Orsay) - **C. P. Turquie vol: 18.** Amb. **Girardin,** Pera 13 fevrier 1686, s. 102 v.
Ortaylı «Dejatel'nost Bolgarskoi Katoliçeskoi Zerkvi **«Pervi Mezdunarodon Kongres po Bolgaristika,** BAN, Sofia 1982, sh. 65-69.

(14) H. İnalcık, «Saray Bosna Şer'iyye Siciline Göre Viyana Bozgunundan Sonra Bosna», **Tarih Vesikaları,** bd. II Nr. II - Ankara 1943, s. 1-3.

ve malî sorunları halk ve yerel ayan ve eşraf tarafından çözülmeye başlandı. Şehirleri temsilen *ayan*'lar otoriteyi ele aldı. Bunlar arazi sahipleri, vakıf mütevellileri gibi kimselerdi. Rumeli şehirlerinde ve eyaletlerinde yerel otorite ön plana geçmişti. Bosna'nın müslüman beylerinin bu yeni otorite değişimindeki rolleri kayda değer görünüyor. Osmanlı fethinden hemen sonra Müslümanlığa dönen eski küçük Bosna asillerinin torunları olan bu beyler, Osmanlı egemenliği boyunca aralarından çıkan vezirler, sancak beyleri aracılığıyla merkezî idare ile iyi ilişkiler kurmuşlardı. Şimdi mekezî devlete olan sadaketlerine rağmen, uzun savaşın getirdiği anarşi ortamında yerel otoriteyi tamamen ele aldılar. Bazı köylü direnişleri, başıboş haydut çetelerinin hareketine karşı, devlet de bu yeni adem-i merkeziyetçilik veya otorite değişimini hayırhah bir biçimde kabul etmiştir. Böylelikle dil ve gelenekleriyle Bosnalı olan bu yeni yöneticiler, mahalli halk için daha tercihe şayan idi. İstanbul'dan gelen vali genellikle büyük saygı gösterilen bir misafirden farklı değildi. Yerel beyler bölgeyi ve şehirleri gereğine göre, istedikleri gibi yönetiyorlardı (15). Aynı durumun Arnavutluk - Epir bölgelerinde de görüldüğü söylenebilir.

Anadolu kıtasında da 16. yüzyıldan beri görülen arazinin belirli ellerde toplanması sürecinden dolayı yeni bir yerel toprak sahipleri grubu ortaya çıkmıştı. Timar rejimi bozulmuş, savaş için asker toplanamaz olmuştu. Bu devirde Anadolu şehirlerinin ve eyaletlerinin güvenliği de büyük ölçüde yerel nüfuz gruplarına ve yerel temsilcilere bırakılmıştır. Ağır vergilere ve haydutluk olaylarına karşı halk bu zümreye sığınır olmuştu. 18. yüzyıldan itibaren bu yeni idareci grubun varlığı, ülkenin toplumsal ve siyasal yapısında önemli değişmelere neden olacaktır. En önemlisi, yönetime Türkler büyük ölçüde egemen olacak ve Anadolu kıtasının kültürü ağırlığını duyuracaktır. Bu, kuşkusuz eski imparatorluğun bağrında doğmaya başlayan bir yenilikti. 1684 yılında Fransız elçisi *Guilleragues'un* bir raporu bozguna uğramış ülkeyi tasvir ediyor; «Yüksek mevkideki kumandan ve görevliler devamlı değişmekte idari otorite felce uğramaktadır» (16). Büyükelçinin başkentte gözlediği idari kargaşa, eyaletlerde daha büyük boyutlarda süregitmekteydi. Savaş yıllarında merkezî devletin buyrukları dışında kendi kolayına yönetime el atanlar ve topraklarını genişletenler artmıştı. Bu durumu sultanî fermanlarda, resmî kayıtlarda sıkça görürüz (17). Bir yandan ordudaki görevine git-

(15) P. F. Sugar, **Southeastern Europe under Ottoman Rule (1354-1804)**, A. History of East Central Europe, vol. V, London 1977, s. 233-236.

(16) Archives du Ministré des Affaires Etrangéres, Paris C. P. **Turquie**, vol. 17 168, 12 Pera 28 III, 1684.

(17) **Ankara Şer'iyye Sicili**, defter Nr. 66 Hüküm 816, sene 1098 H/Kasım 1686.

meyen timarlılar köylüleri ezerken öbür yandan asker kaçaklarından oluşan eşkiya orduları ortaya çıkmış ve anarşi büyümüştür (18). Böyle bir durumda merkezî hükümet otoritesini kullanamadığından, *ayan* denen yerel önderler idarî görevi yüklendi ve Anadolu'da idare, kozmopolit kökenli *devşirme* paşalardan bu zümreye geçti. Uzun karışıklık yıllarında Anadolu askeri arasından sivrilenler veya devlete vergiyi toplayıp teslim eden mültezimler ve bölgesinde güvenliği sağlayan yerel nüfuz sahipleri devlet tarafından görevli tayin ediliyordu. Valilerin yerine tayin edilen, *mütesellim* denen bu mahalli lordlar bir değişmeyi temsil ediyorlardı. Enderunda yetiştirilen devşirme gençlerin yerini şimdi artık Anadolu halkından çıkan gençler alıyor, yani Osmanlı siyaset anlayışında kaba-Türk denen zümre 18. yüzyıldan itibaren kesinlikle devlet yönetimine sahip oluyordu (19).

Gerçekten de 18. yüzyılın ünlü sadrazamları, vezirleri, komutanları daha çok Türk kökenlidir. İmparatorluğun reform devri sayılan Lale devri'nin ünlü sadrazamı *Nevşehirli İbrahim* paşa ve gene reformcu sadrazam *Halil Hamid* paşa bu yeni idareci zümrenin tipik temsilcileridir. İdaredeki bu türkleşme sanat ve kültür alanına da yansımakta gecikmedi. Geleneksel bir toplumda herşeye rağmen yönetici sınıfın zevki ve talebi, sanatçının ihmal edemeyeceği bir unsurdur. Osmanlt yüksek sınıfının edebiyatı olan Divan şiirinde 18. yüzyıl şairleri; ağdalı, Arapça, Farsçalı bir dil yerine daha temiz Türkçe kullanmayı tercih ettiler. 18. yüzyılda *Nabî, Nedîm* gibi şairlerin dili İstanbul halkının konuştuğu Türkçeye eski şairlerinkinden çok daha yakındı. Üstelik şiir, hayata daha dönük ve coşkulu bir karakter kazanmıştı. Bilhassa bu devrin şairlerinden *Sadi* (20), şiirin konuşulan Türkçe ile yazılmasını açıkça istiyor ve şöyle diyordu;

Nice Türkî dinür ol şi'rekim her lâfzunun halli
Lûgatler bakmaya muhtac ide mecliste yaranı

(Meclisteki dostlar her sözünü anlamak için lûgata bakmaya gereksinim duyarsa, o şiire nasıl türkçe denir). 18. yüzyıl Türkçesi henüz el değmemiş bir araştırma konusu olmakla birlikte, bürokraside, eğitimde ve edebiyatta konuşulan dile bir yakınlaşma olduğu açıktır. Arabça ve Farsça söz ve deyim yüklü Osmanlı jargonu, yerini temiz bir Türkçeye terketmeye başlamıştı.

(18) **Ankara Şer'iyye**, Hüküm 862 (Zilhicce 1098 - Ekim 1687).

(19) M. Akdağ «Genel Çizgileriyle XVII. yüzyıl Türkiye Tarihi», **A.Ü.D.T.C. Fak. Dergisi**, c. IV - Nr. 6-7 Ankara 1968, s. 236-238.

(20) A. Sırrı Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları**, Türk Dil Kurumu, Ankara 1949, s. 94-95.

Yönetim ve kültür hayatında İmparatorluğun Türk unsurunun egemen olmaya başlaması, ancak gelecek yüzyıllardaki Türk ulusçuluğu için maddi bir tabanın oluşması demektir. Yoksa 18. yüzyılda Osmanlı imparatorluğunda Türk unsurun arasında ulusalcılığın doğuşundan henüz söz edilemezdi. Türk ulusçuluğunun ilk çarpıcı örnekleri aslen Polonyalı olan ve 1849'da Türkiye'ye iltica eden Mustafa Celaleddin Paşa'nın 1860'larda yazdığı bir kitap ile (les Turcs anciéns et modérns) Ahmet Vefik Paşa'nın ilk Osmanlı parlamentosuna başkanlık ederken (1877-1878) Suriyeli hıristiyan mebuslara dediği şu sözlerdir: «Aklınız varsa en kısa zamanda Türkçe öğrenirsiniz.» (21) Türkçe her zaman resmî dildi, ama bunun ilk defa 1876 Anayasasında belirtildiğini göreceğiz. Türk unsur, 18. yüzyılda idarî ve askerî alanda öne geçse de bunun bir ulusçu bilinç konusu olması 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında görülmektedir. 18. yüzyıl boyu ulusçuluk Balkanlara özgü bir ideolojiydi. Anadolu ise henüz Türk ulusçuluğu yapmıyordu. Sadece kültürel yönden güçlü bir Türkleşme süreci başlamıştı. Bu son gelişme dolayısiyle de 18. yüzyılın Osmanlı imparatorluğu artık eski yüzyıllardakinin tersine kozmopolit yapısını kaybetmeye başlamıştı. Orta Avrupa eyaletlerinin Karlofça ve Pasarofça antlaşmalarıyla elden çıkması, bütün Balkanlarda ulusçu gelişmelerin ve büyük Avrupa devletlerinin Osmanlılar üzerindeki müdahale ve tehditlerinin başlamasıyla 18. yüzyılda imparatorlukta yeni bir islâmcı ideoloji ortaya çıktı. İlk defadır ki toplumda mutaassıb bir Müslüman hayat tarzı ve düşünce egemen oldu. Hilâfet ünvanına ve kurumuna büyük önem verildi. Ancak bu islâmcı taassuba ters bir gelişme; yani imparatorluğun Avrupa dünyasının üstünlüğünü görüp, bazı kurumlarını alarak modernleşmeye başlaması da; güçlenen Avrupa'nın yarattığı tehlikeden dolayıdır.

İmparatorluğun Balkanlardaki hıristiyan unsurları arasında ise, ulusçuluk daha ileri aşamadaydı. Avrupa ile ticarî ve kültürel ilişkilere giren yeni bir sınıf sayesinde maddî temeli gelişen ulusçuluk; kültürel ve ideolojik alanda da atılımlar yapma dönemine girmişti. Genellikle bizim tarihçiliğimizde, Rusya'nın kilise aracılığıyla ve diplomatlarını kullanarak Balkan ulusçuluğunu teşvik ettiği not edilirse de, orta Avrupa'nın yani Avusturya'nın Balkanlardaki ticarî - kültürel etkinliği aynı derecede vurgulanmaz. Oysa Balkanların 18. yüzyılda gösterdiği maddi gelişmede Avusturya ve onun aracılığıyla yapılan ticaretin büyük payı vardır. Kuş-

(21) **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, haz. Hakkı Tarık Us, 40. İnikâd, 18 Mai 1877, s. 31.
David Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, çev. F. Erdem, R. Ertem, İstanbul 1979, s. 13.

kusuz bu gelişme, Avusturya'nın kültürel ve siyasal etkisiyle tamamlanmıştır.

17. yüzyıl sonuna kadar Avusturya'nın iç ve dış ticareti devletin vergi gelirlerini yükseltecek bir düzeyde değildi. Avusturya Tuna bölgesini kontrol edemediğinden nehir ticareti de gelişememişti. Mukaddes Roma - Cermen imparatorluğunun üyesi olan devletçiklerin arasındaki ticarî ilişkinin azlığı Avusturya topraklarında ticaretin gelişmesine bir başka engeldi. Akdeniz'le bağlantısı olmayan ülke, denizlere açılamamıştı. 1667'de Becker tarafından kurulan «Orientalische Handelskompagnie» bir müddet sonra iflâs etti (22). Ülkedeki karayollarının da batı Avrupa'ya göre çok ilkel bir düzeyde olması ticareti engelliyordu. Bizzat 1683 kuşatmasının Osmanlı ordusu için bir yenilgiyle bitmesinde, Aşağı Avusturya (Niederösterreich) bölgesinin bozuk ve ilkel yol sisteminin büyük payı olmuştur. 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça antlaşmalarından sonra Habsburglar İmparatorluğu Tuna bölgesinde yerleşmiştir. Bu olay imparatorluğun Balkan ticaretine el atmasını sağladı. Balkanlar Avusturya manifaktürü için bir pazar alanı ve hammadde kaynağı oldu. 1719'da VI. Karl'ın Trieste'yi Venedik'e karşı önemli bir liman olarak geliştirmesinden sonra Avusturya, Akdeniz ticaretine açıldı ve 18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı devletinden seyrüsefain konusunda ahidnameler alarak deniz ticaretinin güvenliğini sağladı (23). Böylece bütün Akdeniz ve Balkanlarla yasal ve kaçak ticaret yapılıyordu. Rumlar 18. yüzyıl başında 600 gemilik bir filoyla bu işin başındaydılar. Gelişen ticaret Balkanlarda ticaret burjuvazisinin ortaya çıkışını kolaylaştırdı ve 18. yüzyılda Avusturya manifaktürünün talebleri doğrultusunda gelişen bir hammadde ve yarımamul madde üretimi Balkan şehirlerinde değişiklikler yarattı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun eski tüccar halkı olan Rumlara şimdi Sırb - Hırvat ve Bulgarlar da katıldılar. 18. yüzyılda bütün Balkan halkları arasında ticaret burjuvazisinin ortaya çıkışıyla ulusal kültürün yenilenmesi paralellik gösteriyor. Akdeniz bölgesinin ve orta Avrupa'nın Livorna, Napoli, Trieste, Venedik, Viyana gibi şehirlerinde birtakım Balkanlı tüccar, din adamı ve öğrenci grupları ortaya çıktı (24). Kiliseler

(22) H. Hassinger, «Die Erste Wiener Orientalische Handelskompagnie». **Viertel J. f. Soz und Wirtschaftgeschichte** 35/1, 1942, **F. Tremel, Wirtschafts und Sozialgeschichte Österreichs,** Graz 1969, s. 232 ve 235, 255 ve 261-262.

(23) İ. Ortaylı, «1727 Osmanlı - Avusturya Sözleşmesi», **Ank. Üni. S.B.F. Dergisi,** XXVIII - Nr. 3-4, 1975, s. 97-109.

(24) N. Todorov, **Balkanski Gorod XV-XIX vekov** Izd. Nauka - Moskva 1970, s. 194-222.
V. Paskaleva, «Die Wirtschaftsbeziehungen der Bulgarischen Gebiete mit Mitteleuropa im 18 und 19. Jahrhundert», **Wirtschaftswege: Hermann Kellenbenz Festschrift,** Klett - Gotta 1978, s. 169.

ve kültür evleri kuruldu. Avrupa aydınlanmasının etkileri de asıl bu gelişmelerden sonra hızlandı. 18. yüzyılın Voltaire, Rousseau, Diderot, Herder, Lessing gibi filozofları Balkan aydınlarınca tanındı. Güney İtalya'da Arnavutlar, orta Avrupa şehirlerinde Sırplar, Romanya ve güney Rusya'da Bulgar grupları Batıya dönük bir kültür ve eğitim hayatı yaşadılar (25).

Özellikle 18. ve 19. yüzyıllar boyu Avusturya, Balkan Slavlarının kültür hayatında çok etkili oldu. Bu etkide, Habsburg İmparatorluğu'nun kültürel yönden gelişmiş olan batı Slav uyruklarının hatırı sayılır payı vardır. Balkan Slavları, Avusturya İmparatorluğundaki Slav kardeşleri yanında batı kültürünü ve ulusçuluğu öğrenebildiler. 18. yüzyılın, Avusturya ve Macaristan'ındaki barok kültürün, edebiyat, tiyatro ve plastik sanatların Balkanların kültürel gelişimindeki etkileri gün geçtikçe daha iyi anlaşılmaktadır (26).

Rusya İmparatorluğu da 18. yüzyılın sonlarında Balkanlar ve doğu Akdeniz'de ticarî etkinliğini arttırdı. Ancak ticarî denizcilikte pek varlık gösteremeyen Rusya'nın ticarî filosu, büyük ölçüde Rum armatörlerden meydana geliyordu. Rus bandırası ile faaliyet gösteren Rum armatörler bu sayede çok zenginleştiler ve Rusya'nın Karadeniz sahilleri dışında, Leipzig, Viyana, Trieste, Londra gibi Avrupa şehirlerine de yerleştiler. Balkan Slavları arasında Rusya'nın etkisi bu nedenle ticaretten çok dinî ve kültürel ilişkiler sayesinde gerçekleşti. Rusya'nın Slavlarla din ve dil benzerliği vardı, ancak Rusya'da eğitim gören Balkanlı Slav aydınlarının zamanla, Çarlığın resmi ideolojisinden çok, demokrat ve ilerici Rus aydın çevrelerinden etkilendiği gurülecektir. Slav birliği düşüncesi daha çok Sırbistan'da veya Yunanistan'da okuyan Bulgar aydınlarında vardı. Özellikle Balkan Slavlarının 19. yüzyılın ikinci yarısındaki ulusal hareketlerine yön veren ideolojiler bu çelişik gelişmenin bir sonucudur. Slavlar, Yunanlılar'ın tersine batı Avrupa'nın ve Rusya'nın desteğinden çok kendi özgün örgütlenmeleriyle ulusçu eylemlerini sürdürdüler. 19. yüzyılda yerel haydut ve köylü hareketleri yerini belli merkezlerin ürettiği ideolojiye göre çalışan örgütlü çete hareketlerine bırakacaktır.

18. yüzyıl ortalarına kadar batı Avrupa Balkan Slavları ile çok ilgili değildi. Geniş bilgili coğrafyacı, dilbilgini gibi uzmanların dışında geniş halk kitlesi ve hattâ okur - yazar tabaka da Slavların varlığından

(25) V. Traikov, **Ideologiçeski Teceniya i Programi v Nazionalno - Osvoboditelnite dvijeniya Na Balkanite do 1978 Godina**, Sofia 1978, s. 14-15.

(26) V. Paskaleva, «Sredna Evropa i Kulturno - Prosvetnoto Razvitie na Bulgarite prez vazrajdeneto» **Istoriçeski Pregled**, kn. 3-4, s. 116-117 ve 136.

adeta habersizdiler. Gerçekte Osmanlı egemenliğinin ilk üç yüzyılı boyunca Avrupa'da geniş bir kitle Yunanlı ile Türk'ü de birbirine karıştıracak kadar Yunanlıların özelliklerinden habersizdi (27). Kısacası Balkanlar, Yunanlı ve Türklerin paylaştığı geniş bir bölge sayılıyordu. Slavların tersine Yunan ulusalcılığının ideoloji ve hareket olarak yurt dışında örgütlenmesinde, Yunanlılığın bütün Akdeniz'e yayılmış olması ve nihayet ticaret nedeniyle batı Avrupa'da Yunanlı grupların bulunması en önemli etkendir. Yunanlılar, bugün olduğu gibi dün de Akdeniz'in göçe yetenekli ve istekli etnik grubuydu. Fakat coğrafî yaygınlıkları sadece yakın zamanlardaki göçten ileri gelmiş değildir. Eskiçağdan beri Küçük Asya'da, kuzey Karadeniz kıyılarında, doğu Akdeniz'de, Adriyatik kıyılarında ve İon adalarında Yunanlılar yaşamaktaydı. Rönesansdan beri ticarî uğraş nedeniyle Yunanlıların Avrupa'nın hemen bütün önemli merkezlerine yerleşmeye başlamasıyla da nerdeyse anayurttaki kadar nüfus yurt dışında yaşar oldu. Yunanlıların ticaret nedeniyle Balkanların ilk burjuvalaşan ve batı Avrupa'yla yoğun ilişkiye giren halkı olduğunu belirtmiştik. Az miktarda Katolik dışında bu dağınık halkın dinî inancı birdi. Her ne kadar Ortodoks kilisesi idari yönden autocephal (özerk) kiliselere ayrılmışsa da özellikle ulusalcılık çağında bu bölgesel farklılıklar gibi, kilise dairelerinin farklılığının da önem kalmadı. Kaldı ki Osmanlı egemenliğinin koşulları, Ortodoks kilisesinin Bizans devrinde bile sahip olmadığı bir ruhanî ve idarî birlik kazanmasına neden olmuştu. Bundan dolayı Yunan ihtilâlinin içteki çeteler ve örgütlenmeler kadar, hattâ daha fazla yurt dışındaki örgütlenme ve destekle başladığı açıktır. Buna karşılık Balkan Slavlarının ulusalcı ideoloji ve örgütlenmeleri ülke içinde doğup yayılmıştı. Bu nedenle de Slav halklarının ulusçuluğu Osmanlı yönetimini çok daha uzun süre meşgul etmiş, daha fazla sorun yaratmıştır. Slav ulusalcılığının bu özgün gelişimi, ilk örnek olan Sırp ve Karadağ ihtilâliyle başlar ve son örnek olarak Bulgar bağımsızlığıyla biter.

Sırbistan özellikle Sırpça konuşulan bölgenin adı değildir. Çünkü bu dili konuşan Hırvatistan, Bosna - Hersek ve Karadağ halkı kendilerini Sırplı saymazlar ve değillerdir (*). Bununla beraber 17. yüzyıldan beri

(27) **Österreichisches Museum für Völkerkunde,** Inv. Nr. 30905, Styria (Steiermark) eyaletine ait 18. yüzyıl halk resminin bir örneğinde bu görülür. Tabloda resmedilen Avrupa milletleri arasında sarıklı bir tip Türk veya Grek diye en olumsuz biçimde betimlenmektedir.

(*) Hırvatlar ve Sırplar aynı dili konuşur ve dilin adı Sırb-Hırvatçadır. Farklılıklar Hırvatların Katolik kilisesi ve Latin uygarlığına, Sırpların Ortodoks kilisesi ve Bizans uygarlığı çevresine girmiş olmalarından ileri gelir. Bu nedenle aynı dili birinciler Latin harfleriyle, ikinciler Kiril alfabesiyle yazarlar. Tarihî gelişimde Hırvat krallığı önce Macaristan'ın ve Avusturya'nın egemenlik alanında kalmışken, Sırplar 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı egemenliğine girmişler-

Sırbistan'ın özerkliğini ve bağımsızlığını elde etmesinde bu üç bölgenin büyük payı oldu. Sırp ulusçuluğunun kültürel ve mali desteği Hırvatistan bölgesinden ve Voyvodınadan, savaşçı desteği Karadağ'dan geldi. Karlofça ve Pasarofça anlaşmalarından sonra Osmanlı imparatorluğu Tuna'nın kuzeyindeki Temeşvar - Banat sancaklarını da kaybetmişti. Bu bölgedeki Sırplar Avusturya'nın egemenliği altına girdiler. Sırpların bir bölümünün Avusturya egemenliği altına girişiyle ulusçuluk hareketlerinde yeni gelişmeler görüldü. Sırp halkının büyük çoğunluğunun Osmanlı yönetiminde bulunmasından dolayı Viyana'da imparatorluk hükümeti, kendi tebası olan Sırpların özerk kurumlarına ve ulusçu gelişmelerine göz yummakta, hattâ teşvik etmekte bir sakınca görmemiştir. Oysa aynı hükümet, Hırvatlara, Slovenlere ve tarihi mirasını yokettiği Çeklere karşı bu konuda hiç de hoşgörülü ve saygılı davranmıyordu. Avusturya ilk anda Ipek (Peç) patriğiyle ilişki kurmuştur. Avusturya'nın Sırbistan'daki geçici işgali ona bu bölgede Sırp knezleri ve ruhban sınıfıyla ilişki kurmak ve etkili olmak yeteneğini kazandırmıştı. Nitekim patrik III. Arsenij, halkı müslümanlara karşı direnmeye çağırdı ve ardından otuzbini aşkın Sırpla Avusturya topraklarına geçti. Özellikle imparator I. Leopold, hem boşalan Tuna boyu topraklarının bayındırlığı için, hem de Sırpların bu bölgeye yerleştirilmiş Almanlarla birlikte Macarlara karşı bir denge unsuru olmaları için, bu tür Sırp göçlerini teşvik ettiriyordu.

Osmanlı Sırbistan'ındaki halk, ekonomik yönden fazla gelişmiş değildi ve daha çok hayvancılıkla geçiniyorlardı. Her köyün bir knezi ve bunların üzerinde de bir *oberknez* vardı. Vergileri toplayan ve halkın Osmanlı yönetimine karşı temsilciliğini yapanlar bunlardı. Gelecekteki Sırp ihtilâlinin öncüleri Karayorgi ve Miloş Obrenoviç de bu tip hayvan-

dir. Karadağ'lılar (Montenegro - Çrno Gora) Osmanlı fütühatına kadar Sırp Çarlığına bağlı Sırp kabilelerinden iken; Osmanlılardan sonra sadece haraçgüzar ve Osmanlı kontrolünde olarak yaşadılar. Sarp ve fakir bir ülke olan Karadağ'da Osmanlıların doğrudan egemenlik kurmakta bir çıkarı yoktu. 16. yüzyılda Çetine'de oturan piskopos, **Vladika** ünvanıyla ülkeyi yönetti. Bunların içinde Danilo Petrovic'in soyu Vladikalığı ırsî olarak devam ettirdi. 1799'dan sonra Karadağ hukuken değilse de fiilen bağımsız bir prenslik halinde yaşadı. Sırp isyanından beri Karadağlılar, bölgede Osmanlı devletine karşı her harekete katılmışlardır. Bosna - Hersek ise 12. yüzyıldan II. Mehmed'in fethine kadar bağımsız bir krallıktı. Bosna'da kilise hiyerarşisine karşı bir mezheb olan Bogomilizm yaygınlaşmıştı. Bu neden Osmanlı fethinden sonra halkın önemli bir kısmının müslümanlığa dönüşünü kolaylaştırdı. Eski beylerin statüsü ve toprakları ellerinde kaldı. Bosna'da yerel beylerin nüfuzu II. Mahmud devrinde kırılmıştı. Bundan sonra hıristiyan ahalinin de Sırplar ve Hırvatlarla beraber hareket ettikeri görülür. Olaylar hızla 1831 ve 1875 Bosna isyanına doğru gelişmiştir.

cılıkla uğraşan ve vergi toplayan knezlerdendi. Osmanlı Sırbistan'ındakı bu basit hayata karşılık, Avusturya Sırbistan'ındakilerin daha zengin bir hayatı ve iş alanı vardı. Bağımsız kiliseleri ve okulları yanında Karlofça'da (Sremski Karlovci) kurulan bağımsız metropolitlik daha lâik bir kültür gelişimini ve eğitimi teşvik ediyordu. Özellikle Bab-ı Âli 1766'da Ipek patrikliğini lağvedince, Karlofça Sırpların tek dini merkezi oldu. Bununla birlikte Karlofça'daki kilise zamanla Yunan kilisesinin etkisine girince ulusalcıların gözünden düştü. Sırplar daha çok Protestan Macar okullarına devam ettiler. Doğuş halindeki Sırp tüccar burjuvazi, protestanlık ve aydınlanma dönemi ulusalcılığının etkisi altına girdi (28). 18. yüzyıldaki Avusturya - Osmanlı savaşları boyunca, her Avusturya işgali Sırbistan'da bağımsızlık isteklerinin güçlenmesiyle sonuçlanmıştır. Yüzyıl boyu süregelen bu etkileşimin bir sonuca ulaşması kaçınılmazdı. 1791 Ziştovi barışıyla Avusturya 1789'dan beri elde tuttuğu Osmanlı Sırbistan'ından bir kere daha çekildi. Anlaşma hükümleri arasında knezler ve hayduk reisleri için genel af ilânı ve o bölgedeki yeniçeri garnizonlarının çekilmesi de öngörülüyordu. III. Selim, kendi reformcu görüşleri doğrultusunda bölgeye iyi bir yönetici tayin etmekte gecikmedi. *Bayraktar Hacı Mustafa* paşa yönetiminden dolayı Sırpların arasında o derece sevildi ki kendisine «Sırpların Anası» dendi. Tedib ettiği yeniçeriler, Vidinli Pazvantoğlu'na sığındılar, ama paşa, Pazvantoğlu'nun da bölgeye sızmasını önledi. 1801'de Belgrad'a hücum eden yeniçeriler paşayı gafil avlayıp öldürdüler ve İstanbul'a, «Hacı Mustafa'nın bir köpek olduğunu, reayadan kurduğu orduyla Müslüman askerlerine saldırdığını» (29) bildirdiler. Gerçekte Mustafa Paşa, devlete isyan eden Vidin âyanına ve başıboş yeniçerilere karşı devletin otoritesini, Sırplardan kurduğu birliklerle savunmuştu. III. Selim devrinin reformcu atmosferi Sırbistan'da dramatik bir biçimde ortadan kalkınca ihtilâl ortamı doğmuş oldu.

1803 yılında çoğun köy knezleri, hayduk reisleri, savaşçı rahipler knezlerin önde gelenlerinden Karayorgi liderliğinde ayaklandılar. Sırpların bazıları Avusturya ordusunda eğitim görebiliyorlardı. Karayorgi de bunlardan biriydi. Avusturya ordusunda bulunan bazı Sırp subaylar da istifa ederek ihtilâle katıldılar. Gene Avusturya tebası olan Sırpların hayır kurumları ve kiliseden malî destek geldi. Örneğin *Novysad* piskoposu bir miktar cebhane ve top gönderdi. Sırbistan'ın dışında bütün Slav halklarının rahipleri halkı ihtilâle yardıma çağırdı ve gönüllüler geldi. Rum - ortodoks kilisesinin ise ihtilâle bir yardımı olmadı.

(28) Stavrianos, **The Balkans Since 1453, 1958**, s. 240-241.
(29) G. Yakşiç «L'Europe et la résurrection de la Serbie» Paris 1907, s. 21'den Stavrianos, a.g.e., s. 245.

Mücadele başlarken Karayorgi, Sultan III. Selim'e başvurdu. III. Selim başlangıçta Sırpların isteklerine karşı anlayışlı davranmak eğilimin de idi, fakat özerklik isteklerini kabul etmedi. İhtilâl başlayınca Sırplar, St. Petersburg'a da bir delegasyon yolladılar. Çar I. Aleksandr ayaklanmayı açıkça desteklemedi hatta sükûnet tavsiye etti, çünkü Rusya Napolyon tehlikesine karşı Osmanlıları yanında tutmak istemekteydi. Ayaklanmanın büyük devletlerden yediği ilk darbe bu olmadı, diplomatik manevralar, Sırpları ihtilâlin her aşamasında hayal kırıklığına uğratacaktır.

Osmanlılar bu dönemde hareketi bastıramadı. 1806'da Belgrad ve 1807'de Sırbistan'daki son kale ihtilâlcilerin eline geçti. Artık Karayorgi özerklikle de yetinmiyordu. Ancak büyük devletler ve Rusya desteğini çekti. 1812 yılı Avusturya ve Rusya için Napoleon istilâsının yılıydı. Karayorgi desteksiz kalınca, 1813'de Belgrad'ı Türkler geri aldılar. Bir yıl sonra Miloş Obrenoviç, Karayorgi'nin yerine geçerek yeniden savaşa başladı. Napoleon'un yenilgisi üzerine Rusya'nın Avrupa'daki gücü ve etkisi artmıştı. Bu sefer Bab-ı Âli en zor anında Sırpların özerklik isteğini kabul etti. Sırpların silâhlı birlikleri kalıyor, *Skupçina* denen bir meclis kuruluyordu. Miloş Obrenoviç, «Büyük Knez» olarak tanınıyordu. Belgrad'da bir Osmanlı yeniçeri garnizonu bırakılıyordu. Sırplar yıllık vergilerini vereceklerdi. Miloş, 1817'de tekrar ortaya çıkan ve yönetimi ele geçirmek isteyen Karayorgi'yi öldüttü ve başını Belgrad'daki Osmanlı paşasına yolladı. 1829 Edirne anlaşmasıyla Sırbistan'ın hukuken özerkliği, gerçekte bağımsızlığı kabul edildi. Bundan başka Miloş irsî prens oldu. Sırbistan tam bağımsızlığını gerçi 1878 Berlin kongresinde kazanacaktır, ama bu özerklik kesin bir kopuştu ve Osmanlı yönetimi için parçalanmayı haber veren ilk ihtardı. İkincisi, yani Yunan ayaklanması sonucu Yunanistan'ın bağımsızlığı, devletin reform sancıları ve sarsıntıları arasında çaresizlikle kabul edilmiştir.

Yunan ihtilâli başlangıcı ve sonuçları yönünden Avrupa'nın yakından ilgisini çekmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun en zengin tebasının yaşadığı, stratejik yönden en önemli ülkesindeki ihtilâl kısa zamanda büyük devletlerin başlıca sorunu haline geldi. İşte Yunan bağımsızlığının başlangıçtan beri zaman zaman Avrupa aydınlarının radikâlizmine, zaman zaman da diplomatların entrikalarına konu olması, 1829'da bağımsızlığını kazanan küçük Yunanistan'ın tarihi gelişiminde olumsuz bir renktir. İhtilâl patlak verdiğinde Fransa, Akdeniz ve Karadeniz'deki ticareti için ciddi rakip olan Yunanlıları desteklemek istememişti. Fransızlar Navarin baskınına, parsayı İngilizler ve Rusların toplamaması için katılmıştır.

Kıta Yunanistan'ının tarımsal üretimi ihtilâlden önce üç milyon artmıştı. Gelişmeden toprak sahipleri kadar bütün Karadeniz ve Akdeniz limanlarında yaşayan Rum armatörler yararlandı. 1814'de Odessa'da kurulan *Philike Hetairia* (Filiki Eteria - Dostluk Cemiyeti) büyük üçü de Karadeniz limanlarındaki ve Rusya'daki Yunanlı aydın ve tüccarların toplandığı gizli bir cemiyetti. Bu tür cemiyetler birçok yerlerde kurulmuştur. Hatta bazı yerlerdeki hetairia'lara Bulgarlardan da üyeler vardı (*). Odessa'da kurulan cemiyet en güçlü örgüt idi ve başında Çarın harp yaveri A. Ypsilantis bulunuyordu, cemiyetin gizli onursal başkanı da, güya Çarın kendisi idi. Bizim tarihçiler tarafından kesinlikle ifade edildiğinin tersine, bu cemiyetin kıta Yunanistan'ındaki hareket ve ayaklanmalarda öncü bir rolü olduğu kuşkuludur. Philike Hetairia'nın Fenerli Rum Beylerinden de üyeleri vardı. Cemiyetin etkin rol oynadığı alanlar, kültür hareketleri, eğitim ve siyasal propaganda olarak sayılabilir. Kuşkusuz cemiyetin faaliyet alanı ve bilânçosu bugün bile tam bilinmiyor. Ancak- Aleksandr Ypsilantis'in başı çektiği Boğdan ve Eflak'taki başarısız ayaklanmada cemiyetin önemli rol oynadığı açıktır.

Yunanistan dışındaki Yunan ulusalcılığı, Navarin müdahalesi ve Edirne anlaşmasından sonra Yunanistan kurulunca etkili olmuştu. Bu yurtdışı ulusalcılığın başını çeken tüccar gruplar, cumhuriyetçi aydınların, köylülerin, rahiplerin ayaklanmalarıyla gerçekleşen devletin başına Avrupa'dan getirtilen prensleri kral olarak geçirmekte, en azından büyük devletlerin bu konudaki eğilimine hizmet etmekte bir sakınca görmemişlerdir. 3 Şubat 1830 tarihli Londra Protikölü Yunanistan'ın bağımsız bir monarşi olmasını öngördüğü halde; Yunanlılar başlangıçta bu hükmü tanımadılar ve Korfu adası soylularından ve Rus Çarının hariciye nazırlarından Kont Yuanis *Capo d'Istria*'yı devlet başkanı yaptılar. Capo d'Istria ülke içinde yüksek rütbeli kilise görevlileri, toprak sahipleri ve yurt dışında da Metternich başta olmak üzere Restorasyon Avrupası'nın devlet adamlarıyla karşı karşıya geldi. 1831'de Capo d'Istria toprak sahiplerinin tertiplediği bir suikastle yokedildi ve üç büyük devlet, Yunanistan tacını Bavyera prensi Otto'ya giydirerek işi bitirdiler. Yunan bağımsızlığını Avrupa kendi eseri olarak görüyordu ve Yunanistan adeta vesayet altına alınmıştı. 20 Ekim 1827'de İngiltere, Fransa ve Rusya'nın oluşturduğu müttefik donanmasını Navarin limanında demirli Osmanlı - Mısır donanmasını yakmaya yönelten nedenlerin başında,

(*) Bizdeki literatürde bu cemiyetin adı yanlışlıkla Etniki Eteria diye anılır. Etniki Eterya (Milli Cemiyet) Yunanistan'ın başkentinde 1894'te subaylar, aydınlar ve tüccarlar tarafından kurulan bir cemiyettir. Sözde Osmanlı egemenliğindeki bütün ırkdaşları kurtarmak için kurulmuş gibi görünse de aslında Makedonya sorununa el atıp Bulgar komiteleriyle mücadele etmekti.

modernleşen ve güçlenen ordusu ile Mısır valisinin Yunanistan'da otorite kurmasından duyulan korkudur. Çünkü Bab-ı âlî'nin Yunanlılara vermediği özerkliği, muhtemelen Girit ve Mora valiliği kendisine vaadedilen Mehmed Ali zorla elde edip Yunanistan'a yerleşecekti. Yunanistan'ın özerkliği konusu, Osmanlı - Rus savaşı sonunda bağımsızlıkla noktalandı, ancak İngiltere küçük bir Yunanistan'ı tercih etmiştir. Navarin olayı büyük devletlerin Yunanistan'ın iç ve dış politikasına müdahalesi için bir başlangıç oldu.

Diğer Balkan ülkelerinin tersine Yunanistan'ın kültür hayatında da batı Avrupa'nın sorun yaratan etkileri görülmüştür. 18. ve 19. yüzyılın Yunanlı aydını, Avrupa uygarlığına kaynaklık eden bir ülkenin ve halkın üyesi alma bilincine sahipti. Bol miktarda Slav, Türk (ve tabi Arapça - Farsça) kelime ve deyimler içeren halk dilini (dimetiki) edebi dil olarak kabul etmeme bu bilincin neden olduğu bir tutumdur. Yunanlılık geçmişle özdeşleştirilmiş ve tıpkı Türklerin Osmanlıcası gibi konuşulmayan bir dil ve yaşayan telaffuzla bağdaşmayan bir imlâdan oluşan *katarevusa,* edebi dil olarak muhafaza edilmiştir. Yunanlının hayatındaki bu dil ikiliği bugüne kadar uzanan siyasal ve kültürel bir sorundur. Yunan kilisesi de dokunulmaz ulusal bir kurum olarak toplum hayatını geniş ölçüde denetimi altına almış ve ülkedeki lâik gelişmeyi önlemiştir. Balkan ulusçuluğunu büyük devletlerin etkilemesi; Balkan halkları arasındaki uzlaşmazlıkların başlıca nedenidir. Bu anlaşmazlık siyasal alanda olduğu gibi kültürel alanda da görülmektedir ve 19. yüzyıldan beri Balkan ulusları arasında sürtüşme yaratmaktadır. 1821'de Mora ihtilâli patlak verdiğinde sanıldığının tersine Avrupa'nın aydın çevrelerinden önce Bulgarlar, Yunanlıları desteklemeye koştular. Avrupa aydınlarının Perikles devri Yunanistan'ına duyduğu hayranlık veya saygı, Bulgarlarda çağdaş Yunanlılığa karşı da vardı. 19. yüzyîl başlarına kadar Bulgaristan'da modern eğitim büyük ölçüde Rum okullarında yapılıyordu. Balkanların ticaret dili (lingua franca) Rumcaydı. Bulgar tüccar ve aydınlarının birçoğu *heteriai* denen Yunan ulusçu gruplarına üye veya sempatizandı ve bu gizli gruplar Bulgaristan'ın her yerine dağılmıştı. Aleksandr Ypsilantis ayaklandığı zaman da kendisine önce Bulgar gönüllüler katılmıştı, Eflâk - Boğdan'daki başarısızlığa rağmen Mora ihtilâlinde de aynı şey olmuştu. Mora ihtilâlinde de tanınmış Bulgar gönüllü birliği *Sava Binbaşı*'nın komutasındaydı. Bu yardım ve destek iki halkı birbirine yaklaştıracağına ters sonuç yarattı. Yunanlıların tutumundan dolayı

(30) Mercia MacDermott, **A History of Bulgaria,** George Allen and Unwin, London 1962, s. 112.
N. Todorov, **Balkanski İzmerenija na gruçkotr vustanie ot 1821 godina. Prinoşut na Bulgarite** Sofia 1984, Yunan ayaklanmasına katılan Bulgar ve diğer Balkanlı gönüllülerin listesini ihtiva etmektedir.

Bulgarlar hayal kırıklığına uğramıştı (30). 1828'de Rusya, Osmanlı devletine savaş açtığında Bulgarlar ikinci bir hayal kırıklığına uğradılar. Savaş boyu yeni kurulan yeterli donanım ve eğitimden yoksun Osmanlı ordusu çekilmekteydi ve I. Nikola'nın orduları Tuna'yı geçerek Bulgar toprağına girmişlerdi. 1810'da Eflâk'ta Bulgarların kurmuş olduğu, *Zemskoe Bulgarskoe Voisko* (Bulgar Yurt Savaşçıları) da Rus ordusuyla birlikte çarpışıyordu ve komutanları *Georgi Mamarçev*'di. Çar II. Nikola Varna'ya kadar gelmiş, yakın gelecekteki bağımsız Bulgaristan Prensliği konusunda komutanlar ve Bulgar temsilcilerinin görüşlerini onaylamıştı. Ancak ilerleyen Rus ordusunu, hastalık, kıtlık ve iç düzensizlik geri çekilmeye mecbur etti. 1829 Edirne antlaşması sonucu Yunanistan bağımsız olmuş, bütün Balkan halkları da birşeyler elde ettikleri halde, antlaşmada Bulgaristan sözkonusu edilmemişti. Osmanlı borçlarına karşılık rehin olarak elde tutulan Silistre kalesine komutan tayin edilen Georgi Mamarçev ve Bulgarlar, Sliven'de ayaklandılar. Ayaklanmayı bastırmaya koşanlar Osmanlı birlikleri değil, Rus komutanı General Dibiç'in yolladığı ikiyüz kişilik bir Kazak birliğiydi (31). Rusya bu gibi ulusalcı ayaklanmaları desteklemekten çekiniyor ve müttefiki Avusturya başta olmak üzere Restorasyon Avrupa'sını rahatsız edecek problemlere karışmak istemiyordu. Bu hayal kırıklığı üzerine Mamarçev ve taraftarları Rusya'dan vazgeçtiler ve Bulgaristan'ın zengin tüccarları ile bir ayaklanma hazırlığına giriştiler. Böylece Mamarçev 1835 yılında Tırnovalı zengin tüccar *Velho Atanasov Camciyeta*'nın başına geçirildiği ve *Velho Zavera* (*) denen meşhur ayaklanmayı başlattı. Ancak ayaklanmanın daha başında bazı Bulgar çorbacıların Osmanlı yönetimiyle işbirliği yapmaları ve elebaşıların harekât plânını ihbar etmeleri sonucu hareket bastırıldı.

Olaylar Bulgar ulusçularına labirentden çıkmak için ,acele örgütlenmiş ayaklanmaların veya dış devlet desteğinin yeterli olmadığını; herşeyden önce bilinçlenmiş bir halkın gerektiğini, öğretmişti. Bulgarlar, Bulgar dilindeki eğtimi modernleştirip, yaygınlaştırarak Balkan tarihinde, orijinal bir ulusalcı program izlediler. Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde özellikle Genç Türkler'in hayranlığını çeken ve siyasal programlarını etkileyen modern Bulgar eğitim sistemiyle, Bulgar ulusçuluğunun lâikleşmesi de hızlandı. Nihayet bağımsız ulusal kilise için verilen mücadele bu süreci tamamlıyacaktır.

19. yüzyılın başlarına kadar Bulgar eğitimi örgütlenmiş değildi, varolan okullar mahalle ve köy mektepleri düzeyindeydi ve program ölü bir dil olan eski Slovince birkaç kitap ve dua metninin ezberletilmesinden ibaretti. Zengin toprak sahipleri ve tüccarların çocukları ise ülkedeki Rum

(31) V. Traikov, a.g.e., s. 128, MacDermott, a.g.e., s. 113.
(*) Farsça **zur** kelimesinden Bulgarca'ya geçme : isyan demektir.

okullarına gidiyorlardı. Bu tabaka Yunanca veya en azından Yunanca deyimler kullanarak bozuk Bulgarca konuşuyor ve Rum burjuvazisinin hayat tarzını izliyordu. Bu etkiyi tamamen olumsuz değerlendirmemek gerekir; bir bakıma Yunanistan'da okuyan Bulgar gençleri aydınlanma düşüncesi ve ulusalcılığa ilk adım atan grupları oluşturuyordu. Fakat genelde Bulgar aydınlarının 19. yüzyıl başlarına kadar bir ulusal kişilik sorunu içinde olmalarının nedeni de Rum eğitimi ve Fener Patrikhanesiydi. Bulgar aydınları arasında Yunan dilinin ve hayat tarzının etkisini gösteren en iyi örnek, ulusal eğitim hareketini başlatan *Aprilov*'un ulusal kimlik duygusundaki değişmedir. Rusya ve Avrupa'da okuyan Aprilov 1831'e kadar kendisini Yunanlı sayıyordu. İlk defadır ki bir Rus olan fakat slavyanofil düşüncenin etkisinde Bulgar tarihini yazan *Venelin*'i okuyarak Bulgarlık bilincine ulaştı. Venelin kitabında, Bulgarların Slav siyasal ve kültürel tarihindeki öncü rolünü parlak bir üslûbla vurguluyordu.

Aprilov büyük bir inançla Bulgar eğitimini modernleştirmek ve yaymak için faaliyete geçti. Bulgar ticaret ve manifaktürünün parlayan merkezi Gobrovoda, ilk modern Bulgar okulunu 1835'de kurdu. Okula şehrin zenginleri (birisi dışında) genellikle itibar etmemişlerdi ama orta ve fakir sınıf ellerinden gelen yardımı yaptılar (*). Kısa zamanda okullar yaygınlaştı, Romanya ve Rusya'daki Bulgar tüccarlar Bulgaristandakilerden daha çok malî yardımda bulunuyorlardı. 1840'da Plevne'de ilk kız okulu da açıldı. Böylece Bulgar toplum hayatında kadınlar da öğretmen olarak yerlerini aldılar. Bulgar ulusal okullarının yaşaması ve yayılması pek kolay olmadı; Rum rahipler ve metropolitler bu eğitime karşıydılar. Bölgedeki Rum metropolitler, özellikle Rusya'da eğitim gören öğretmenlerin Rus propagandası yaptıklarını doğru, yanlış Osmanlı yönetimine ihbar ediyorlardı. Patrikhane özellikle Rumların yaşadığı merkezlerde Bulgarca eğitimin gelişmesine karşıydı. Meselâ Plovdiv (Filibe) metropoliti bu şehirde açılan okulu kapattırmak için Patrikhaneye müracaat etmişti. Pazarcık metropoliti Hrisantos da şehirdeki Bulgar okulunu kapattırmıştı (32). 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayununun getirdiği haklarla okullara Fener Patrikhanesinin ve Rum din adamlarının müdahalesi önlenmiş ve Bulgar okulları daha rahat faaliyet gösterip yayılabilmişlerdi.

Bulgar basını da Bulgaristan dışındaki Bulgar tüccarları ve aydınları arasında doğmuştur. İlk süreli yayın olan «Lyuboslovie» İzmir'de

(*) Okulda izlenen pedagojik yöntem Bell-Lancester denen; daha iyi öğrencinin öğretmene, küçük ve az bilgili öğrencinin eğitimi için yardım etmesiydi. Benzer yöntemin daha önce Hind'de, sonra Rusya Müslümanları arasında Usul-ü Cedid mekteplerinde izlendiği bilinmektedir.

(32) MacDermott, a.g.e., s. 129.

Konstantin Fotinov tarafından 1844'de çıkarılmıştır. Ardından 1846'da Leipzig'de Bogerov tarafından *Bulgarski Orel* (Bulgar Kartalı) adlı bir gazete çıkarılmaya başlandı (33). Tanzimat Fermanı ilân edildiği zaman Bulgarlar kendi örgütlenmeleriyle modern ulusal kurumlarını geliştirme yolundaydılar.

Osmanlı İmparatorluğunda ulusçu düşünceyle en geç tanışan unsurlardan birinin Türkler olduğu çok tekrarlanır ve bilinen gerçektir. Bugün Osmanlı İmparatorluğunun son birbuçuk yüzyılını kapsayan ulusalcı hareketi incelemek için ön plânda Balkan dillerindeki yayınları, orijinal belgeleri ve Fener Patrikhanesinin arşivlerini taramak gerekir. Osmanlı arşivlerindeki resmi Türkçe belgeler ve 19. yüzyıl sonuna kadarki Türkçe basılı malzeme tarihçi açısından ulusalcı hareketleri sadece betimleyen ve dar biçimde yorumlayan kaynaklardır. Cevdet Paşa ve Lûtfi tarihinde ulusalcılık olaylarının nakledilişi, sadece resmi görüşün izlenmesi veya sansür gerçeğiyle açıklanacak gibi değildir. Osmanlı yönetimi Sırp ve Yunan ihtilâliyle karşı karşıya gelse de, ulusalcılık olgusunun gerçek niteliğini ve kökenini pek geç anlamışa benzemektedir.

Bab-ı âli'nin reformcu bürokratları Tanzimat dönemine ulusalcılıktan hoşlanmayan bir tutum içinde girdiler, bu doğaldı. Ama üstlerindeki yüklerini ağırlaştıran bir eksikleri vardı, Osmanlı uluslarının yeniçağını yeterince ve doğru anlayamamışlardı.

(33) Hristo Gandev, **Problemi na Bulgarskoto Vazrajdane,** Sofia 1976, s. 709-710.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI TARİHİNDE BAB-I ÂLİ ASRI

1839 yılı 3 Kasımında Osmanlı İmparatorluğunun tarihinde yeni bir dönem açan Hatt-ı Hümayunu okuyan bürokrat guruba, Bab-ı âlî diktatörleri denegelmiştir. Osmanlı İmparatorluğunda reform o gün başlıyor değildi, fakat Bab-ı âlî'nin gerçek hükümet dönemi o gün başlıyordu. Osmanlı tarihinde sadrazamların otorite kurduğu devirler olmuştu, ama Tanzimat döneminde sadece sadrazam değil, sadrazamla birlikte etrafındaki bürokrat kadro da yönetime egemen olmuştur. İmparatorluğun modernleşme tarihinin bu çarpıcı döneminde Bab-ı âlî bürokratlaı yönetime hakimdi. Birinci Meşrutiyetten sonra Yıldız sarayı, ikinci Meşrutiyetten sonra ise siyasi bir cemiyet olan İttihad Terakki otoriteyi ele almışlardır. Her üç dönemde de otoriter nitelikli bir yönetim vardı ve sonunda otoriterlik nerdeyse modern anlamda bir diktatörlüğe dönüşmüştür. Her üç dönemin siyasal seçkinleri nitelik olarak birbirinden farklıdır. Tanzimat döneminin yöneticileri yakın tarihin en becerikli, yaratıcı kadrolarıydı; bürokrasinin içinde yetişip yükselen devlet memurlarıydı. İkinci dönemde Osmanlı hükümdarı, imparatorlutun tarihinde görülmeyen bir biçimde bütün erki elinde toplamış ve bunu modern bir bürokratik aygıt ve asıl önemlisi bir ideolojiyi kullanarak yapmıştır. Kuşkusuz Fatih, Kanunî, Yavuz Selim, IV. Murat ve II. Mahmut da güçlü hükümdarlardı; ama II. Abdülhamit otoritenin parçalanmaya başladığı ve bu parçalanmanın kurumsallaştığı

bir ortamda herşeye hükmetmekteydi. Yönetimin şubeleri kadar, toplumda ideoloji üreten kaynakları da kısmen kontrolü altına almıştı. Üçüncü dönemde otorite ne Bab-ı âlî bürokratlarının ne de hükümdarın değil, siyasî bir cemiyetindir. Bu cemiyetin asker-sivil üyeleri siyasal iktidar bir diktatör partinin ve ideolojinin rehberliğinde kullanmaktaydı. Tarihi koşullar bu üç dönemin ideolojilerinin farklı nitelikte, hiç değilse farklı görünümde olmasını gerektirmiştir; fakat yönetim sistemi kesintisiz bir devamlılık ve gelişme göstermiştir.

Bab-ı âlî'nin egemenliği; bürokrasinin modernleştiği, güçlendiği, dolayısıyle Türkiye tarihinde modern merkeziyetçiliğin kurulduğu dönem demektir. Osmanlı bürokrasisi geleneksel yapısını, ideolojisini, eğitim ve çalışma biçimini, yani kısacası toplumu kontrol etme tekniklerini ve biçimini değiştirmekteydi. 19. yüzyılın Osmanlı lord - bürokrasisi 18. yüzyıldakinden farklıdır, bu farklılaşma kolay nitelendirmelerle anlaşılacak gibi değildir.

18. yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa devletler hukuku sisteminin bir tarafı olarak girdi. Karlofça antlaşması ilk defa hıristiyan devletlerle müslüman bir devlet arasında; Grotius'un esaslarını va'zettiği lâik bir devletler hukuku sistemine göre imzalanmıştı. Bundan sonra Osmanlı devleti, ticaret, kara ve deniz trafiği ve dışilişkilerin tümünde devletlerarasında tanınan örf ve adet ve antlaşma ve diplomasi kurallarına göre hareket etmek ve bu kurallara uymak zorundaydı. Ardından 1718 Pasarofça ve 1739 Belgrad antlaşmalarını izleyen ticaret ve seyrüsefain sözleşmeleriyle bu sistem pekişmiştir. Bab-ı âlî'de söz sahibi olan yüksek yöneticilerin artık diplomasi ve maliyede uzmanlaşanlardan olması kaçınılmazdı. Nitekim Karlofça antlaşması sırasındaki müzakereler de, aslen kalemiyye sınıfından olan Ramî Mehmed paşanın gelecekteki sadrazamlığını hazırladı. Gene aynı olay, Mavrokordato'lar gibi Fenerli Rum bürokratların da yıldızının parlamasına neden oldu. 18. yüzyılda dışilişkilerle görevli büroların memurlarını enbaşta Reis'ulküttabı parlak bir karyer bekliyordu. Tarihi şartlar Osmanlı devletinin yüksek bürokrasisinin önceki dönemlere göre farklı niteliklere sahip olmasını gerektiriyordu. Gene 18. yüzyılın okur-yazar zümresi de klasik dönemin okur-yazarından (literaty) farklıydı. Bu yüzyılda batı kültürü ile ilişki, Batıyı tanımak eğilimi yanında batı dillerine karşı ilgi başladı. Tanzimatın kalemde yetişirken batı kültürünü edinen ve batı dilleri öğrenen bürokrasisi, 18. yüzyıldan beri göze çarpan bu gelişmenin ürünüdür ve klasik dönem Osmanlı kalem efendilerinden farklı bir gruptu.

Farklılaşma gerçi değişen tarihi şartlardan ileri gelmektedir, ama Tanzimat adamlarının tarihi zorlayan şahsiyetler olmalarının da bunda

payı vardır. Osmanlı bürokrasisini farklı eğitime ve farklı dünya görüşüne hızla değişen tarih zorlamıştır ama, Tanzimat devrinin devlet adamları da kendilerini değiştirme ve toplumlarını ileri götürme bilincine sahiplerdi. Bu yönleriyle de tarihimizi yapan insanlar arasında anılmışlardır. Dönemin sadrazamlarının ve hatta başkentteki yabancı devlet büyükelçilerinin bazılarının, tarihçinin ilgisini 16. yüzyılın ülkeler fetheden serdarlarından, vezirlerinden daha çok çekmesi boşuna değildir. Tanzimat devrinin adamları, değişen ve sarsılan bir ortamda yeni bir düzen yaratan, en azından yaratma çabasında olan kişilerdir. Değişiklik taraftarları kadar tutucular bile zamanlarına ve geçmişe daha bilinçli olarak bakmaktaydılar. 15-16. yüzyılın büyük adamları ise oturmuş bir Osmanlı düzeninin doğal ürünleri, görevini yapan aktörleridir.

Tanzimat döneminin devlet adamları otoriter bir yönetimin temsilcileridir. Bu otoriter yöneticilerin demokrasi gibi bir ideale ve demokratik yönetime uzak davranışlı oldukları açıktır. Ancak onların başlattıkları ve kısmen başardıkları reformlar, Osmanlı toplumunda siyasal modernleşmeyi de hazırladı. Eski devirde tek elde toplanan otorite bu yeni toplumda çeşitli odaklara kaymaktaydı. Yani yönetim örgütünün birtakım şubeleri ve toplum hayatında da birtakım kurumlar iktidara katılmaya değilse bile denetlemeye aday olma yolundaydılar. Padişah ve sadrazamın otoritesine bir ölçüde hariciye nazırı, serasker, maliye nazırı; vilayetlerde valinin otoritesine ise defterdarlar, ordu kumandanları katılmaktaydı. Ortodoks kilisesinin hıristiyanlar üzerindeki yaygın ve üstün yönetimi ise protestanlar gibi yeni ortaya çıkan cemaatler ve yeni kurulan milli kiliseler arasında parçalanacaktır. Lâik bir hukuk ve eğitimin gelişmesinden dolayı ulemanın toplumsal kontrolü gerilemekteydi. Nihayet lâik eğitim düzeninin başladığı modern okullar kurulmuş ve basının hayata girişiyle toplumda ideoloji üreten yeni merkezler ortaya çıkmıştı. Bu yenilikler mutlak bir yaygınlık ve başatlık düzeyine ulaşamamıştı, ama eski düzenin aleyhine gelişmekteydiler. Böyle bir toplumu tek elden yönetmeye kalkan diktatör padişah II. Abdülhamid bile ecdadına göre güçlük çekecek ve yeni yöntemler denemek zorunda kalacaktır. Dedesi II. Mahmud'dan çok daha masum, kanuna uyan bir hükümdar olduğu halde Osmanlı tarihinin despot padişahı diye bilinmesinin nedeni budur. Öncekiler geleneğin ve usulün gereğini yerine getirmişlerdi. O ise aynı şeyi yapmak için Tanzimattan beri kurulup gelişen idare ve hukuk sistemini omuzlamak; kısacası yarım yüzyıl önceki bir Osmanlı hükümdarının haklarına sahip olmak için haksızlık yapmak zorunda kalmıştı. Çünkü toplum değişmiş, 19. yüzyılın Osmanlı toplumunda insanın hayatı ve maddi varlığı geçmiş yüzyıllardakinden çok daha pahalı ve dokunulmaz olmuştu. Bunu abartmalı bir hüküm olarak görmemek ve

insan hakları konusunda, Tanzimat döneminin getirdiği yeniliklerin zaman zaman nasıl tepkilerle karşılaştığını düşünmek gerekir. Tanzimat dönemi tebanın hakları konusunda üç aşamada önemli bir başlangıç sayılmalıdır; Köleliğin kaldırılması, müslim - gayrimüslim teba'nın arasında eşitlik sağlamak ve yönetilenlerin can, mal güvenliği ve haysiyetinin korunması çabaları.

Daha 1830'da hıristiyan kölelerin özgürlüğünü veren bir ferman çıkarılmıştı. Bunun, daha çok savaş esirleri veya korsanlık faaliyeti sonucu özgürlüğünü kaybedenleri kapsadığı açıktır. Fakat Tanzimat döneminin asıl önemli hukuki belgesi, Şubat 1857'de Sultan Abdülmecid'in çıkardığı ve zenci köle ticaretini yasaklayan ünlü fermandır. Ferman, Hicaz bölgesini bu hükmün dışında bıraktığı halde, ön planda Mekke şerifi ve Hicaz ulemasının tepkisini çekti (1). Esaretin kaldırılması konusunda bu bölge hep tepki göstermiştir. Midhat paşa 1876 anayasası hazırlanırken verdiği taslakda; halâ köleliğin yasaklanmasından sözettiğine ve Saray başta, halâ her yerde halayık, harem ağası dolu olduğuna göre; 1857 fermanının kesin ve tutarlı bir uygulama getirdiğini söylemek mümkün değildir. Ama bu alanda eski hukukun ve geleneğin egemenliği kırılmıştı. İkinci Meşrutiyet döneminde daha kesin ve yaygın bir yasaklama getirildi.

1839 Gülhane Hatt-ı hümayunu ile 1856 Islahat feımanının asıl ağırlık noktası; müslim ve gayrimüslim teba arasında eşitliği sağlamaya yönelik hükümlerdir. Bu gelişme o zamanki toplumda büyük gürültü kopardığı gibi, bugün de her görüşten tarihçiler arasında farklı yorumlara konu olmaktadır. Eşitlik konusunun Avrupa devletleri tarafından telkin edildiği, bazı 19. yüzyıl diplomatlarının notlarına dayanarak, benimseniyor. Oysa Avrupa devletleri için bütün gayrimüslimlere eşitlik statüsünün verilmesi ne demekti? Rusya için Katoliklerin, hele Yahudilerin böyle bir statüye sahip olmaları kendi imparatorluğunda bile sözkonusu değildi ve istenmeyen bir gelişme olurdu. Metternich - Schwarzenberg Avusturyası da bu gibi değişiklikleri kendi bünyesindeki kaynamalar açısından. telkin etmek ve gerçekleştiğini görmekten çekinirdi. Fransa'nın Osmanlı imparatorluğundaki gayrimüslimlerle, sadece katolik inançlılar açısından

(1) B. Lewis «The Tanzimat and Social Equality» **Economie et Sociétés dans l'Empire Ottoman**, colloques inter. du CNRS, No: 601, s. 49.
G. Young, **Corps de Droit Ottoman**, II, s. 171-172'den, Osmanlıcá metin DÜSTUR, I, c. IV, s. 367 1295 baskısı.
Bu fermandan tam on yıl önce, Sultan Abdülmecid zenci köleleri azat eden ve zenci köleliği yasaklayan bir irade daha çıkarmış olmalıdır ki, İngiltere hükümeti bunun için ve İrlandalı fakirlere yapılan Osmanlı yardımı için teşekkür etmişti. Başk. Arş. **İrad - Har.** Nr: 1888, 17 C 1263 (Haziran 1847) kayıt.

ilgilendiği açıktı. 1840'lardan beri bu konudaki gelişmeleri hayırhah bir biçimde izleyen ve teşvik eden belki İngiltere'ydi. Kaldı ki hıristiyanlar konusunda devletlerin tutarlı ve devamlı bir politika çizgileri olduğunu söylemek de mümkün değildir. 1860'dan sonra Avusturya - Macaristan; dışişleri bakanı Kont Andrassy'nin anahatlarını çizdiği, Balkan hıristiyanlarına, ön plânda Bosna - Hersek'e yönelik müdahaleci bir politika izlemeye başladı. Rusya Bulgar kilisesinin bağımsızlığı konusunda daha istikrarsız bir politika izledi. Her dinden tebanın eşitliği prensibi; sadece Avrupanın bu konudaki ısrarının değil, ama en azından o derecede ısrarlı yenilikçi bürokratların izlediği politikanın sonucudur. Tanzimatçı grup, eşitlik ilkesinin gerçekleştirilmesini imparatorluğun selameti açısından hayatî önemde görmüştür.

Her dinden tebanın eşitliği ilkesine, mutaassıb müslümanlar tepki göstermekte gecikmediler, hatta Mekke şerifi ve etrafındaki ulema Tanzimat bürokrasisini küfürle suçlayan fetva da çıkardılar. Vilayetlerde halk bu gibi kuralı duymazlığa geldi; müslüman ve gayrimüslim üyelerin birlikte istişareye çağrıldığı memleket meclislerinde bazı müslüman üyeler gayrimüslimlere hakaretten geri kalmadılar. Trablusşam'da Tanzimat'ın getirdiği eşitlik kuralına güvenerek, cenazelerini eskisi gibi merkep üstünde değil de çarşı içinden omuzlar üzerinde taşıyan Hıristiyan grubuna, bir grup Müslüman saldırdı. Osmanlı ülkeleri ilginçtir. Bu suçlu Müslümanlar zabtiyeden kaçıp, Cebeldeki bir hıristiyan manastıra sığındılar, bazıları papaz elbisesiyle manastırdan manastıra geçtiğini sorgulaması sırasında itiraf etti (2).

Ama mutaassıb müslümanlar kadar, Rum - ortodoks kilisesi de bu ilkeye karşıydı. İmparatorlukta örneğin protestanlığın gelişip, güçlenmesi ve şimdi hukuki ve toplumsal statüsü değişen bir Musevi cemaati herşeyden önce Hıristiyanları rahatsız ediyordu. Nitekim 1850 yılında, Yanya, Tırhala, Selanik gibi Rumeli vilayetlerindeki Rumlar, Museviler aleyhinde «iğneli fıçı» hikayeleri ileri süren alışılmış şikayet dilekçelerinden bir sürüsünü daha grup grup Bab-ı âli'ye sundular. Dilekçelerde : «Meryem ânanın bir kadın ve çocuğa rüyada göründüğü, yahudilerle ticaret yapılmamasını, kendilerine tenbih ettiği» belirtiliyordu (3).

Tanzimat yönetimi, her dinden teba arasında eşitliği sağlamaya yönelik faaliyetler ve yasal düzenlemeler konusunda başından beri ısrarlıydı. Gerçi bu ilke ne zihinlerinde, ne de uygulamada laik ve demokratik bir

(2) B. Lewis, **a.g.m.**, s. 52, Cevdet, **Tezâkir**, s. 111'den naklen, Baş. Arş. **İrad. Mec. Valâ**, Nr: 5184.
(3) Başb. Arş. **Irad - Har.** Nr: 3902, sene 1267.

toplumda bulunması gereken bir düzeye ulaşmış değildi, ama 19. yüzyıl Avrupa tarihindeki yaygın antisemit olaylara, yer yer kurumlaşmış dinî-etnik ayırımcılığa bakarsak, hemen hiçbir toplum ve ülkenin bu konuda arzulanan düzeye ulaşamadığı görülür. Tanzimat yönetimi bu alanda Türkiye tarihinde cesur ve önemli adımlar attı ve lâik bir gelişmeyi başlattı. Ayrı dinden uyruklar arasında eşitliği sağlamaya yönelik başarısız bir denemeye girişen ilk müslüman ülke, 18. yüzyıl sonunda Şahin Giray'ın yönetimi sırasında Kırım hanlığı olmuştu; şimdi Osmanlı imparatorluğu bu alanda, sadece müslümanların yönettiği bir ülke olarak değil, hatta bir 19. yüzyıl imparatorluğu olarak ilginç ve olumlu gelişmeleri gerçekleştiriyordu.

Yönetilenlerin can güvenliği ve insan olarak haysiyet ve haklarına saygı açısından, Tanzimat bürokrasisi ilginç bir düşünce yapısına sahipti. Bu yönüyle Tanzimat dönemi, Türkiye tarihinde anayasal monarşi hareketinin öncüsüdür. Tanzimat devrinin ünlü diplomatı ve devlet adamı Sadık Rıfat Paşa'nın (1807-1857) şu sözleri, yenilikçi grup arasındaki düşünceleri yansıtmaktadır; «milletin nüfusunun artması, ülkenin imarı, asayişin sağlanması esas meseledir. Avrupada hiçbir hükümdar ve yönetim kanuna mugayir icraatta bulunmaz. Rüşvetle iş görülmez, ehliyetsiz memur tayin edilmez ve memurlar keyfi olarak görevlerinden atılıp cezalandırılmazlar. Asker kanun dairesinde ahzedilir, vergi kanuna göre tesbit edilip toplanır. Bundan başka maarife önem verilir, dilini okuyamayanı bir tebanın varlığından sözetmek mümkün değildir, böyle bir teba yok mesabesindedir. Ayrıca mesken masuniyeti vardır, seyahat serbestisi vardır.» Paşa devamla, sırık hammallığının insan haysiyetine mugayir bir geçim yolu olduğunu da belirtmektedir. Aydın despotizmini yansıtan bu düşünceleri dışında, Sadık Rıfat Paşa, Osmanlı siyasal edebiyatında, Prof. E. Kuran'ın da işaret ettiği gibi, ilk defa olarak «hükümdar»ın da, *hukuk-u millet*'e tabî olmasından sözetmektedir. İslâm nazariyesinde böyle bir prensibe rastlanamaz, hükümdar klasik dönemde ancak «şerîat-ı ğarra'ya» tabi olacaktır (4). Şu ifadeden de açıkça görüldüğü üzere Tanzimat dönemi bürokratları; idari, malî konular ve ceza hukuku alanında Avrupa hukuk mevzuatını kabule hazır bir zihniyete sahiptiler.

Bab-ı âlî, yönetilenlere karşı baskı, angarya ve zorbalıktan kaçınılması için sürekli iradeler çıkarttırıyor, haksız işlemleri soruşturup, usulsüzlük yapan yöneticileri cezalandırıyordu. Yöneticilerin, yüzyılların ge-

(4) E. Kuran, «Osmanlı İmparatorluğunda İnsan Hakları ve Sadık Rıfat Paşa», **Türk Tarihi Kongresi**, VIII/2, Ankara 1981, s. 1452-53.

tirdiği despotizm geleneğinden kurtulmaları kolay görünmüyordu; ama göze çarpan gelişmeler ve gayretin varlığı da inkar edilemezdi. 1852 Mayıs'ında Silistre valisi Tosun paşa: Üsküb'de bazı memurların ahaliye sopa attığını ve zor kullandıklarını, Bab-ı âli'ye ihbar ediyordu. Bab-ı âli bütün vilayetlere, işkence ve zora başvurmayı yasaklayan padişah iradelerinden birini daha yolladı (5). İzmir'de afyon kaçakçılığı ile tutuklananlara yapılan işkence, Bab-ı âli'den gönderilen müfettişlerce soruşturulurken (6), bir başka yerde halka eziyet eden muhtarlar cezalandırılıyor, yöneticilerin köylülerden bedava yeyip içmeleri yasaklanıyor; (7) öte yanda Aynaroz kazası müdürü, rahiplerden birinin ölümüne sebep olduğu için kürek cezasına çarptırılıyordu (8). Yöneticilerin angarya uygulatmak, usulsüz vergi toplamak gibi kanunsuz işlemlerine ait etraflı sorgu raporları ve muhakeme ve cezalandırma kararlarına dönemin kayıtları arasında sıkça rastlanmaktadır (9). Gerçi öbür yandan, geleneksel despotizmi yansıtan zıt örnekler de göze çarpmakta ve yaşamaktadır. İstanbul'da sadrazam paşa, vilayetlerde yöneticiler çarşı pazarı teftiş etmekte; uygunsuz esnafı falakaya yatırmakta, muhakemesiz habsetmektedirler. Geçiş döneminin bu garabeti; Türkiye bürokrasisinin yenilikçi ve hukuk üstünlüğüne yatkın zihniyetiyle, uygulamadaki despot davranışından oluşan çelişik bir tutumdur ve halen yaşamaktadır.

Osmanlı toplumunda cemaat tipi örgütlenme ortadan kalkmamış ama gerilemeye başlamıştı. Bireyler bir zaman sonra dinî özdeşleşmeden çok ekonomik ve siyasal özdeşleşme ile biraraya gelmeye başlayacaktır. Yarım yüzyıl sonra ayrı dinden insanlar bir siyasî cemiyetin etrafında Meşrutiyet devrimine katılacaklardı. 19. yüzyıl başlarındaki bir Fenerli Rum beyi, bir Ermeni amirası, hattâ genç Cevdet efendi; ilerde vezirliği zamanında böyle bir gelişmenin olacağını tasavvur bile edemezlerdi. Tanzimatın otoriter ortamında geleceğin özgürlükçü mücadelesi, en azından özgür düşünce ve modern siyasal gelişmeler filizlenebilecekti. Modern siyasal gruplaşma ve gelişmeleri yaşamak için Osmanlı toplumu çok beklemedi. Bürokratlar arasındaki kişilik ve çıkar çatışmaları az zaman sonra siyasal bir muhalefete dönüştü. Bu dönüşüm kendiliğinden olmadı, rastlantı da değili. 19. yüzyılın ikinci yarısında toplumsal ortam böyle bir gelişmeyi zorunlu olarak hazırlamıştı. Sadrazam Âli Paşa'ya memu-

(5) Başb. Arş. **Irad - Mec. Valâ** Nr: 8340 (15 Receb 1268).
(6) Başb. Arş. **Irad - Mec. Valâ** Nr: 8884 (14 CA 1268).
(7) Başb. Arş. **Irad - Mec. Valâ** Nr: 6933 sene 1267.
(8) Başb. Arş. **Irad - Mec. Valâ** Nr: 12737 (16 Ş. 1270).
(9) «Ankara vilâyetinde görülen yolsuz ve kanunsuz ahvale dair lâyiha», **Başb. Arş. Irad - Dah.** Nr: 6493.

riyetindeki terfi sorunu yüzünden düşman olan Ziya Paşanın, bütün muhalefetini bu nedene indirgemek pek doğru değildir. Aksi taktirde memuriyette uğranan haksızlık, siyasal içerikli bir muhalefete kadar nasıl dönüşebilirdi? Tanzimatın başında reformları, asker ve sivil yöneticiler birlikte yürütüyorlardı, muhalefet kadrolarını da birlikte oluşturdular.

II. Mahmud'dan sonra ordu, reformcu bir görüşle yeniden kurulmuştu ve ordu reformcu grubun; mutaassıb ulemaya, taşradaki ayanlara ve tabii onların etkisindeki halk kesimine karşı güvencesi ve müttefikiydi. Mustafa Reşit Paşa'nın yanında Serasker Rıza Paşa'nın bulunması ve Reşit Paşa'nın ilk andaki reform girişimlerini, Rıza Paşa'nın askeri reformlarla tamamlaması bir rastlantı değildir (*). Tanzimat hareketinin yarattığı tepki önemsenmiyecek gibi değildir; bununla beraber Tanzimat paşalarını hem halkın, hem de bürokrasinin büyük kesiminden kopuk, büyük devletlerin desteğinde ve emrinde küçük bir reformcu grup olarak nitelendirmek pek doğru değildir. Evvelâ Tanzimat paşaları bir partinin üyeleri gibi aynı ideali ve politikayı benimsemiş değillerdi. Mustafa Reşit Paşa ile onun taraftarı sayılan Ahmet Cevdet Paşa arasında yetişme ve dünya görüşü bakımından büyük fark vardır; gene Âlî Paşa ile Fuat Paşa için de beraberliklerine rağmen aynı durum sözkonusudur. Bundan başka paşaların sempati duydukları İngiltere ile Fransa arasında politik uyum olmadığı açıktır. Tutucu blok denilen Avusturya ve Rusya'nın Tanzimat karşısında birbirlerinden çok farklı bir tutum takındıkları bilinmektedir. Osmanlı reformlarında liberal düşünce kadar tutuculuk; Avrupa politikasına yakınlık kadar dış devletlerin etkisi ve etkileme çabalarına gösterilen tepki içiçedir. Tanzimat Fermanı'nı, 1838'de İngiltere ile yapılan Baltalimanı Ticaret Sözlemesi'nin bir ürünü ve gereği olarak değerlendirmek de yaygın bir görüştür. Ancak İngiltere ile yapılan ve gerçekten Osmanlı ekonomisi için kaçınılmaz bir girdap olan ticaret sözleşmesinin Kasım 1839'da ilân edilen Gülhane Hatt-ı Hümayununu nasıl etkilediği doğrusu bilmecedir; çünkü Fermanın içeriğini etraflıca gözden geçirdiğimizde bu bağlantı kolay kurulamamaktadır. Fermanda yeralan mal ve kazanç güvenliği ilkesinin ön planda İngiliz dış ticareti için öngörüldüğü ileri sürülmektedir. Bir ülkede her dinden tebaya kanun karşısında eşit muamele, can ve mal güvenliği vaadetmek ve müsadere ve iltizamın kaldırılacağını ilân etmek gibi ileriye dönük

(*) Serasker Rıza Paşa ile Mustafa Reşit Paşa arasında bazı yazarların ileri sürdüğü reformculuk-tutuculuk gibi bir kutuplaşmanın varlığı doğru değildir. Çekişmenin, Tanzimat bürokratları için tipik olan kişisel rekabete dayandığı anlaşılıyor. Nitekim Rıza Paşa da, Reşit Paşa da gereğine göre Tanzimatın öngördüğü reformları uygulamaktan geri kalmamışlardır.

olumlu bir gelişmeyi mutlaka emperyalist Avrupa'nın bir oyunu olarak değerlendirmemek gerekir. Gerçi fermanda yed-i vahid (tekel) denen belânın kaldırılmış olduğundan sözedilmektedir, (yed-i vahid, belirli ürünlere devlet tarafından konan mübayaa tekelidir). Modern bir ekonomik düzende yeri olmayan ve ticari serbestiye aykırı ve gelişmeyi önleyen böyle bir sistemden kurtulmak maalesef ve ancak 1838 Ticaret sözleşmesiyle gerçekleşmiştir ve bu Tanzimat döneminin daha baştan girdiği bir çıkmaz ve girdaptır. Ancak «yed-i vahidden çok şükür kurtulunduğu» ibaresinin bu fermanda yer almasının, Baltalimanı'ndaki sözleşmenin 1839 Kasım olayını hazırlayan başat neden olduğunu ileri sürmeye yeterli olmadığı açıktır. Yed-i vahid sisteminden asıl yaka silkenler, tarlasındaki ürünü istediği gibi kaldırıp, emeğinden yararlanamayan geniş köylü kitlesi idi.

Aslında Gülhane Hatt-ı Humayununun uslûbu ve dayandığı gelenek açısından Osmanlı devlet hayatında özgün bir belge sayılmaması gerekir. Her hükümdar tahta çıktığında ve zaman zaman da ülkede yaygınlaşan adaletsiz uygulamalar ve kötü yönetimi önlemek amacıyla bu gibi Adaletnameler çıkarmaktaydı (10). Ferman, içeriğindeki yeniliklere rağmen geleneksel özellikleri taşıyan bir belgedir. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu öncekilerden ayıran başlıca özelliklerden biri, Bab-ı âlî bürokratlarının düşünüşünü ve tasarılarını yansıtması, daha doğrusu onlar tarafından kaleme alınmış olmasıdır. Bu görüş ve tasarılar, liberal bir iktisadi anlayışın ve ona yönelik yeni bir yönetim modelinin gerçekleştirilmesi istemine dayanmaktaydı. Reşit Paşa ve taraftarları, kuşkusuz çağdaş Avrupa'nın devlet ve toplum sisteminden etkilendikleri için bu görüşlere sahiptiler, ama bu onların doğrudan İngiliz telkinine kapıldıkları anlamına gelmez, böyle bir telkin ve ilişkinin varlığını belgelemek de mümkün olmamıştır (**). Tanzimat Fermanı'nın hazırlanmasında dış etki kuşkusuz vardır. En başta Avrupa dünyasının büyüyen gücüne karşı imparatorluğu ayakta tutmak endişesinin varlığı ve nihayet Fermanda öngörülen haklar ve getirilmek istenen düzenin örneğinin Avrupa dünyası

(10) İnalcık, «Gülhane Hatt-ı Humayunu», T.T.K. **Belleten 112,** s. 616-618.

(**) İngiltere elçisi Lord Stratrord-Redcliffe (Canning)'in Tanzimat adamlarına direktifler verip onları yönettiği son yılların moda görüşü olmuştur. Bu görüşün başlıca kaynağı olan elçinin hatıratını tenkitçi bir gözle değerlendirmek ise pek düşünülmemişti. Müsveddelerine son anda bakabildiğim Yalçın Küçük'ün «Türk Aydını» kitabında bunu yaptığını görmek çok sevindirici oldu. Tanzimat adamlarının Canning'e ne kadar bağlı olduğunu bilemeyiz, ama günümüz sosyal bilimcilerinin çok bağlı olduğu açıktır. En azından tarihçilik açısından bir yöntem yanlışlığı «Türk Aydını»nda belgesel kaynaklara başvurularak yürütülen yargılamayla düzeltilmiş oluyor.

olduğu tartışılmaz gerçeklerdir. Fakat bu düzenin gerçekleştirilmesinde her zaman ihtiyatla hareket edilecektir. Bütün bu gerçekler, Osmanlı İmparatorluğunun modernleşmesinin ve toplumun siyasal ve kültürel gelişmesinin manifestosu denilen Tanzimat Fermanı'nın olumsuz değil, olumlu yöneridir. Fermanın dibaçesinde; yüzelli yıldır devletin eski kuvvet ve zenginliğinin, güçsüzlük ve fakirliğe dönüştüğü belirtilerek öngörülen tedbirlerin sıralanmasına geçiliyor. Ferman güçsüzlük ve fakirliğin şeriat ve kanunlara uymamaktan ileri geldiğini usulen tekrarlıyor. Osmanlı tarihinde ilk defadır ki böyle bir ferman tarihe bakarak geleceği planlayan yöneticilerin görüşünü yansıtıyor; klâsik ıslahatçıların tersine bir restorasyonu değil, yeni bir düzenlemeyi öngörüyordu. 1839 yılında, son yüzelli yılın yarattığı buhrandan yeni program ve girişimlerle kurtulmak bilincine ulaşan bürokratların kaleme aldığı ferman; bu yönüyle yenilikçi ve ilerici bir nitelikteydi. Reform hareketinin başını çekenler, bir ölçüde tarihin akışına yön verdiklerini ve gelecekle hesaplaşmak zorunda olduklarını biliyorlardı. 1826'da yeniçerilerin imha edildiği kanlı olaya Vaka-i Hayriye denmişti. 1839 Kasımında Gülhane'de ünlü Fermanı okuyanlar, Tanzimat-ı Hayriyye diye «hayırlı düzenlemelerin yapılacağı hayırlı bir devri» açtıklarını ileri sürüyorlardı. 1839 yılında Gülhane fermanının okunuşunda uluslararası diplomasinin asıl önemli etkisi; 1833 Hünkâr iskelesi antlaşmasıyla Rusya'ya verilen ortodoks teba üzerindeki protektora (himaye) hakkının, tesirsiz hale getirilmesidir. Gerçekten fermanın ilânıyla; Rusya'nın ortodoksları himaye bahanesiyle muhtemel müdahaleleri önleniyordu. Tanzimatçı grubun bu manevrasını, kuşkusuz İngiltere ve Fransa da destekliyorlardı. Bu yöntemi Osmanlı bürokrasisi bundan sonra sık sık kullanacak; dahildeki hukuki düzenlemeleri, Avrupanın azınlık hakları konusundaki müdahalelerine karşı ileri sürecektir.

Tanzimat Fermanını birçok yazar anayasal içeriği açısından incelemiştir. Prof. Yavuz Abadan'ın: «fermanda asıl bir hedefe giren mantıkî bir usul olmadığı ve çizilen hukuki programın sistemsiz ve tertipsiz olduğunu» (11) belirtmesi kuşkusuz doğrudur. Ancak Gülhane Hatt-ı hümayunu, geleneksel uslûblu ve biçimli bir fermandı ve bütün dünyada anayasal gelişmelerin başlangıcı olan benzeri fermanların özelliği onda da vardı. Böyle bir belgede kişi dokunulmazlığı gibi modern bir anayasal kurumun yanında ceza hukuku ile ilgili prensiplerin, nihayet vergi ve asker toplama işinin bir arada ele alınması geleneksel uslûbtan ileri gelmektedir ki böyle bir fermanda meselâ kıyâfet nizamnamesi bile pekâlâ yer alabilir ve usule aykırı olmazdı. Bundan başka Tanzimat Fer-

(11) Y. Abadan, «Tanzimat Fermanının Tahlili», **Tanzimat I**, İstanbul 1940, s. 31-58.

manı, vergi adaletinden, iltizamın kaldırılmasından söz etse de, halkın malî denetiminden söz edemeyeceğine göre 19. yüzyıla özgü modern anayasal sistemi getiren bir belge olmadığı açıktır. Buna karşılık Tanzimat Fermanı, tebanın hayatını, canını, dinî inancını güvence altına alan ama bu güvenceyi hükümdarın inayetine değil, çıkarılacak kanunlara ve ön plânda yeni düzenlemelere bağlıyan bir belgeydi. Bu nedenledir ki Tanzimat Fermanı, anayasal gelişmemizin başlangıcı sayılıyor ve ona hukuk devleti olma yolunda ilk manifesto diyoruz. Ferman, ideoloji ve yaptırım olarak görünüşte geleneksel ve alışılmış bir ifade kullanıyor. Şeriatten, şeriate bağlılıktan söz ediyor, şeriat ve kanuna uymayanların Tanrının lânetine uğramalarını diliyor. Ne var ki bu, bir görünüş ve gösterişti. Fermanı kaleme alanlar, gayrimüslim tebaya hak ve eşitlik verilmezse devlet ve toplumun ilerleme ve buhrandan kurtulma şansının olmadığını biliyorlardı ve şeriatın dışında lâik kurumların toplumda yayılması Tanzimatçı devlet adamlarının açtığı çığırla mümkün oldu. Osmanlı devleti yıkılana kadar lâik ideolojinin resmen sözü edilmemiştir ama lâik uygulamaya 19. yüzyılda adım atılmıştır.

Tanzimat Fermanı ile yargılamasız kimsenin cezalandırılamayacağı; mal ve mülkünün müsadere edilemeyeceği hükmü getirildi. Bu hüküm, gerçekte hukuk devletinin gerçekleşmesinde önemli bir aşamadır ve gelecekteki demokratik gelişme için ön şarttır. Bu hükümle Tanzimatçı grubun kendi hayat ve servetlerini de güvence altına aldıkları doğru olarak çok tekrarlanmıştır. Ancak bunu yöneticilerin bir entrikası veya kendi küçük gruplarının çıkarlarını güven altına almaları diye yorumlamak yanıltıcı olur. Hatt-ı hümayunu ilân eden padişahın bile, bu hükmü can-ı gönülden onayladığına kuşku yoktur. Osmanlı toplumunun müsadere ve katle karşı dokunulmazlığı olan tek grubu, ulema idi. Zaman zaman doğru veya eğri eylemlerinden dolayı büyük yöneticiler bir emirle yokedilirler ve servetlerine el konurdu. Osmanlı hanedanının erkek üyeleri de hayatlarından emin olmadan yaşarlardı. Sözde akbahtlılar olan Osmanlı ailesinin şehzadeleri, tahta çıkamazlarsa karabahtlılar olurlardı. Saltanatta gözü olmayanlar bile, kendi adlarına ayaklanıp ortalığı karıştıracak muhalif kitlenin varlığından dolayı padişah olan kardeşleri tarafından katledilirlerdi. Tanzimat Fermanı, Mustafa Reşit paşa ve arkadaşlarından önce Sultan Abdülmecid'in şehzadelerinin hayatını güvence altına almıştır. Osmanlı hanedanı, kadınlı erkekli bütün üyeleriyle birlikte bir sofranın etrafına oturma mutluluğuna da Cumhuriyetin ilânından sonra Halife Abdülmecid Efendi'nin bir davetiyle erişmişti (12). Hayat-

(12) Ayşe Osmanoğlu, **Babam Sultan Abdülhamid (Hâtıralarım)**, Selçuk Yayınları, Ankara 1948, s. 242.

ları boyu birbirlerinden korkarak yaşayan, toplumun dirliği için birbirlerini katlettirenlere şimdi hayat hakkı tanınmıştı. Yönetici sınıfın hayat ve servetlerinin güvenceden uzak olduğu Osmanlı toplumunda irsî bir aristokrasi (soyluluk) gelişememiştir. Toprağı kontrol eden bazı grupların bu statüyü irsen devam ettirdikleri açıktır. Ancak irsîyetin kurumsallaşması ile, güvence altında yaşayıp güçlenen bir feodal sınıfın olmadığı da açıktır. Bu durum sadece Türkler için değil, Osmadlı egemenliğindeki halkların çoğu için sözkonusudur. Bu nedenle bağımsızlıktan sonra Balkan ülkelerindeki krallık rejimleri de bu anlamda bir aristokrasi yaratamadılar ve hatta iki büyük savaş arasında demokrasilerin yokolduğu ortamda dahi, bu monarko - faşist rejimler sahte tarafından da olsa, slogancı bir halkçıltğı resmi politika olarak güttüler. İrsî bir aristokrasinin olmayışı; Osmanlı egemenliğinde kalan ülkelerin siyasal hayatında ve yönetici grupların yapısınde kuşkusuz sağlıklı ve olumlu gelişmeler sağladı, ama olumsuz etkileri de oldu. Osmanlı toplumunda bugünün güçlü vezirlerinin çocuklarının yarını belli değildi ve yönetici sınıfa girmek için babanın postundan çok bazı yeteneklerin gerektiği bir dereceye kadar doğruydu. 16. yüzyılda Alman - Avusturya İmparatorluğunun elçisi olarak ülkemize gelen *O. G. Busbecq* dahil birçok yabancı bu durumu överek değerlendirmişler, bazıları ise yermişlerdir. Kuşkusuz madalyonun öbür yüzünü de görmek gerekir. Busbecq, irsî aristokrasinin bulunmayışını ve mevki edinmek için soyluluğun aranmayışını imparatorluğun gücü olarak gösterirken; aynı yüzyılda gelen bir Alman seyyah; «Servet ve şanın kalıcı olmadığı bu toplumda paşaların bile ahır gibi konaklarda oturduğunu» yazar (13). Yönetici sınıfın servet ve mevkiinden emin olmadığı ve evlâtlarına kurumsallaşmış bir mirası yani yüksek sınıf kültürünü devredemediği Osmanlı toplumunda, aristokratik kültürün yeterince geliştiği kuşkuludur. 14-16. yüzyıllarda görünüşte Rumeli kıtasında ve başkentte refahına ve gösterişli yaşamaya dikkat eden ilmiyye sınıfı üyesi veya yönetici ve toprak sahibi bir zümre olmalıdır (14). Ama Osmanlı yönetici sınıfı tümüyle zengin bir yaşayîşa, sınıflarına özgü bir maniérisme (özgün tarz ve tavır) ve yaşayışa 18. yüzyıla kadar geçmemiş gibi görünüyor. Böyle bir sınıfın ince tüketim zevki ve irsîyet kazanan kültür kalıplarını edinmesi, 18. yüzyıl Osmanlı dünyasında rastlanan bir olgudur. Günümüz Türkiye'sinde burjuva kültürünün gelişmeyişi

(13) O.G.de Busbecq, **Türk Mektupları**, çev: H. Cahit Yalçın, İstanbul (tarihsiz), birinci mektup, s. 82-83.
S. Schweigger, **a.g.e.**, s. 106.

(14) L. Fekete, «XVI. yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi», **Belleten**, XXIX/116, çev: S. Karatay, Ankara 1965, s. 615-638.

gibi çok kişinin tekrarladığı gerçeğin temelinde de bu olgunun payı vardır.

Hukuk devletinin gerçekleşmesi açısından geç kalan servet güvencesinin Türkiye'nin toplum ve yönetim hayatına katkıları olmadığı söylenemez. Gerçi 19. yüzyılda Osmanlı imparatorluğunda bu gelişmeyi zorlayan ve ondan yararlanan bir tüccar - sanayici grubu yoktu ve gelişemedi, ama kendini güvence altında gören cesur bir bürokrat zümrenin doğuşu açısından aynı şey söylenemez. Kısa bir süre sonra ortaya çıkacak siyasal muhalefet grubunun bürokratlardan oluşması bir raslantı değildi. Hayat ve servet güvencesi, kapıkulluğunun kültürel - siyasal kalıntılarını da temizliyordu.

Tanzimat fermanı, bazı çağdaş vaadlerde de bulunuyordu. Rusya imparatorluğundaki ilkel asker toplama sisteminin benzeri Osmanlı ülkesinde terkedilecekti, iltizam sistemi de terkedilmek ve hıristiyan tebadan alınan cizye kaldırılmak isteniyordu. Gerçi her üç vaad de gerçekleştirilemedi ama belirli bir düzenleme ve düzeltme görüldü. İltizam kaldırılamadı, fakat merkezi hazinenin yararına yönelik bir biçimde toplandı. Askerlik hizmeti kur'a usulüyle devam etti. Cizye kaldırıldı, ama gayrimüslimlere silâh vermeyi uygun görmeyen komutanlar bu vergiyi «bedelât-ı askeriyye» adı altında toplattılar. Böylece gayrimüslim teba mecburi - ihtiyarî bir ödemeyle askerlik yapmadılar ve hazine de gelirini kaybetmemiş oldu.

Osmanlı modernleşmesinin 18. yüzyıl başındaki Rus modernleşmesine göre bir çıkmazı vardı. 18. yüzyılda tarımı modernleştiren bir ülke manifaktürünü geliştirebilir, ticaret hacmini büyütebilir ve devletin gelirieri artardt. 19. yüzyılın Osmanlı imparatorluğu ise geleneksel iktisadî yapının yarattığı bir çıkmaz içinde modernleşmesini sürdürmek durumundaydı. Buhar sanayide kullanılıyordu. Avrupa ikinci tarım devrimini de tamamlamıştı, yani, tarım mekanize olmaya başlamış, hayvancılık öne geçmiş ve buna yönelik kültür bitkilerinin ekimine ağırlık verilmişti. İngiltere'de, Fransa'da tek sorun şehirlere yığılan halkın ürettiklerini bütün dünyaya satmak değildi; nitelik değiştiren sanayinin ihtiyacı olan mamul, yarı mamul maddeler ve halkın tüketeceği gıda maddeleri yakın alanlardan sağlanmak zorundaydı. Denizaşırı kolonilerinin yetmediğini gören batı Avrupa, doğu Akdenize yöneldi. 18. yüzyılda Okyanusaşırı kolonilere yönelen İngiltere, Fransa ve Hollanda tüccarları, Osmanlı ülkelerindeki faaliyetlerini oldukça azaltmışlardı. 18. yüzyılda doğu Akdeniz ve kuzey Afrika'da sadece Avusturya'nın ticarî faaliyetinde bir yükselme görülmekteydi. 17. yüzyılda İngiltere, dış ticaretinin ondabirini Osmanlı ülkeleriyle yaparken, 1770'lerde bu oran yüzdebire düşmüştü. Oysa

aynı dönemde İngiliz toplam ticaret hacminin bir önceki yüzyıla göre iki misli arttığı biliniyor. Bu dönemde Fransa'nın da Osmanlı ülkelerindeki ticaret hacmi 17. yüzyıla göre yirmide bire düşmüştü (15). İngiltere doğu Akdeniz'le Fransa'dan daha az ilgileniyordu; ne ticarî örgütü mükemmeldi, ne de becerikli mahallî temsilcileri vardı. Fransa, özellikle Napoleon'un Mısır seferi sonrasında doğu Akdeniz'de ticarî etkinliğini arttırdı, bu dönemde sadece Suriye'de yirmiden fazla Fransız temsilci şirketi vardı (16). İngiltere Akdeniz'de henüz Fransa ve Avusturya ile mesafe uzaklığından dolayı ticarî taşımacılıkta rekabet edemiyordu. Fakat buharlı gemiler İngiltere ticaretinin Akdeniz'de hükümranlık kurmasını sağladı. 1838 Baltalimanı Ticaret Sözleşmesini İngiltere'nin yapması için bütün şartlar hazırdı. Mehmed Ali olayı ve Osmanlı devletine İngiltere'nin destek olması diplomatik yönden İngiliz ticaretine bütün kapıları açacaktı. 1828'de Beyrut ve İzmir dışında Osmanlı limanlarında konsolosları bile bulunmayan İngiltere, 1840'larda bütün rakiplerini eledi. Beyrut'taki İngiliz konsolosu 1858'de hükümetine «1840'lardan sonra Britanya ticaretinin hızla geliştiğini ve asrın ortasında adamakıllı önde olduğunu» bildiriyordu. 1845 yılında sadece Beyrut'ta 365 tane İngiliz ticaret evi vardı (17). Britanya'nın bu ticarî üstünlüğünü 1838 sözleşmesine dayanarak yedi yıl içinde sağladığını düşünmek gerçek dışıdır. Gerçekte 19. yüzyıl başından itibaren batı ve orta Avrupa ticareti Osmanlı ülkelerinde yoğunlaşmıştı. 17. yüzyıl sonundan beri Osmanlı - Avrupa ticaretini hukukî belgeler, anlaşmalar değil, kaçakçılık düzenliyordu. 16. yüzyılda Dobruca'dan İstanbul'a mecburi tekelle buğday getiren gemi kaptanının hamulesini gizlice Avrupa gemilerine boşalttığı günden beri kaçak ticaret her alanda artmaktaydı. 1838 anlaşması kaçak yapılan ticaretin belgelenmesinden ve kontrol altına alınmasından başka bir şey değildir, Osmanlı ülkesi çoktan beri Avrupa ticaretinin ve ekonomisinin etkinlik alanı içine girmişti. Aynı çöküntüyü İspanya, Amerika kolonilerinde ve anavatanda yaşamaktaydı. Anlaşma yapılmışsa hazineye vergi giriyordu, yapılamamışsa kaçak ticaret devam ediyordu. Osmanlı devlet adamları ne 1838'de İngiltere ile yapılan sözleşmede, ne de ardından diğer Avrupa ülkeleriyle yapılan benzeri ticaret anlaşmalarında fazla pazarlık gücüne sahip değildiler. Bilgisizliklerinden değil, imkânsızlıktan.

Osmanlı İmparatorluğu Yeniçağın büyük güçlerindendi. Dayandığı iktisadî yapı ise Yeniçağ dünyası için eskiydi. İspanya Okyanus aşırı ko-

(15) Ralph Davis «English Imports from the Middle East 1580-1780» **Studies in Econ. Hist. of Middle-East,** ed. Cook, London 1970, s. 205.

(16) C. Issawi, «British Trade and the Rise of Beirut» **IJMES** 8 (1977), s. 91-92.

(17) **Parliamentary Papers, Accounts and Papers** Consul General Moore'un Beyrut'tan ticarî raporu 1856 yılı, s. 183 vd.

lonilerinde plantasyon kolonyalizmi (çiftlikler kurarak) ile zenginleşme çabasındaydı. Anavatanda ise gereken tarımsal gelişmeyi gösteremediğinden yenidünya altınının yarattığı enflasyon içinde boğuldu. Akdeniz'in doğusundaki Osmanlı İmparatorluğu da geri bir tarım ile yaşıyordu. Batı Avrupa gibi tarım alanında yenilikler yaratıp zenginleşmiş, bu zenginlikle yerli manifaktür ve ticareti geliştirebilmiş, nüfusunun denge ve dağılımı buna göre değişmiş değildi. 18. yüzyıl dönemecini, böyle bir yapıyla aşmaya çalışan imparatorluğun ekonomisi dışa bağımlı hale geldi Osmanlı devlet düşüncesinde yabancı tüccara imtiyaz verilmesi, ticareti teşvik edici görüldüğünden belirli sürelerle ahidnameler verilegelmiştir. Bu imtiyazların verilmesi genellikle sanıldığı gibi Kanunî Süleyman devrinde başlamamıştır. Yavuz Sultan Selim Mısır'da Akdenizli tüccar devletlerin eskiden elde ettiği imtiyazları onaylamış, daha önceleri de İtalyan tüccarların, Dubrovniklilerin ticarî faaliyetine müsaade edilmişti. Ancak 18. yüzyılda bu gibi imtiyazlar devamlılık kazanmaya başladı. Esasen imparatorluk yabancı tüccarların kurduğu ağın içine girmişti. 19. yüzyıl başında artık ülkenin tarımsal zenginliği iç pazara değil, büyük ölçüde dış pazara akıyordu ve bu ticareti yapanlar da yerli tüccarlar değil, yabancılardı. Özellikle 18. yüzyılda Avusturya ve Fransa ticaretini bütün doğu Akdeniz şehirlerine yerleşen İtalyan ve Hırvat asıllı ve Avusturya uyruklu tüccarlar yürütüyordu (*). İngiltere 1830'lara gelene kadar çoktan iç ticarete de el atmıştı. Ekim 1801'de yapılan «Ticaret-i dahiliyye» ve 1809 yılında yapılan «Kale-i Sultaniye» anlaşmaları ülke içinde etkinlik gösteren İngiliz tüccarına yeterli güvenceyi sağlıyordu (18). Üstelik İngilizlerle ilk olarak 1795 yılında, sonra 1820'de tertip edilen gümrük tarifeleri oran olarak değil, miktar olarak belirlenmiş ve 1830'larda gümrük gelirleri artan mal fiyatlarına rağmen düşüş göstermişti. Görüldüğü gibi Osmanlı İmparatorluğu İngiliz ticaretine 1838 sözleşmesiyle açılmış değildir.

16 Ağustos 1838 tarihli Ticaret sözleşmesinin en çok eleştirilen ve gerçekten yerli ticaret ve sanayiin gelişmesini önlemiş görünen hükmü, yed-i vahidin (tekel) yabancı tüccarlar lehine kaldırılmış olmasıydı. Devlet özellikle reformlara malî kaynak olması için II. Mahmud devrinde, ipek, zeytinyağı, zahire, afyon gibi maddeler üzerine ihraç yasağı koymuş ve bu ürünlerin alım satımını tekeline almıştı. Kuşkusuz bu durum üreticinin ürününü değerlendirmesine engeldi. Tekelci tüccar ve

(18) Mübahat Kütükoğlu, **Osmanlı - İngiliz İktisadi Münasebetleri II**, İst. Üniv. Ed. Fak. yay. 1976, s. 4-5.

(*) Yakında R. Anhegger armağanında çıkacak «Ottoman - Halsburg relations bethween 1740-1770» konulu makalemizde bu konu ele alınmaktadır.

devlet görevlileri çoğun alımını yapamadıkları ürünün çürümesine veya düşük fiyatlarla köylünün elinden çıkmasına sebep oluyorlardı. Yed-i vahidin güçlenen Osmanlı tüccarı ve çiftlik sahiplerinin zoruyla ve onların yararına kaldırılması gerekirdi. Ama böyle bir sınıf zayıftı, onun için yed-i vahidi kaldıran hüküm anlaşmaya İngiliz elçisi Ponsonby'nin ısrarlarıyle girdi. Osmanlı devletinin tekeli ipek ve zeytinyağı üzerinde bir - iki yıl, zahirede üç - beş yıl daha devam etti. Zaten yed-i vahid kaldırılmasa da İngiliz tüccarının iç piyasadan çekilmeyeceği ve bu malları toplayacağı açıktı. Nitekim devlet, afyon alanındaki tekeli kaldırmadığı halde bu madde, kaçak ticaretin konusu olmaya devam etti. Yed-i vahid bir gaflet veya sorumsuzluk yüzünden kaldırılmış değildi. Gümrük emini Tahir Bey ve Londra elçimiz Namık Paşa 1838 anlaşması sırasında yed-i vahidin yabancı tüccar lehine kaldırılmaması için çok direndiler. Fakat gümrük gelirlerine şiddetle ihtiyacı olan Bab-ı âli, sonunda % 3 gümrük resmiyle, yabancı tüccar için Osmanlı toprağındaki her türlü ticaret yasağını kaldırdı (19). Esasen hükümet İngiliz tüccarına 1802'den beri % 3 gümrük vergisi karşılığı yerli tüccar muamelesi yapıyordu. Bu Osmanlı topraklarında İngiliz tüccarın perakende ticarete de el atması demekti (20). 1838 anlaşması, Avrupa sömürüsüne açık yeni bir düzen yaratmıyor, mevcut düzeni kağıda döküyordu. İngiltere Osmanlı ülkesine 1825 yılında 56 milyon sterlinden fazla ihracat ve karşılığında 44 milyon sterlin civarında bir ithalat yapmıştı. On yıl sonra İngiliz ihracatı 92 milyon sterline, ithalat 50 milyona yaklaşmıştı. Osmanlı İmparatorluğunun 42 milyonluk bir ticaret açığı vardı. Anlaşma imzalandığı yıl ihracat 105 milyona, ithalat 61 milyona yükselmişti, açık devam ediyordu (21). 1838 Ticaret Anlaşması, İngiltere - Osmanlı ticaretinin artış hızını ne düşürdü, ne de büyüttü. 19. yüzyıl sonlarında Almanya - Avusturya bloku Osmanlı pazarlarına girene kadar dış ticarette İngiliz üstünlüğünde bir değişme görülmedi. Ticaret açığı da kronik olarak artmaktaydı. Böyle eşitsiz bir dış ticaret rejimini belgeleyen 1838 anlaşması, iktisadî ve malî iflâs tarihinde önemli bir noktadır, ama tayin edici değildir. Osmanlılar yeniçağların iktisadî ticarî uygarlığına adım atamamanın bedelini ödüyorlardı. 16. yüzyılda herhangi bir sancak beyinin sadece yıllık geliri Bursa'nın en zengin tüccarının terekesinde çıkan servetten üç misli fazlaydı (22). 19. yüzyılın ortalarında bir devlet himayeci gümrük politikası uy-

(19) a.g.e., s. 9 ve s. 113.
(20) Reşat Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat,** TTK Ankara 1954, s. 121-122.
(21) F. E. Bailey, **British Policy and the Turkish Reform Movement,** New York 1970, s. 70'deki verilerden hesaplandı.
(22) İnalcık, **Ottoman Empire,** London 1973, s. 115.

gulamak için, himaye edecek tüccar ve sanayici bulmalıydı. Oysa böyleleri daha çok impartorluktan kopan ve kopacak olan bölgelerdeydi. Günün şartları içinde tarımda ve ticarette liberal bir politikanın izlenmesi bazı gelişmeler yaratabilir diye düşünüldü. Kuşkusuz tarımda ve ticarette görülen gelişmeler de hiç bir zaman millî bir sanayi yaratamayacaktı. Tanzimat modernleşmesinin bu trajik boyutunda tarihin kalıntısı rol oynar, o nedenle popüler siyasal edebiyatımızın yaptığı gibi Tanzimatın çaresiz devlet adamlarını sorumsuzlar veya gafiller olarak nitelemek mümkün değildir.

Tanzimat devrinin devlet adamları sivil bürokrasiden, yani Bab-ı âlî ofislerinden yetişmiştir. İçlerinde Cevdet paşa gibi ulema sınıfından yan geçiş yapanlar da vardır. Devrin yönetici sınfının kompozisyonu Osmanlı devlet yapısında bir değişikliğin başladığını göstermektedir. Klâsik Osmanlı dönemindeki asker yöneticiler, yerlerini sivil bürokratlara bırakmışlardı. Tanzimatın ilânından sonra yapılan bir düzenleme ile vilâyet idaresi de Bab-ı âlî bürokrasisinden gelen valilere bırakıldı; daha doğrusu bölgenin askerî komutanları ile valilerin yetkileri ayrıldı. Böylece mülkî ve askerî amir arasında bir güç ve yetki dengesi kurulmuş oluyordu. Tanzimat devrinin Osmanlı tarihindeki ayırıcı niteliği, reformların sivil bürokratlar tarafından yürütülmesidir. Tanzimat reformlarının başını çeken bürokratların bir özelliği de genellikle dış temsilciliklerde veya merkezde Hariciye ofisinde bulunmuş olmaları, yani diplomasi mesleğinden gelmeleridir. Bab-ı âlî bürokratlarının otoriteyi ele geçirmeleri Sultan Abdülmecid'in hükümdarlığı ve 1839 Fermanı'nın ilânıyla başlayan bir olgu değildir. 18. yüzyıldan beri Osmanlı devlet adamları içinde kalemiyye sınıfından gelenlerin, özellikle dış temsil görevinde bulunanların görüşleri, reformlar dolayısiyle etkinlik kazanmaya başlamıştı. Gerçekte Reşit paşa ilk hariciyeci sadrazam değildir. Kendisi gibi dış temsilcilik görevinde bulunan bir başkası, bir asır önce bu görevde bulunmuştu. 1740'da Beylerbeyi rütbesiyle Fransa'ya elçi olarak yollanan, aynı görevle İsveç'e de giden ve bir risale kaleme alan *Said Mehmed paşa* 1746'da sadrazam olmuştu (23). Said Mehmed paşa, Fransa'ya 1721'de gönderilen ünlü elçi Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendiinin oğludur ve babasıyla birlikte Fransa'ya gitmişti. 18. yüzyıl Osmanlı edebiyatının en göze çarpan risaleleri sefaretnamelerdir. Bunların bazıları pek kuru ve anlamsız tasvirler, bazısı ise Osmanlı devletinin Avrupa örneğine göre askerî, malî, idarî alanda reformunu öneren ıslahat lâyihalarıdır. Özellikle Berlin'e Prusya Krallığı'na gönderilen *Azmi* efendi'nin risalesi

(23) Osmanzade Tayyib'in **Hadikat'ul Vüzera**'sına Dilâverzâde Ömer Efendi Zeyli, İstanbul 1271, s. 74-75.

Prusya örneğine göre ıslahat öneren bir rapor niteliğindedir (24). 1718 Pasarofça Antlaşması'ndan kısa bir süre önce kaleme alınan bir ıslahat takririnde, bir Avusturyalı subayla bir Osmanlı subayı konuşturulmakta ve iki ülkenin ordu ve maliyesi karşılaştırılmaktaydı. Osmanlı düzeni için acele bir ıslahatın gerekliliği bu yolla öne sürülmekteydi (25). Osmanlı yöneticileri, yüzyıla yakın bir süredir gözlerini Avrupa dünyasına çevirmeye başladıklarından, böyle bir değişim doğaldı ve 19. yüzyılın iyi nitelikli memuru batı dillerini ve batı ülkelerini öğrenen memur demekti. Yönetimin sivil bürokratlara geçmesini sağlayan bir diğer etken de 1826'da Kapıkulu ordusunun kaldırılmasıyla doğan boşluktu. Fakat askerler yönetimden tamamen uzaklaşmış değildi. Mustafa Reşit paşa'nın alternatifi olarak Rıza paşa'yı görüyoruz. İktidarda veya muhalefette sivil ve asker bürokratların birlikteliği 19. yüzyılın Osmanlı siyasal geleneğidir, diyebiliriz. Askerî okullardaki temel eğitimin niteliği de iki grubu biraraya getirmekte rol oynamıştır.

Tanzimat hareketinin hayranı olan ve her hareketi yönlendirmeye can atan İngiliz elçisi Canning, Tanzimat «devriminden» söz ediyor ama, Tanzimatçılar inkılâpçı değildiler, reformcu bir dünya görüşüne sahiptiler. Sadece Türkiye'nin tarihinde değil, geleneksel yapısını terkederek modernleşen her ülkenin tarihinde ilk anda onların benzeri adamlar vardır. İlân edilen fermanın içinde 150 yıldır süren bir gerilemeden söz ediliyordu. 19. yüzyılın aydın - bürokratı artık bir restoratör değildi, değişikliğin gereğine inanmıştı. Bu değişiklik «reform» mu, yoksa «revolutione» muydu. Osmanlı yöneticisi bu dönem için «inkılâb» sözünü kullanmıyor, inkılâb sözü bu dönem için bazı kimseler tarafından çok sonraları kullanılmıştır. Kullanılan söz «ıslahat»dır, ama bu da pek sevilmez. «Tanzimat» sözcüğü «reorganizasyon»u karşılamak için kullanılmıştır. Burada «Tanzimat» sözüyle hukukî yapının ıslâhı, kanun ve düzen getirilmesi kastediliyor. Gerçekten de bu «Tanzimat» deyimi o derecede benimsenmiş ve benimsetilmiştir ki; Osmanlı imparatorluğunun bu dönemini gözleyen yabancılar bile *Tanzimat* karşılığı olarak «legislatione» deyimini yeğlemişlerdir (26). Tanzimatçı devlet adamlarının uygulamaya koydukları her yenilikte «kaide-i tedric» dedikleri ılımlı bir yol izledikleri açıktır. Bu ılımlılık kaidesini, birbirlerinin radikal uygulamalarını frenlemek kadar, Avrupa devletlerinin önerilerini görünüşte kabul edip, hasıraltı etmek veya kendilerine göre değiştirerek uygulamak biçiminde yürütmüşlerdir. Tanzimatın devlet adamları, Genç Türkler'in

(24) B. Lewis, **The Muslim Discovery of Europe** London 1982, s. 207-208.

(25) F. R. Unat, «Ahmet III. Ahmet Devrinde Bir Islahat Takriri» **Tarih Vesikaları** (1941), sayı I, s. 107 vd.

(26) George Young; **Corps du droit ottoman I**, Paris 1905, s. 1.

Almanya karşısında düştüğü duruma hiçbir büyük devletin karşısında düşmemişlerdir. Lamartine'in şairane bir üslûbla övdüğü (27) Tanzimat devri devlet adamları temelde muhafazakâr görüşlüydüler. Ancak bu muhafazakârlar, Avrupa kamuoyunda farklı görüşlere mensup birçok aydın ve politikacının takdirini kazanmıştı. Kanun ve düzeni yerleştirmek, devletin tebasının hayatını yaşanabilir niteliğe kavuşturmak için çırpınan ve birşeyler başaran devlet adamları her devirde övgüye değer bulunur, Onların başlattıkları reformlar yeterli ve tam başarılı olamadı, devrim denecek değişiklikler söz konusu değildi; ama Osmanlı ülkesini uygar bir düzene götürme çabasıyla bir süre daha ayakta tuttular. 1850'lerde Avrupa politik çevreleri; Marks ve Engels'ten, tutucu Lamartine'e kadar Rusya'nın politikasına karşı Osmanlı İmparatorluğu için belirli bir tercih duygusuna sahiptiler. Balkanlarda Slav uyrukların isyanından ve Osmanlı yönetiminin şiddetli bastırma girişimlerinden sonra bu sempati kaybolmuştur.

Tanzimat döneminin devlet adamlarını; Britanya sefiri veya Fransa sefaretinden talimat alan yöneticiler olarak değerlendiremeyiz. 1840'ların Osmanlı ülkesi, bir kriz ve değişme dönemindeydi. Ülkenin gelişmemiş ilkel tarım düzeni ve zenaatlara dayalı iktisadî yapısı sanayi imparatorluklarının yayılma hırsıyla karşı karşıya gelmişti. Ordu kaldırılmıştı ve 19. yüzyılda modern Osmanlı ordusunu kurmak; 18. yüzyılda Petro'nun Rusya'da yaptığı kadar kolay becerilerek iş değildi. Bir barut fabrikası, bir tersane, birkaç kumaş dokumahanesi ve dökümhaneyle modern ordu donatılamamaktaydı. 19. yüzyılın ordusu talim ve donanım için; daha gelişmiş bir tekniğe, mühendis kadrolarına, mükemmel ve geniş bir mali-idarî bürokrasiye ihtiyaç gösteriyordu. Modern ordunun yaşaması ve etkinliği için, madencilik, yan sanayi dalları, teknik - askeri okullar, ülke çapında bir deniz ulaşımı veya karayolu ağı gerekliydi. Böyle bir altyapı gerçekleştirilemediğinden Osmanlı askerî modernleşmesi pek yavaş ve yetersiz bir biçimde ilerlemiştir. Ordusuz, bürokrasisiz, parasız Osmanlı ülkesini yönetenler beceriksiz, bilgisiz ve saf insanlar olsalardı, bu ciddi kriz imparatorluğu, ani bir yıkıma götürürdü. 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı İmparatorluğu, sefirleri dinleyerek ve itaat ederek ülke yönetecek adamlara göre bir ortam değildi. Keçecizade Fuad paşa Fransız elçisine «Bize suflörlük ediniz, fakat sahneyi ve rollerin icrasını bize bırakınız» demişti (28). Bu sözde bir gerçek payı vardır. Berlin'deki elçi Ahmet Resmi efendi'den beri Bab-ı âlî bürokrasisi Avru-

(27) Lamartine'nin Tanzimat devri ricali hakkındaki bu yazısının çevirisi Şehbal mecmuası, 15 Mayıs 1327 tarihli 40. sayı.

(28) Engelhardt, **Türkiye ve Tanzimat**, s. 241.

pa'yı dinlemeye hazırdı, ama her isteğini yapmadıkları ve zorda kaldıkları zaman da oyalama politikası izledikleri görülmektedir.

Tanzimat grubu Osmanlıcı idi, bu Osmanlıcılık Avusturya İmparatorluğunun «Kaiserreich nationalismus»u gibidir. Bütün tebanın eşitliği prensibi, yeni bir Osmanlı devlet milliyetçiliği veya vatanseverliği yaratmaya yönelikti. Tanzimat Osmanlıcılığı Fransız devriminden etkilenen değil, ona tepki olarak düşünülüp geliştirilmeye çalışılan bir düşünceydi. Özünde tutucu bir politikaydı, ama kozmopolit bir imparatorlukta o gün için gerçekçi görünüyordu. Sadece görünüyordu, kısmen başarıya ulaştı ama dar bir elitin dışına yayılan bir ideoloji ve kurum olamadı.

Tanzimat hareketi, imparatorluğun dış politikasında denge siyasetini gündeme getirdi. Sultan Abdülmecid tahta çıktığının ikinci gününde Sadrazam Hüsrev paşa'nın düşmanı olan Kaptan-ı Derya (Hain) Ahmet Fevzî paşa donanmayı Çanakkale'den kaçırıp Mısır valisine teslim etti. Diğer yandan 1833 Hünkâr İskelesi Anlaşması'yla Rusya'nın imparatorlukta kazandığı nüfuz, İngiltere ve Fransa'yı harekete geçirdi. Böylece Mısır sorunu büyük devletlerin müdahalesiyle çözülecekti. Hariciye Nazırı Mustafa Reşit paşa, denge diplomasisini uygulamaya başladı. Sultan Abdülmecid'in 25 Mayıs 1841'de imzaladığı Mısır Fermanîyla Mehmed Ali; Suriye, Adana ve Filistin'i boşalttı. Mısır valiliğini sülâlesi miras yoluyla elde tutacaktı. Mısır imtiyazlı eyalet statüsüne geçti ve kaçırılan donanma geri gönderildi. Böylece dokuz yıldır süren Mehmed Ali isyanı sona erdi. 13 Temmuz 1841 Boğazlar anlaşması'yla da, Boğazlar savaşta ve barışta savaş gemilerine kapatılıyordu. İngiltere doğu Akdeniz'in kendi açısından güvenliğini sağlamıştı. Osmanlı Imparatorluğu da Reşit paşa grubunun başarılı politikasıyla bir buhran atlatmıştı. Buhran 19. yüzyılın dengeci dış politikası başlatılarak sona ermişti. Bu denge politikası ile ikinci bir büyük buhran daha atlatılacaktı. 1849'da Osmanlı ülkesine sığınan Macar ve Leh mültecilerin iadesi sorunuyla başlayıp, Kırım savaşıyla biten buhran, nihayet 1856 Şubatında ilân edilen Islahat Fermanı'nın nedeni oldu. Osmanlı devleti Islahat Fermanı'nın ilânı ve 30 Mart 1856'da biten Paris Kongresi'yle bir Avrupa devleti oldu. Osmanlı aydın mutlakiyetçiliğinin bir eseri olan Tanzimat Fermanı'yla başlayan dönem, dış devletlerin müdahalesiyle çıkarılan Islahat Fermanı'yla noktalandı.

1830'larda Avrupa'nın diplomasi çevreleri Navarin olayını ağır bir siyasî hata olarak niteliyorlardı. Bu dönemde Osmanlı devletini paylaşmak büyük devletler arasında söz konusu da değildi. Gerçi «Doğu sorunu» Napolyon'un Mısır istilâsından beri Avrupa diplomasisinin moda bir terimiydi, fakat Rusya Çarlığının güneyindeki büyük ve güçlü değilse de, güçlüce bir imparatorluğun varlığından kimse şikâyetçi değil-

di. Avusturya başbakanı *Metternich*, II. Mahmud'dan beri Osmanlı reformlarını takdirle izliyordu (29). *Palmerston* Tanzimatın prensiplerine karşı hayranlık duyduğunu söyleıdi. Islahat Fermanı ise daha farklı bir dönemin ürünüydü. Osmanlı Avrupası, büyük devletler için bir sorun olmuştu. 1845 Lübnan olayları, İngiltere ve Fransa'nın Suriye ve Lübnan'daki proje ve emellerinde değişikliklere neden olmuştu. Avrupa Osmanlı ülkelerinde iktisadî-siyasî çıkarlar peşindeydi ve diplomatik rekabet hızlanmıştı. Kırım savaşıyla ise imparatorluk herşeyden önce dış borçlanma dönemine girmişti. Balkan Slavlarının ve imparatorluktaki diğer azınlıkların özerk yönetim ve reform taleblerinin temsilciliğini Avrupa üstlendi. Islahat Fermanı, kaçınılmaz bir gelişmenin ve dış baskının sonucuydu. Mustafa Reşit paşa bu fermanın içeriği dolayısıyle Âlî ve Fuad paşaları bir hayli eleştirdi. Belki sadrazam kendi olsa aynı şeyi yapacaktı. Fakat fermana karşı takındığı sert tavır, ona tekrar sadaret mührünün verilmesine neden oldu. Tanzimat Fermanı'nı hariciye nazırı olarak ilân ettiren ve ülkeyi hariciye nazırı olarak yöneten Reşit paşa ancak 1846'da sadrazam olmuştu. 1856 Paris barışına kadar dört defa azledilen Pasa, Islahat Fermanı'nın günahları Âlî ve Fuad paşa'lara yüklendiğinden tekrar sadrazamlığa atandı. Gerçekte Âlî ve Fuad paşa'lar çaresizlikle ilân ettirilen Islahat Fermanı'yla büyük devletlerin Osmanlı azınlıkları üzerindeki garantörlük isteklerini savmak istemişler ve gerekli reformları Osmanlı devletinin yapacağını göstermek istemişlerdi. Bununla beraber Avrupa büyükleri Islahat Fermanı'nı her zaman, kendilerine Osmanlı içişlerine müdahale hakkı veren bir belge olarak yorumladılar. 1875'de Avusturya-Macaristan başbakanı Kont *Andrassy* «bu Ferman büyük devletlerin gösterdiği atıfetin eseridir» derken, Lord *Palmerston*, «Fermanın içeriği büyük devletlerin garantisi altındadır» diyordu (30).

Islahat fermanı Tanzimat devri yöneticileri kadar, günümüz tarihçileri arasında da niteliği tartışılan bir belgedir. Bu fermanın tamamen dış baskı sonucu cıkarılan, devletin onurunu kıran ve hattâ bağımsızlığını zedeleven bir belge olduğu söylenmisti ve halen söylenmektedir. Oysa, ülke içindeki egemen din dışındaki dinden gruplara birtakım hakların verilmesi; 19. yüzyıl yönetim ve siyasetinin dışında bir olay değildir. Gayrimüslimlerin bulundukları yerde ihtiyaç duydukları okul ve kiliseleri ve benzeri işlev gören kurumları kurmaları, bunları serbestçe onarabilmeleri, klasik dönemdeki sınırlamaların kalkması gibi hukukî değişiklikler; aslında 19. yüzyıl Osmanlı yönetim anlayışına da uygundu. Gene mevcut liberal iktisadî anlayışa göre, yabancıların ülkede top-

(29) **Öst. Haus H. und Stats Archiv** E. de Klaezl'den Metternich'e «19 September 1838 — Büyükdere» **Türkei VI, Bd 68**, fog. 250-252.

(30) A. du Velay, **Türkiye Maliye Tarihi**, Mal. Bkl. yay. 1978, s. 64.

rak satın alması da bu kompozisyonu tamamlıyirdu. Bununla beraber Islahat fermanı hükümlerinin aksaksız uygulandığı düşünülmemelidir. Bürokrasi ve halk eski alışkanlık ve geleneklerinin dışına çıkmakta pek az istekli ve çekingendiler ve vaadedilenlerin uygulamada bir hayli frenlendiği görülüyor. Osmanlı devleti 1856 Islahat fermanı ile aslında Kırım savaşı sırasındaki Avrupa yardımının bedelini ödedi ve bu ödemeyi de Bab-ı âlî bürokratları diplomatik beceri ve oyalama siyasetleriyle en uygun biçimde yerine getirdiler. Islahat fermanı bir bakıma Paris konferansı veya Viyana protokolü veya buna paralel herhangi bir Avrupa diktesinden önce; Osmanlı milletlerinin durumunu düzeltmeye yönelik bir ıslahata devletin kendiliğinden teşebbüs etmesidir. Osmanlı devleti, artık Avrupa devletler ailesinin bir üyesiydi ve idarede bazı hukukî değişiklikler gerekiyordu.

1856'dan sonra ülkenin birçok yerinde kiliseler, gayrimüslim cemaat okulları sayısı arttı. Ama bu okullarda Türkçenin de mecburen okutulduğunu ve bazı halde gayrimüslimlerin okullarında Türkçenin, müslüman okullarından daha iyi öğrenildiği de bir gerçektir (*). (Islahat fermanının bugüne kadar gelen hoş bir hatırası da, Doğudaki kiliselerde halen ayinlerin çan çalınarak ve tahta tokmak sesiyle birlikte haber verilmesidir. Çan çalmanın yasak olduğu klasik Osmanlı dönemindeki tahta tokmak çalma adeti, 1856'da kiliselerde çan çalmak serbest olduktan sonra da devam etmektedir). Islahat fermanı, Avrupanın müdahalesini önlemek için; iç siyaset ve hukuk mevzuatındaki değişikliklerin hızlandırılmasını öngörüyordu. Aslında Osmanlı bürokrasisi Tanzimat fermanının tersine, böyle bir değişikliğe, belki hemen girişmek niyetinde değildi.

Tanzimat Fermanı, bir iç hareketin ifadesiydi. Umutla, cesaretle, dirayet ve iyi niyetle başlayan bir devir, taviz ve acizle bitmiş gibiydi. Ama Islahat Fermanı'yla Osmanlı azınlıklarına ilâve haklar ve asıl önemlisi yabancı yatırım alanları açıp; madencilik, tarım işletmeciliği hakkını verenler, verdiklerini unutturmak çabasındaydılar. Dış baskıyı kaldırmak için idarî reformlara devam ettiler. Osmanlı idarî modernleşmesinin asıl yoğun dönemi de ondan sonra başladı. 1856 Islahat Fermanı, yabancı yatırımları teşvik etmek, onlara temel hazırlamakla suçlanmıştır. Doğrudur, ancak iktisadî olayların gelişmesi bu fermanı dinlemiyordu. Islahat Fermanı veya Paris barışı olmasa da, devlet demiryolu imtiyazı vermek zorundaydı. 19. yüzyılda imparatorluk demiryolsuz yönetilemezdi. Limanların yapımı, madenlerin açılması için de aynı durum

(*) Ahmet Şerif, **Anadoluda Tanin**, İkinci Meşrutiyet yıllarında Anadolu kasabalarında müslüman ve gayri müslim okullarının durumunu sık sık karşılaştıran tasvirler yapmaktadır.

sözkonusuydu. Buna karşılık Osmanlı yöneticileri hiçbir zaman telgraf ve karayolları ve posta taşımacılığı konusunda dış sermayeye taviz vermediler. Islahat Fermanı'ndan gayrimüslim teba memnun olmadı; Tanzimat Fermanı'nın getirdiği haklarla da memnun olmamışlardı. Ulusalcılık çağında Tanzimat ve Islahat fermanları ancak ulusal ve toplumsal tepkileri hızlandırdılar.

Tanzimat Fermanı okunduktan sonra torbasına konduğunda Rum patriğinin «İnşallah bir daha o torbadan çıkmaz» dediği söylenir. Bu meşhur rivayet bir yana, Fener Patrikhanesi Osmanlı Avrupa'sında yaşayan halkın büyük çoğunluğu üzerindeki ruhanî, malî, hukukî egemenliğinin sonuna geldiğini görmüştü ve yanılmamıştı. Tanzimattan hemen sonra Bulgarlar için bir «Bulgar Daire-i Ruhaniyesi» kuruldu. Bu ofis patrikhaneden ayrı bir Bulgar kilisesinin kurulması anlamına gelmiyordu, fakat Bulgarların kilise vakıflarının yönetimi, cemaatin malî, idarî sorunları konusunda özerklik değilse bile resmen söz hakkı elde edeceklerini gösteriyordu. Kısa zamanda Bulgar ulusal kilisesinin kurulması için faaliyet yoğunlaştı.

Fener Patrikhanesi Bulgarların ulusal kilise isteklerine karşı şiddetle karşı koymuştur ve Bab-ı âlî nezdinde bu talepleri önlemiştir. Bulgar ruhanî dairelerinin başına daima Yunan asıllı metropolitler atanmıştır. Tanzimattan sonra Bulgarların bağımsız kilise taleplerini Bab-ı âlî kabul edebilirdi, ancak Ortodoksluğun parçalanmasından doğacak sorunlar kadar Rusya'nın da ilk anda Ortodoks kilisesinin parçalanmasını istememesi, Bab-ı âlî'ye iç ve dış sorunların artacağını gösteriyordu; konuya el atılmadı.

Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni'lerin bir kısmı ulusal kiliseleri olan Gregoryan kilisesinden Avrupa'nın propagandası ile katolikliğe geçmişlerdi. Bu iki cemaate 19. yüzyılda Ermeni-protestanlar da katıldılar. 17. yüzyıldan beri Fransa'nın, 19. yüzyılda Amerikan misyonerlerinin faaliyetiyle Osmanlı hıristiyanları arasında mezhep hareketliliği başlamıştır. Bulgarlar Fener patrihkanesinden memnun olmamakla beraber, eski inançlarının dışına çıkmayı düşünmediler. Esasen Bulgar kilisesi ortaçağlardan beri bağımsızdı ve kilisenin liturjisi kadar azizleri, bazı rivayet ve efsanelerde de bu ulusal nitelik görülmekteydi. İlk olaylar, Bulgaristan'da dinî ayinin Bulgarca yapılması girişimiyle ve Patrikhanenin bazı Bulgar rahipleri aforoz etmesiyle başladı. 1860 yılında Bulgar temsilcilerin Bab-ı âlî'ye başvurmalarına rağmen, bağımsız kilise talebleri kabul edilmedi. Çaresiz kalan bazı ulusalcılar, Roma'ya başvurdular. Tıpkı Şark katolik kiliseleri gibi (Ermeni katolik, Marunî, Süryanî katolik) Roma'ya bağlı fakat özerk bir katolik kilisesi kurmak niyetindey-

diler. Amerikan misyonerlerin teşebbüsüne rağmen Bulgaristan'da protestanlık hiç taraftar toplayamamıştı. Katoliklerin faaliyeti ise ulusalcılar arasında taraftar topladı. 1859'da *Dragan Sviştov* adlı bir Bulgar, «Bulgarya» adlı bir gazete çıkarıyor ve katolik propagandası yapıyordu. Gene *Czaikowsky* adlı bir Polonya mültecisi de Bulgaristan katolik misyonunu yönetiyordu (31). Fakat umutsuz Bulgarların katolisizme geçmelerine ulusal kilise davasının öncülerinden *Ilarion Makariopolski* gibileri mani oluyordu. Katolik hareket Fransa'dan destek bekledi, fakat İstanbul'daki Fransız diplomat Engelhardt'ın belirttiği gibi, III. Napoleon bu hareketle fazla ilgilenmedi (32). 1860 yılı sonlarında İstanbul'da katolisizme geçmeyi düşünen ikibin kadar Bulgar, başlarında 120 kadar rahip ve temsilciyle yürüyüş yaptılar. Papalık temsilcisini topluca ziyaretten sonra, Ermeni katolik patriği Hason efendi de kendilerini kabul etti. Hason efendi, Bulgarların Roma'dan özerk olacaklarını, ibadette Lâtinceyi değil, kendi dillerini kullanacaklarını ve rahiplerin de Bulgar olacaklarını vaadetti. 1861'de Roma, Bulgar katoliklerinin başına *Dragan Stakovski*'yi tayin etti. Bu arada Edirne, Tulca, Selânik, İstanbul gibi merkezlerde özellikle tüccar ve şehirli Bulgarlardan Katolikliğe girenler oldu. Rusya bu olaylardan sonra bağımsız Bulgar Eksarhlığı girişimlerini destekledi. 1870'de Bab-ı âlî Bulgar Eksarhlığını resmen tanıyan bir ferman çıkarınca Bulgarların hepsi ulusal kiliselerinde birleştiler. Fener Patrikhanesi kendinden kopan kiliselerin bağımsızlığını daima geç tanımıştır. Yunanistan kilisesi, auto-cephal statüye 1833'de geçmiştir. Rumenlerin bu statüsü 1878'de tanındı. Fenerin ısrarla reddettiği Bulgar kilisesiydi; Patrikhane ancak ikinci Dünya savaşından sonra Bulgaristan kilisesinin ulusal statüsünü tanıdı.

Rum-ortodoks kilisesi Sırpların, Romenlerin imparatorluktan hukukî veya fiilî kopuşuyla otorite alanını yitiriyordu. Şimdi Tanzimatın getirdiği dini tolerans ulusalcılıkla birleşince; henüz imparatorluğun uyruğu olan Bulgarlar üzerindeki kontrolünü de kaybetmişti. İngiliz elçisi Canning'in Bab-ı âlî nezdindeki ısrarlı girişimleriyle 1850 Kasımında protestan cemaati de resmen tanındı ve ortodokslarla, katolikler gibi *millet* statüsünü elde etti. Protestanlık bundan sonra yayılmaya başlayacak ve ön plânda imparatorluğun Ermenileriyle, Suriye ve Filistin'deki hıristiyan Araplar arasında taraftar toplayacaktır. İlginç olan protestanlığı yayanların İngiliz değil, Amerikan misyonerleri oluşudur. 1820'lerde ilk olarak Beyrut'ta bir okul kuran Amerikan misyonerleri, sürekli okul, yetimhane açarak mezheplerini yayıyorlardı. Yöntemleri değişikti, inatla çalışıyorlardı. Amerikan diplomatik temsilcileri kendilerini faaliyetlerin-

(31) Mercia Modermott, **A. History of Bulgaria**, s. 158.
(32) Engelhardt, **a.g.e.**, s. 158-159.

da pek destekliyor sayılmazlardı. Protestanlığı inatla yayan bu misyonerler, Osmanlı yönetiminden çok diğer hıristiyan cemaatlerin tepkisini çekiyorlardı. Osmanlı hıristiyanlarının bitmeyen şikâyetleri üzerine; Osmanlı yöneticiler faaliyetlerine müdahale edince de, Amerikan misyonerleri koruyucu olarak Britanya diplomatlarını yanlarında buluyorlardı (33). Osmanlı İmparatorluğunda protestanlık, İngiliz diplomasisi ve Amerikan misyonerlerin işbirliği sayesinde tutunabilmiştir.

19. yüzyılda imparatorluk hıristiyanlarının eski örgütlenme düzeni, sadece bu gibi yeni cemaatlerin ortaya çıkmasıyla çözülüyor değildi. Lâik eğitim ve hayat tarzı gayrimüslimler araasında yayıldıkça, Rum ve Ermeni kiliseleri cemaatlerinin dağılmaya başladığını göreceklerdi. Bu çözülmeyi durdurmak için imparatorluktaki her kilise, lâik ve ulusalcı bir ideolojiyi ister istemez benimsemek zorunda kalacaktır.

Tanzimatın yarattığı asıl sarsıntı kırsal alanda oldu. İltizam ve angaryanın kaldırılacağı ilân edildiği halde, liberal görüşlü Bab-ı âlî bürokratları, toprakları kontrolünde tutan sınıfa karşı hiç bir tedbir uygulamadılar, hatta arazi rejimini yeniden düzenleyerek toprakta özel mülkiyet rejimini yerleştirmeğe doğru önemli adımlar attılar. Fermanın getirdiği hükümleri zor hayatlarından kurtuluş olarak gören köylüler, Rumeli ve Anadolu eyaletlerinde ağalara ve yöneticilere karşı yer yer isyan ettiler ve olaylar çıkardılar. Bu olaylar ön plânda toprak ağalarına, vakıf mütevellilerine karşı angarya gibi yükümlülüklerini yerine getirmemek, bazı vergilerini vermemek için çıkıyordu. Anadolu'da bazı hıristiyan köyler cizye vergisi vermeyi (34) Rumeli'de bazıları toprak beylerine çalışmayı ve ek vergiler ödemeyi istemediler. Özellikle Rumeli vilâyetlerinde bu gibi köylü ayaklanmaları derhal ulusal niteliğe dönüşmekte gecikmediler. 19. yüzyıl ortasında Balkan Slavlarının bulunduğu bölgelerdeki köylü ayaklanmaları nedeni ne olursa olsun, ulusalcı hareketlere dönüşme yeteneğindeydi. Bunun ulusalcılık hareketlerinde yeni bir aşama olduğu açıktır.

Örneğin 1841'de Niş sancağından çıkan köylü ayaklanması toprak ağalarının istismarına karşı, Tanzimatın getirdiği hükümlere dayanarak başladı (35). Ancak bir yandan toprak ağalarının çoğunlukla Müslüman yani eski dirlik sahiplerinin ve vakıf mütevellilerinin soyundan olması, diğer yandan özerk Sırp prensliğinin ayaklanmaları desteklemesi onu

(33) Ortaylı «Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları», **Amme İd. Derg.**, c. 14, sayı 3, s. 87-96.

(34) İnalcık, **a.g.m.**, s. 681, makalenin adı X. vesika, «Konya, Çamardı kazası Meşeli karyesi reayasının cizye vermemek için ayaklandıklarına dair».

(35) İnalcık, **a.g.m.**, s. 640 vd.

çarçabuk ulusalcı bir hareket niteliği kazandırdı. 1850'de Vidin'de müslüman toprak ağalarınına karşı çıkan isyan da benzer aşamaları izleyerek gelişti (36). Anadolu'daki köylü ayaklanmalarında ise böyle bir nitelik görülmez ve esasen geniş çiftliklerin ve büyük toprak mülkiyetinin görülmediği bu bölgede, bu gibi olaylar kontrol edilip önlenebilmiştir.

Şurası bir gerçektir ki Tanzimat hareketi geniş köylü kitlelerinin hayatına kayda değer iyileşmeler getirememiştir. Merkezî hükûmetin taşrada yaptığı idarî reform sonucu kurulan mahalli meclislere toprak sahipleri girdiler ve bunlar Tanzimat prensiplerinin uygulanmasını kendi çıkarları doğrultusunda saptırdılar. Vergi toplamaktan, iltizam ve angaryanın kaldırılmasına kadar çıkarlarını zedeleyen hükümleri uygulatmak istemediler. Özellikle kişilerin tasarrufları altındaki topraklar mülk statüsüne geçirildiği zaman, idarî karar organlarında bulunan bu zümre mirî toprakları yağmaladılar. Bab-ı âlî; modern, merkezî bir mali sistem getirmek için, derbentçilik gibi bazı hizmetler karşılığı vergiden muaf tutulan köylerin bu muafiyetini kaldırınca da hoşnutsuzluk arttı. Bu gibi tepkiler dolayısiyle Tanzimat bürokratları radikal projelerden vazgeçmek zorunda kaldılar. Bununla beraber, 19. yüzyılın sonlarında arazi rejimindeki düzenlemeler ve asıl önemlisi bazı bölgelere monokültürel tarımın girişi ve demiryolu gibi altyapısal değişmeler, köylülerin hayatında kısmen ferahlık ve önemli ölçüde de sosyal ve ekonomik bir hareketlilik yarattı. Hatta 19. yüzyıl sonunda orta Anadolu'ya gelen göçmenlerle, küçük mülkiyete dayalı çiftçilik gelişmeye başladı. 19. yüzyılın kırsal alanda getirdiği bu gibi değişmeler, özellikle Balkanlardaki köylü hayatında önemli bir siyasal bilinç de doğurdu. Balkan ülkelerinin 20. yüzyıldaki siyasal hayatlarına egemen olan köylü hareketleri ve örgütlenmeleri, kökleri kısmen son Osmanlı yüzyılında aranması gereken gelişmelerdir.

Tanzimat hareketi herşeye rağmen Türkiye idaresini modernleştirmek, bir başka deyişle merkezîleştirmek yolunda önemli ilerlemeler sağladı. Tanzimat devri görkemle açılıp rezaletle kapanan bir tarihî olaylar bütünü değildir. Hüzünlü ve buhranlı bir atmosferde başladı ve öyle devam etti. Türkiye halen bu gelişmenin sancılarını çekiyor : yalnız Türkiye değil, imparatorluktan kopan her ulusun hayatında bu dönemin kalıntılarına rastlanıyor.

(36) a.g.m., s. 646-647.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AYDIN MUTLAKİYET VE MERKEZİYETÇİ REFORMLAR

18. yüzyıldan beri devletler, kaçınılmaz olarak merkeziyetçi bir dönüşüm geçirmektedirler. Modern çağda merkeziyetçilik, devletlerin büyük ölçüde malî, idarî, hukukî alanda standart ve bütüncü bir kontrol kurmalarıyla ortaya çıkan bir niteliktir. Merkeziyetçi devlet, uzmanlaşan ve kalabalıklaşan bir bürokrasiye, toplumun üzerindeki güçlü kontrol nedeniyle mükemmelleşen bir bürokratik kayıt sistemine sahiptir. Modern çağların merkeziyetçi devletinin mutlaka otoriter ve totaliter olması da gerekmez. Tersine Avrupa devletleri, merkeziyetçilik aşamasına girdiklerinde İngiltere'de olduğu gibi evrimci, Fransa'daki gibi devrimci bir gelişimle demokrasi rejimini de benimsemişlerdi. Merkeziyetçi devlette hükümdar bulunabilir ama geniş tabanlı ve çoğulcu bir siyasal denetim mekanizması, iktidartn bütüncül veya otoriter bir gücün eline geçmesini de önleyebilir ve 19. yüzyıl Avrupa'sında böyle olmuştur. Kısacası merkeziyetçilik, bir anlamda bürokrasinin gücü demektir. Bu güç, mutlak bir iktidar tarafından kullanılabilir veya denetlenen bir iktidarın emrinde olabilir. Ama merkeziyetçi bürokrasinin gelişmiş teknolojiyi kullanarak kontrol gücünü arttırması evrensel bir olgudur.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu geleneksel devlet tipinden modern merkeziyetçi bir devlet tipine geçiş sürecini yaşamaktaydı. Merkeziyetçi reformları yürütenler, imparatorluk tarihinin aydın mutlakiyetçileriydi. Merkeziyetçilik orduda, idarenin diğer şubelerinde yaygın bir

biçimde görülmektedir. Nihayet merkeziyetçi gelişme sonucu hukukî mevzuat da yeniden düzenlendi. Tanzimat bürokratları hukuk alanında reformları gereksinmelere göre pragmatik bir yaklaşımla yürütüyorlardı Ancak hukukî mevzuatın bütün tebaya göre düzenlenmeye başlamasıyla lâik gelişmeler de başlayacaktı. Bürokratik merkeziyetçilik yazı diline, eğitime, kütürel hayata da yansıdı. Merkeziyetçiliğin gelişmesi için tarihi şartlar ve nedenler 18. yüzyıl sonundan beri vardı. II. Mahmud gibi bir hükümdarın döneminde temelleri atılan modern devlet sisteminin kuruluşu, Tanzimat döneminde devam etmiştir. Ama bu dönemde devletin bir hukuk devleti niteliğini kazanmaya başladığı görülmektedir.

Osmanlı yöneticileri reformları yürütürken şartlara göre davranmışlar, Avrupa'daki sistemlerden birini almışlardı. Üstelik Tanzimat dönemi bürokratları bir değil, birkaç Avrupa ülkesinin sistemini gözden geçiren ve örgüt projelerini, nizamnameleri karma olarak hazırlamayı bilen adamlardır. Tanzimat bürokratlarının değişik kaynaklara başvurma merakını en önemsiz bir nizamnameden 1876 Kanun-u Esasî'sine kadar her hukukî belgede görmek mümkündü. Kuşkusuz işin sonunda her projeye hem olumlu, hem olumsuz anlamıyla «alla turca»lık çeşnisini vermeyi de bilirlerdi. İdarî sistem yeniden düzenlenirken Fransız yönetim sistemi Osmanlı geleneğine daha yakın görülmüş, II. Mahmud başkentte ve taşrada idareyi merkeziyetçi bir modele göre ele almıştı. Fransız örneği ve Osmanlı idari reformu arasındaki bağıntı, derinlemesine incelenmeden bizim tarih ve siyasal bilim literatürümüzde çeşitli yorumlara konu olmuştur. Benimsenmesi kolay olmayan bir yorum da Bodapartizmin Türkiye'deki diktatör bürokratlar tarafından kolayca benimsendiğidır. Oysa *Alexis de Tocqueville*'den biri Fransız idare tarihini inceleyenler monarşiden devrime Fransız yönetim sisteminin büyük değişiklikler geçirmediği fikrindedir (1). İdare aslında muhafazakâr bir yapıdır. Kralcı Fransa'nın müesseseleri merkeziyetçi niteliğiyle 19. yüzyıl Fransasına geçmiştir. Evrimci bir değişiklik geçiren Osmanlı bürokrasisinin de merkeziyetçi geleneği izlemesi ve buna uygun bir modeli izlemesi doğaldı. Tanzimat bürokrasisinin gönlünde Fransa'nın özel bir yeri yoktu ve Fransız hukukî ve siyasal düşüncesi de aslında pratik nedenlerle kabul edilen bazı hukukî mevzuatı izleyerek imparatorluğa girecektir.

Avrupa'nın herhangi bir devletinde rastlanacak genel modele göre gerçekleştirilen bu merkeziyetçilik; devlet bürokrasisini şubelere ayırmak, memurlara maaş vermek ve hazinenin gelir ve giderlerini bir elden yapıp, malî kontrolü kurmak diye özetlenebilir. Avrupa örneği ba-

(1) A. de Tocqueville, **l'ancien régime et la révolutim** Paris, Gallimard 1967, s. 13-42 ve 47-54.

kanlıkların karşılığı olarak kurduğu yeni organlar, aslında uzmanlaşmış bir yapıya cevap vermesi mümkün olmayan, klâsik Osmanlı döneminin ofisleriydi. Çavuşbaşı Divan-ı Deavi nazırı yapıldî. Bab-ı Âlî'deki defterdarlık ofisleri Maliye nazırına bağlandı. Bundan başka Umur-u Hariciye nazırının başında olduğu ofis de görünüşte sadrazama bağlı fakat ayrıydı. Sadaret kethüdalığı ise Umur-u Dahiliye nezaretine çevrilmiş (2) fakat eskisi gibi doğrudan Sadrazamın ofisi içinde bırakılmıştı. Vilayetlerde ise henüz askerî ve mülkî yetkiler tek elde toplanmaktaydı. Açıkçası II. Mahmud döneminde merkezî idare örgütü büyük ölçüde klâsık dönemdeki yapısını korumuş, sadece adlandırmalarla Avrupa modeli taklit edilmişti. Saraya bağlı geniş bir danışma kurulu «Meclis-i Valâ-i Adliyye» adını aldı. Bu danışma meclisi Tanzimattaki meclislerin temelini oluşturdu ve imparatorluğun son kırk yılındaki parlamenter geleneği buraya kadar indirmek mübalağa sayılmamalıdır. Sadrazamın ofisine bağlı bir danışma kurulu da «Dar-ı Şurayı Bab-ı âlî» adıyla kuruldu. Bu organların devamlılık kazanma ve kurumlaşma yeteneği yoktu. Nitekim Bab-ı âlî bürokratları, yeniden düzenlemelere gideceklerdir. Memuriyetteki rütbeleri standart bir sınıflamaya göre düzenlemek işi 18. yüzyılda modernleşen Rusya'da Büyük Petro tarafından gerçekleştirilmişti. Büyüyen ve modernleşen bürokratik kadrolar için gerekli olan bu düzenlemeye Sultan Mahmud devrinde de teşebbüs edilmiştir, ama sivil bürokrasi, askerî bürokrasi ve ilmiyyedeki rütbelerin yatayına ve dikeyine düzenlenmesi işini Tanzimatçılar tamamlayacaktır. Tanzimat dönemi boyunca yönetim organlarının örgütlenmesinde belirttiğimiz üzere Fransa ister istemez model olmuştu, ancak bu Fransız modelinin eksiksiz uygulanması demek değildir. Osmanlı geleneği kadar Mustafa Reşit paşa'nın ve gurubunun kişisel tutumu, idareyi aşırı kontrol istekleri idarî reformda çok etkili olmuştur.

Modernleşmeci ve merkeziyetçi bir yönetimin temelini oluşturacak nitelikli kadro Bab-ı âlî'nin dışişleri bölümündeydi. Reformcu bürokratların dışişleri hizmetinde bulunmuş olmaları, reform programını büyük devletlerin kabul ettirmiş olduğu anlamına gelmez. Reformları dış dünyayı izleyen ve Avrupa'ya karşı ne gibi tedbirlerle ayakta kalınması gerektiğini düşünen memurlar yürütmüştür. III. Selim'den beri Osmanlı imparatorluğu Avrupa'nın büyük başkentlerine sürekli elçiler göndermeye başlamıştı. Bu elçiliklerde yetişen gençler reform döneminin yöneticileri oldular. M. Emin Âlî paşa, Safvet paşa, Keçecizade Fuat paşa, Ahmet Vefik paşa dışişleri ofislerinde yetişen sivil bürokratlardandı. 18. yüzyıldan beri Balkan eyaletlerindeki Ortodoks tüccarın kendi aralarından seçtikleri *consul* veya *Richter* denen görevli temsilciler, dışarda Os-

manlı İmparatorluğunun yarı resmî konsolosları sayılmaktaydılar (2). Osmanlı İmparatorluğunun bilinen ılk resmî konsolosu (şehbender) İngiliz lâkabıyla bilinen Mahmud Raif Efendi'ydi. Daha önce Nevşehirli İbrahım paşa'nın Viyana'ya bir konsolos tayin ettiği biliniyor (3). Gene ünlü şehbenderlerden İsmail Ferruh Efendi, sonraları Cemiyet-i İlmiyye'de bulundu ve özellikle kütüphanelerin kurulması ve eğitimin düzenlenmesi konusunda yararlı oldu. Bab-ı âlî Tercüme Odası, Sultan II. Mahmud döneminden itibaren Müslümanların yönetimine bırakıldı. 1821 Mora ayaklanması dolayısıyle Konstantin Movrouzi Efendi ihanetle suçlanmış, yerine aslen Rum olan Bulgarzade Yahya Efendi ve oğlu Ruhiddin getirilmişti. Bu ikisi Rumca ve Fransızca çevirilerden sorumluydu. (Bu aileden ünlü Ahmet Vefik paşa gelmektedir. Kendisinin dil bilgisinin bir rastlandı olmadığı görülüyor.) Tercüme odasının son gayrimüslim görevlisi ünlü Stavraki Aristarşi Efendi'dir. O da sürgüne gönderilince yerini İshak Efendi aldı (4). İshak Efendi, özellikle askerî - teknik okullarda matematik ve doğabilimlerine ait batı dillerindeki kitapları çevirmekle tanınmıştı. 19. yüzyılın başında müslümanlaşan veya türkleşen Tercüme Odası, kuşkusuz reformcu bürokrasi için iyi bir okul oldu. Avusturya ve Rusya İmparatorlukları da 18. yüzyıldaki idarî modernleşmeleri sırasında dışişlerinde tercüme görevini yerine getirmeleri için kendi sadık tebalarından çocukları okutacak okullar kurmuş veya ofislerde yetiştirmişlerdi. Örneğin tarihçi J. Hammer, Maria Theresia akademisinde doğu dillerini öğrenmiştir.

Tanzimat döneminde, Mustafa Reşit paşa, Hariciye nazırlığı görevini fiilen bırakmak niyetinde olmadığından ve aslen bu görev klâsik dönemde de sadrazamın ofisi içinde bulunduğundan Hariciye nezareti sadaretinden pek ayrılmış sayılmazdı. Tanzimattan biraz öncesine kadar *reis'ul küttab* bu görevi yürüten bir memurdu; vezir rütbeli değildi, ama önemi artmıştı ve Umur-u Hariciye Nezareti kurulunca da reis'ul küttablık kaldırıldı ve ilk nazır da o sırada reis'ul küttab olan *Yozgatlı Akif efendi* oldu ve vezir rütbesiyle tayin edildi. (H. 1251/1835 yılı)

(2) T. Stoianowich, «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», **Journal of Economic History** XX (1960), s. 234-333.
Carter C. Findley, **Burcaveratic Reform in the Ottoman Empire**, Princeton 1980, s. 128.

(3) Dış temsilciliklerin kuruluşu konusunda bkz. Ercümend Kuran, **Avrupada Osmanlı İkâmet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri**, Ankara 1968.

(4) Findley, a.g.e., s. 133, R. E. Koçu, **İstanbul Ansiklopedisi**, «Ahmet Vefik Paşa», c. I, s. 478.

İkamet elçiliklerinin III. Selim devrinden beri kurulması, ilk anda Osmanlı bürokratlarının batılılaşmasında ve batıyı tanımalarında etkin olmuştur. Bu dönemde büyük devletler arasındaki dengeye göre diplomasi yürütmek de gelenek olarak yerleşti. Hariciye nezaretinin klâsik reis'ul küttablık örgütünün bir devamı olarak kuruluşu, yeni örgütlenmede de aynı tip bağlantıları sürdürüyordu. Hariciye nezaretine *divan-ı hümayun kalemi, mühimme kalemi, ruus kalemi, tahvil kalemi* ve *tuğrakeş odası* gibi eski sadaret kalemleri bağlıydı ve bu ofislerin dışişleri örgütüyle bağlantısını kavramak zordu. Özellikle «Divan-ı humayun kalemi» ve «Mezahib-i gayrimüslim dairesi» böylesine iki eski sadaret ofisiydi ve reis'ul küttab sadaretle bu gibi ilişkileri yürüttüğü için hariciye nezaretinde kalmıştı. Sonuncu daire gayrimüslimlerin devletle ilişkilerine, okul, kilise yapım ve onarım izinlerine, patriklik seçimine bakardı; yoksa bu daire azınlıklar konusunda hariciye nazırının büyük devletlerle olan sorunları ve ilişkileri yüzünden bu nezaret bünyesinde yer almış değildi. Nitekim bu ofisler bürokratik ihtisaslaşmanın arttığı 1880'lerden itibaren hariciye nezaretinden çıkarılmıştır. Gene *tuğrakeşlik ofisi* de fiiliyatta bu görevini kaybetmiş, fakat hariciyenin şifre kalemi başındaki görevlinin adı *nişancı* olarak kalmıştır. Böylece Osmanlı imparatorluğunun bir zamanki en önemli görevlisinin (tımarların kaydına bakan ofisin başındaki nişancının) ünvanı daha önemsiz bir memur tarafından muhafaza edilmiştir. Hariciye nezaretinin önemli bir kolu da vilayetlerdeki yabancı konsoloslarla ilişkiyi yürüten, umur-u hariciye memurlarını denetleyen ofisti (5). Bu ofisin önemi sanıldığından fazlaydı ve Osmanlı vilayet yönetiminin en başarılı memurları bu görevden geçmiştir. Bundan başka bugünkü idari yapının tersine, içişleri ve dışişlerinin memur kadrolarının içiçe geçmesini ve ortak karyerden yetişmelerini sağlayan bir mekanizmaydı. Nitekim vilayetlerde bu görevlilerin son devir Osmanlı yönetimini yetkiyle temsil ettiği, karşılaştıkları sorunların öneminden anlaşılmaktadır (6). Gene protokol işleri için *hariciye teşrifatçısı, mektubu-yi hariciye kalemi* (imparatorluktaki konsolosluk sorunlarıyla ilgili yazışmalar) *tahrirat-ı hariciye kalemi* (dış bürolarla ilişkiler) *hariciye evrak odası* (arşivlere bakar) *tabiiyet kalemi, matbuat kalemi* (Hamidiye döneminde matbuat-ı ecnebiye kalemi olarak uzmanlaştı) gibi şubeler vardı. Hariciye nezareti müsteşarı hariciye katibi olarak bilinir ve bu günkü dışişleri genel sekreterinin görevini yürütürdü (7). Günümüzde dışişleri bakanlığının dış ticaret konularında asıl yet-

(5) Findley, a.g.e., s. 184, 256.
(6) David Kushner, «The foreign Relations of the Governors of Jerusalem» **Palestine in the Late Ottoman Period,** Jerusalem, 1986, s. 310-317.
(7) Sinan Kuneralp, «The Ministry of Foreign Affairs under the Ottoman Empire» **Life Turkey,** s. 494-505.

kili organ olması gibi, Dışişleri genel sekreterinin de başbakanın yakın ve mahrem yardımcılığını yapması Tanzimat geleneğinin bir devamıdır. Gene nezaret bünyesindeki *matbuat kalemi* de bu yetkisini muhafaza etmiş sayılır. Cumhuriyet döneminde *Matbuat umum müdürlüğü* diplomatlarca yönetilen ve başbakanlık ve dışişlerince kontrol edilen bir örgüt olma niteliğini sürdürmektedir. Umur-u hariciye nezaretine bütün konsolosluklar (şehbender) bağlıydı. Bu Osmanlı idaresinin orijinal bir yönüydü. Çünkü o dönemde birçok ülkede konsolos, ticari grupların temsilcisiydi. Rusya ve Osmanlı imparatorluğu bu görevlileri memur olarak tayin etmekteydiler. Bab-ı âlî ofislerinde uzmanlaşma henüz klâsik döneme göre pek yol almış değildi. Uzmanlaşmanın noksanlığı Şehremaneti ve Vakıflar gibi kuruluşlarda da görülüyordu. Uzmanlaşma süreci özellikle 1860'lardan sonra hızlanacaktı.

Sadrazamlık ve hariciye grubunun hegemonyası dışında kalan gruplar; ordu, ulema ve maliyecilerdi. Tanzimattaki idari düzenlemede Bab-ı Serasker (Serasker Kapısı, 1900'de Harbiye Nezareti adını aldı) ve onun yanıbaşında Erkân-ı Harbiye kuruldu. Bu iki organın dışında Tophane-i Amîre ve Tersane-i Amîre, Müşir rütbesinde komutanların yönetiminde ayrı organlar olarak faaliyete devam ettiler (8). Sonuncusu 1866'da Bahriye Nezareti olarak isim değiştirdi ise de Tophane Müşirliğinin statüsünü uzun zaman koruması geleneksel askerî düzenlemenin bir devamıydı. Çünkü kapıkulu ocakları arasında topçular, ayrı bir sınıftı. İlmiyye sınıfı da Meşihat-ı İslâmiyye (Şehy-ül İslâmlık) bünyesinde klâsik örgüt biçimini devam ettirdi. Ancak Bab-ı âlî bürokratları, bu sınıfın örgütü üzerinde bir denetim kuramamakla beraber, görev alanlarını daraltmışlardır. Rusya'da Büyük Petro reformlarıyla, kilise örgüt olarak sivil yönetimin denetimi altına alınmıştı. Osmanlı modernleşmesi bu alanda daha farklı bir yol izleyecektir. Askerlerin ve İlmiyye sınıfının ayrı örgütlenmeleri ve Tanzimat bürokratlarının etki alanı dışında kalmaları doğaldı. Üçüncü bir grup olan maliyecilerin de Tanzimat bürokratlarının kontrolüne rağmen arzu edilir biçimde örgütlenememeleri iki nedene dayanıyordu; birincisi, Osmanlı İmparatorluğunun 19. yüzyıldaki iktisadî çıkmazı, etkin bir merkezi maliye örgütünün kurulmasına imkân vermedi. Her az gelişmiş toplumda olduğu gibi gelir kaynakları saptanamıyor ve gelirler düzenli bir biçimde toplanamıyordu, yani etkin bir malî denetim ve kayıt sistemi geliştirilemedi. Bu durumda imparatorluğun klâsik maliye örgütü; orruya, dışişlerine ve içişlerine paralel biçimde ve aynı süratle modernleşmesini tamamlayamadı. İkincisi; maliye memurları Os-

(8) Stanford Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**, c. II, Cambridge Üniv. Press, London, 1977, s. 75.

manlı devlet örgütünün başlangıcından beri en kapalı, uzmanlaşmış grubuydu. Yazıları ve kayıt teknikleri bürokrasinin diğer şubelerinden daha muğlaktı (siyakat yazısı kullanmak gibi) defterdarlıkta bir memurun yetişmesi daha uzun zaman alıyor ve yetenek istiyordu. Kuşkusuz maliyeciler her devlette uzmanlaşmış ve farklı beceri sahibi olan kadrolardır. Osmanlı geleneğinde de maliyeciler, bürokrasinin dokunulmaz denmese de yeri doldurulamaz üyeleriydi. Tanzimattan sonra da bu durumlarını korudular. Herşeye rağmen diplomatlar ve askeri sınıfla birlikte maliyeciler de değişen dünyanın koşullarını ve yeni bilgileri edinebilmişlerdir. Maliyecilerin yetişmesi kısmen Avrupadaki eğitimleri, kısmen de ülkenin içine el atan yabancı bankalar ve asıl önemlisi de 1880'den sonra yeni mali tekniklerle Osmanlı maliyesini kontrol eden Düyun-u Umumiye gibi bir kuruluştur. Son devir Osmanlı aydın tabakası içinde İttihatçıların maliye nazırı Cavit Bey gibi bilgisi ve becerisiyle adeta dokunulmazlık kazanmış bir kişiliği bu geleneksel yapının bir ürünü olarak değerlendirmek gerekir.

Aslında Osmanlı devleti 17. yüzyılı, savaşlara ve zaman zaman girilen buhranlara rağmen klâsik malî sistemi ve örgütüyle atlatabilmiştir. Fakat İkinci Viyana kuşatmasını izleyen uzun savaş yıllarında, gerek Osmanlı malî sistemi gerekse idarenin büyük değişmeler geçirdiği, girilen bunalımın yeni örgütlenme ve sistemde önemli değişiklikleri gerektirdiği görülmektedir. Bu nedenle 18. yüzyıl Osmanlı maliyesi bir tür merkezîleşmeye; gelir ve giderleri önceden bilmek ve gerekli ayarlamaları yapabilmek için yeni kurumlar geliştirme yoluna gitti. Timar toprakları önemli ölçüde mukataaya verildi. İhale sistemi diyebileceğimiz bu yöntemle, hazine gelirleri teminat altına alınmak isteniyordu. Aynı şekilde bu yüzyılın önemli bir mali kurumu olan «malikâne» sistemi yaygınlaşıyordu. Bu dönemde yerel güçlerin iktidarı güçlendiği gibi, öte yandan merkezileşen bürokrasi; nakitle maaş ödeme sistemini eskiye oranla yaygınlaştırmaya başladı. Bunalım yıllarında bir tür iç borçlanma demek olan «esham» sistemi, yani mukataaların yıllık gelirinin paylar halinde satışı uygulamasına da geçildi. Bütün bu tedbirler, mali bürokrasinin hacmini büyüttü, işlemleri çoğalttı. 18. yüzyıl boyunca tarımda ve manifaktürde atılım yapamayan imparatorlukta, bu gibi yeni malî tedbir ve uygulamaların ömrü uzun olamıyordu. Ama Osmanlı maliyesi de merkezileşme ve kadrolaşma yolunda geri dönülmez adımlar atıyordu. Özellikle III. Selim'in askeri reformları döneminde maliyede yeni vergiler, yeni kayıt sistemleri ve yeni bir bürokrasinin doğuşu gözlemleniyordu. Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra, yeni vergiler ve *cizye* gibi kaynaklara yapılan yeni zamlarla aslında Osmanlı mali sistemi Tanzimat dö-

neminin eşiğine gelmişti (9). Tanzimat fermanında mali bunalım ve reform ihtiyacının açıkça ifade edildiği görülmektedir.

Tanzimat reformları maliye idaresinde merkeziyetçiliği yeterince yerleştiremedi ve modern bir malî sistem ve yapıyı getiremedi. Eski yapının büyük ölçüde devam etmesi dolayısıyle, Fermanda öngörülen mali ıslahatı gerçekleştiremedi. İltizam sisteminin kaldırılamayışı, Tanzimatçıların başarılı bir malî yapı kuramadıklarını gösterir. Gerçi iltizam sisteminin uygulanmasında bir değişiklik yapıldı, iltizam eskisi gibi valilere ve taşra yöneticilerine verilmiyordu. Memurlar her yerde maaşa bağlanmıştı. Ancak vergi kaynaklarının tesbitinde hiçbir yenilik yoktu. Açıktır ki Duyun-u Umumiye kuruluncaya kadar Osmanlı yönetimi, vergi kaynaklarını ne gerçek miktarıyla tesbit edebilmiş, ne de vergiyi düzenli toplayabilmiştir. Aşar mültezimleri devletle, teba arasında keyfi aracılıklarını sürdürmüşlerdir.

Tanzimatçılar iltizamı kaldırmak istediler ve kaldıramadılar. Bu gerçeği biliyoruz ve çok tekrarlıyoruz. Tanzimat Fermanı ilân edildiği an aslında ülkede bir Maliye Nezareti yoktu. Maliye nazırı ünvanını taşıyan, halen klâsik dönemin başdefterdarıydı; sadece merkezi hükümete aktarılan gelirleri ve yapılan masrafları bilen, fakat imparatorluğun dört bir tarafında toplanan vergileri, alınan resimleri ve yapılan masrafları denetlemesi ve bilmesi adet olmayan bir ofisin başı. Ülke çapında bütün giderleri denetleyen bir kurum yani Divan-ı Muhasebat, ancak 1879'da tam anlamıyla kurulabilmiştir. 1863'e kadar Osmanlı İmparatorluğunda düzgün ve sistemli bir bütçe yoktu (10). Osmanlı maliyesine ciddi muhasebe teknikleri maalesef gelirlere alacaklı olarak el atan yabancı bir organın, Duyun-u Umumiye'nin etkisiyle girmiştir. Pazara açılmamış, kırsal bir üretimin ve denetlenmesi zor küçük sınaî üretimin yaygın olduğu bir ekonomik sistemde yeteneksiz maliye kadrolarıyla iltizamın kaldırılması olanaksızdı. Avrupa devletlerinde 19. ve hattâ 18. yüzyılın gerisinde kalan, modern maliyeye bir geçiş dönemi sayılan iltizam sistemi, 19. yüzyılda Osmanlı devletinin gelir ve gider düzenlenmesini sağlıyabilecek en uygun malî sistem olarak kaldı. 19. yüzyıl Osmanlı maliyesinin bu alanda yaptığı tek olumlu değişiklik, iltizam yoluyla zenginleşip taşrada devlet otoritesine baş kaldıracak güçlü yöneticilerin varlığına son verilmesidir. Tanzimattan evvel sancak paşaları veya güçlü ayanlar, mütesellimler vergi gelirlerinin ihalesi demek olan iltizamı ellerine

(9) 18. yüzyıl malî tarihi üzerinde son zamanlarda yapılan en etraflı araştırma Yavuz Cezar, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi**, Alan yay. İstanbul 1986.

(10) A. du Velay, **Türkiye Maliye Tarihi**, Maliye Bakl. yay. Ankara 1978, s. 26-27 ve 104-105.

geçirmişti. Arttırmalar İstanbul'da defterdarın önünde yapılırdı; ama vergi gelirleri açık arttırmaya çıkarılan sancağın, mütesellim veya paşasının verdiği meblağı arttıracak hiçbir mültezim çıkmazdı. Çünkü mültezimin vergiyi toplamak için sancak yöneticisinin askerlerine ihtiyacı vardı. Çok kere paşa, iltizamı bölgedeki başka mültezimlere devrederdı. Soyulan köylerden elde edilen gelirle taşra yöneticileri eyaletlerde güçlenmiş, bağımsız otorite kurmaya başlamışlardı. Tanzimat yönetimi; iltizam işlerini valilere ve diğer yöneticilere yasakladı, ayrıca iltizama konu olan kalem ve miktarları sınırlayarak mültezim zümresinin gücünü azalttı. Bunun sonucu olarak âşar mültezimi denen küçük oburlar toplumsal hayata girdi. Devletin karşısında güçlenen ve siyasal erki elde eden paşalar ve ayanlar zümresi ortadan kalkmıştı, ama aracılık yapan ve köylüyü ezen görgüsüz ve aç bir taşra mütegallibesi türedi. Bunun kültürel hayatta da olumsuz etkileri oldu. Kısacası Tanzimattan sonra iltizam sisteminin düzenlenmesi, köylülerin hayatında bir değişiklik yaratmamış, ancak malî merkeziyetçiliğe doğru bir adım atılmıştır. Para sistemindeki yarı başarılı düzenlemeler de bu bütün içinde değerlendirilmelidir.

Tanzimat dönemi sıkıntılı bir iç savaş açılmıştı. Mehmed Ali paşa olayının yarattığı malî sıkıntı, eski devirdeki gibi paranın ayarını düşürmekle (tağşiş) çözümlenecek gibi değildi. Zaten II. Mahmud döneminde tağşiş yolu son haddine kadar kullanılmıştı. Bu nedenle hükümet ilk defadır ki çağdaş Avrupa para sistemini taklit ederek banknot çıkardı. «Kaime-yi nakdiye-yi mutebere» denen bu para, banknot olmaktan çok faizli bir borçsenediydi ve basılı olmayıp el yazılı ve mühürlüydü. Dış ticarî ilişkilerde ve ödemelerde, gösterilen karşılık yeterli bulunmadığından geçerli değildi. Ancak banknot, dolaşım hızı ölçüsünde gerçek para miktarı üzerinde çoğaltan etkide bulunur. Oysa Osmanlı ülkesinde ticaretin gelişmemişliğinden dolayı, paranın ödemelerde kullanılmaktan çok bir değer olarak saklanıldığı biliniyor. Taklitleri de çoğaldığından kısa zamanda gözden düştü. Herşeye rağmen dış ticarî ilişkilerin arttığı bu dönemde piyasada dolaşan değeri farklı ve ayarı bozuk paralar, beynelmilel ödemelerde sorun yaratıyordu. Bu nedenle 1844 Ocak ayında «Usul-ü Cedide üzere Taksim-i Ayar» kararnamesi çıkarıldı ve standart bit ayar üzere, kenarı kırpılamaz sikkeler tedavüle çıktı (11). 100 Osmanlı kuruşu bir mecidiye altını olarak hesaplanıyordu ve altın para bundan böyle sadece İstanbul'da Darbhane-i Amîrede basılacaktı. Böylece Osmanlı tarihinde ilk defadır ki devletin itibarı demek olan sikke, standart bir ayar ve değerle ülkenin her tarafında dolaşıma so-

(11) Tekeli - İlkin, **Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası**, Ankara 1981, s. 53-58. H. A. Şanda, «Bizde İlk Kâğıt Paralar I», **İstanbul Ticaret**, 22 Nisan 1966. du Velay, **a.g.e.**, s. 69-72.

kulmak isteniyor ve merkezî bir darbhanede basılıyordu. O vakte kadar vilayetlerde de darbhaneler vardı ve değişik ayarlarda sikkelerin teda vül değeri bölgeden bölgeye değişiyordu. Kalpazanlık veya sikkelerin kenarını kırpmak önlenemeyen olaylardı, 16. yüzyıldan beri hemen her adaletname ve fermanda önleyici tedbirlerin alınması boşuna emrediliyordu (12). Bununla birlikte standart sikkenin piyasada birdenbire tek ödeme aracı olduğu düşünülmemelidir. Osmanlı ülkelerinde çeşitli yabancı sikkeler de dolaşmaktaydı. Örneğin Trablusgarb, doğu Akdeniz, Hicaz gibi uzak vilayetlerde ödemeler yabancı paralarla yapılıyordu. Ticaretin artmasıyla ağırlık ölçülerinde, arazi ölçüsünde de bir standartlaşmaya gidilmek istendi. 1869'da okkanın standart milli ağırlık ölçüsü olarak tarifi yapıldı (13). Ancak bu konuda yaygın bir başarı gösterildiği söylenemez. Arazi ölçümü 19. yüzyıl merkeziyetçi devletlerinin bazılarında bile standartlaşmadı. Örneğin Çar Rusya'sı 1877'de Kars'ı işgal ve ilhak ettikten sonra, yerli arazi ölçümünü, ağırlık birimlerini ve hatta dolaşımdaki Osmanlı parasını kendi resmi ölçüleri ve parasının yanıbaşında kullanıma bırakmıştı (14).

Osmanlı modernleşmesinin getirdiği yapısal bir özellik; asker ve sivil bürokrasinin ayırımıdır. Klasik dönemde yöneticilerin askerî ve mülkî gücü bir elde tuttuğunu, daha doğrusu ilmiyyenin ve destek grup olan kalemiyyenin dışında sorumlu yöneticilerin askerlerden olduğunu biliyoruz. 18. yüzyılla birlikte kalemiyye sınıfından gelen yöneticiler yüksek makamları ele geçirmeye başladı. Bunun nedeni ülkenin ve dış dünyanın koşullarının değişmesiydi. Nihayet Tanzimat reformları, askeriye ve mülkiye silkinden yetişen yöneticilerin ayrı ayrı erki elde tutmalarıyla sonuçlandı. Üstelik rütbeler paralel olarak düzenlenmiş; mülkiye sınıfındaki vezaretin karşılığı askeriyede müşirliğe eşit olup, hiyerarşinin katmanları arasında paralellik sağlanmıştı. Aynì paralellik ilmiye sınıfının rütbeleri için de sözkonusuydu. Ayrı eğitimden ve pratikten geçmelerine rağmen, sivil ve asker aydınların aynı kültür çevresinin insanları olarak kaldığını belirtmek gerekir. Belki asker aydınlar öbürkülere göre daha fazla bir coğrafi hareketlilik içindeydiler, ama dünyaya bakışlarını sağlayan eğitim farklı değildi ve bu iki grup birbirine kapalı da değildi.

Osmanlı askeri reformları, batı biliminin, eğitim yönteminin eğitimde yerleşmesini sağladı. Bu noktayı biraz daha açmak gerekir. Batı bilimi zevki, düşüncesi tümüyle askeri reform sayesinde gelmiş değildir.

(12) İnalcık, «Adaletnameler 1595 A-daletnamesi», **T. Tarih Belgeleri Dergis i**, Ankara 1967, sayı 3-4, s. 110 vd.
(13) Nancy Pale «Ottoman Okka Weights» **Belleten** CXLI/161, s. 16-17.
(14) Ortaylı, «Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars», İ. Ü. Ed. Fak. **Tarih Enst. Dergisi**, sayı IX, İstanbul 1978, s. 346-47.

Hatta bu alanda öncülük, askerlerin değil sivil bürokrasinin ve medrese mensublarınındır. 19. yüzyıl başlarında batı bilimini Türkiye'ye getirenlerin ve bu alanda kurumsal bir örgütlenmeye gitmek isteyenlerin en başında gelen *Şanîzade Ataullah* efendidir. Gene *İshak* efendi de bu tip aydınlardandı. Şanîzade, konağındaki seminer tipi toplantılar yüzünden diğer medreselilerin hışmına uğrayıp, Bektaşilik ve fesat tertiplemekle suçlanıp İstanbul'dan sürülmüştü. Buna rağmen ordunun modernleşmesi gibi acil bir faaliyet, askerî okulların kurulmasını ve kınanan Batı biliminin resmen programlaşıp, eğitiminin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Batı müziği dahi, önceden varolduğu ve bazı çevrelerde dinlendiği halde, Türkiye'de bu musikinin öğrenimi Mızıka-yı humayun sayesinde kurumlaşmıştır. Nitekim askeri cerrah yetiştirmek için kurulan Tıbbiye, Şubat 1827'de açıldı ve Türkiye'de tıbbın ilerlemesi bu kuruluş sayesinde mümkün olacaktır. Aynı şekilde 1849'da Harbiyenin bir şubesi olarak kurulan Baytar mektebi de bu dalın gelişmesinde erken bir atılım sayılmalıdır. Modern orduya subay yetiştirmek amacıyla kurulan Harbiye mektebi 1835'de eğitime başlamış gibiydi (14a). Ancak ne sınıf geçme sistemi, ne de programlar ve gelen öğrencilerin niteliği bir düzenlilik gösteriyordu. 1845'de Mekteb-i Harbiye yeniden düzenlendi ve Avrupadan (Prusya ve Fransa) öğretmenler getirildi. Ayrıca sınıf geçme sistemi ve programlarının yeniden düzenlenmesi yanında askeri eğitim geniş bir hiyerarşiye bağlandı; yani idadi - Harbiye ve Erkân-ı harb mektebi düzeni kuruldu. İlerde bu hiyerarşinin en alt basamağı olarak rüşdiyeler de açıldı. 19. yüzyıl sonunda, yabancı diller, matematik, coğrafya gibi konularda askeri mektebler en seçkin eğitimi veriyordu. Özellikle 1849'da Macar ve Polonyalı subayların imparatorluğa ilticasiyle, ordunun eğitimi için yeni kadrolar da kazanılmış oldu. Mamafih Harbiyeye yabancı öğretmenler getirildiği gibi, Avrupaya öğrenci de gönderiliyordu (15).

1843 teşkilatına göre imparatorluk; İstanbul, Makedonya - Bosna (merkez Manastır) olmak üzere Rumelide üç ve doğu Anadolu, Suriye ve Irak'da üç olmak üzere, başlarında birer müşirin (vezir rütbeli mareşal) komuta ettiği altı tane ordu mıntıkasına ayrıldı. Sonuncu ordu Bağdat'ta 1848'de kurulmuştu. 1877 savaşından sonra Yemen'de de bir yedinci ordu kuruldu. İstanbul, Edirne, Selânik, Erzincan, Şam, Bağdat, San'a ordu merkezleriydi. Genellikle Osmanlı taşrasında sivil bürokra-

(14a) Fahri Çoker, «Tanzimat ve Ordudaki Yenilikler», **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. V, s. 1260-66.

(15) Başb. Arş. **İrad-Har.** No: 2161 - (9 Receb 1264), Paris'teki altı tane mekteb i Harbiye şakirdanına dair, **İrad-Dah.** No: 11471, Prusyalı muallimlerin maaşına dair ve **İrad-Mec. Valâ**, No: 4671 (Mekteb-i Bahriyedeki Hransız muallimlerin maaşları).

sinin üyeleriyle subaylar fikri bir kaynaşma içindeydi. Bu nedenle bir müddet sonra radikal bir zümre Rumelinin ve Arabistan'ın ordu merkezlerinde ülkenin geleceğini birlikte planlamaya başladılar. Vilayeti yöneten üst kademedeki mülki amirler, yani valiler, mutasarrıflar ve ordu komutanları arasında ise her zaman aynı beraberliğin olduğu söylenemezdi. Özellikle güvenliğe ilişkin sorunlarda, valiler sık sık ordu komutanları ile yetki çatışması içindeydiler. Bizzat Midhat paşanın Suriye valiliği sırasında, ordu komutanıyla güvenlik konularında destek görememekten dolayı çatıştığı biliniyor (16). Sivil bürokrasi ile zabıtanın aralarında toplumsal köken bakımından fark olduğu söylenemezdi; ama askeri eğitimin rüşdiyeden başlayarak belirli bir disiplinle devamı ve kapalı hiyerarşi, orduyu sivil bürokrasiden ayıran bir etkendi. Buna rağmen: Tanzimat dönemi Osmanlı eğitimi sivil bürokrasinin de geniş biçimde burs sistemiyle yetiştirilmesini sağladığından, bürokrasının sivil ve asker kanadı arasında devletin ve toplumun kurumlarına bakış yönünden bir fark yoktu. Ancak askerlik, sivil bürokrasinin tersine, son zamanlara kadar temelde müslümanların girdiği bir meslekdi. Mamafih bahriyede bir kısım eratın hıristiyan olduğu anlaşılıyor (17). Ordunun 18. yüzyılda hem dini hem de etnik yönden homojenliğine özen gösterilmiş olmalıdır. 1852 yılına ait bir sultani irade; Arabistan ordusundaki askerler arasında Türk uşağının (çocuklarının) azalmakta olduğunu bu nedenle sair ordulardan Türk nefer naklini emretmektedir (18). Galiba 19. yüzyıl ortalarında, askeri sınıfı, mülkiye sınıfından ayıran önemli bir özellik de buydu. Bürokrasinin gerçekten Osmanlılığı ve etnik renkliliği yanında; ordu imparatorluğun temel birimi olarak görünen Türk unsura dayanmaya başlamıştı.

Bab-ı âli bürokrasisinin kontrolü dışında kalan diğer grup, ilmiyye sınıfıydı. Tanzimat yönetimi, toplum hayatının önemlice kısmını laik bir hukuki mevzuatla düzenleyip, nizami dediğimiz karma mahkemelerin de kurulmasıyla; şer'i mahkemelerin yetki ve görev alanı daraldı. Genel olarak yönetimde ve kültür hayatında medrese dışı laik eğitimden gelenlerin ağırlığı artıyordu. İlmiyye sınıfı Osmanlı modernleşmesiyle nüfuzunu kaybetmekteydi; bununla beraber medreseliler Osmanlı tarihi boyunca en önemli iç düzenlemeyi de bu dönemde gerçekleştirdiler. Tanzimat dö-

(16) Najib Saliba, «The achievements of Midhad Pasha as governor of Syria» **IJMES** 9/1978, s. 312.

(17) Başb. Arş. **İrad-Mec. Valâ,** No: 2601 (14 Muh. 1264/1848) Kıbrıs ceziresinden tersane-i amire için alınan hıristiyan neferat...
İrad-Dah. No: 8997 (14 R. 1264/1848) Donanma-i humayun Selanik canibinde bulunduğu halde, bazı Yortu günlerinde karaya çıkarılan hıristiyan neferat...

(18) Başb. Arş. **İrad-Dah.** No: 16001 (sene 1268 H)

neminde kurulan okullardan *medreset'ül kuzzat*, imparatorluğun son günlerine kadar sadece şer'i değil, nizamî mahkemeler nezdinde de iş görebilecek hukukçuları yetiştirdi. İlmiyenin bünyesinden Bab-ı âlî bürokrasisine *Ahmed Cevdet* paşa gibi geçiş yapanlar olduğu gibi, bu dönem içinde Osmanlı medreselileri arasında ciddi dil ve tarih tetkiklerine yönelenler de oldu. İlmiyye sınıfı gerilediğinin farkındaydı. Laik bürokrasiyle bir yaşam savaşı ve rekabet içindeydi. Nitekim Türkiye'nin bilim ve kültür hayatında medresenin, Ahmed Cevdet paşadan sonra ünlü simalar yetiştirmediği görülmektedir. *Bab-ı meşîhat* eski merkeziyetçi yapısını muhafaza ettiği ve ilmiyye sınıfı imtiyazlarını koruduğu halde; ilmiyyenin toplumdaki refah ve statü payı da geriledi.

Tanzimat yönetimi tekke ile medreseyi barıştırmak, biraraya getirmek ve bu suretle tarikatler üzerinde de kontrol kurmak istiyordu. Bu nedenle *II. Mahmud*, kanlı Bektaşi takibinden sonra İstanbul'da üçü dışında bütün Bektaşi tekkelerini kapattı. Rumeli ve Girit'teki bazıları dışında taşrada da aynı işlem tekrarlandı ve tarikatler üzerindeki kontrol görevi için Nakşîbendîler ve Mevleviler tercih edildi. Bektaşiler ya gizlendi, ya da mevlevîlik gibi tarikatler içinde sözde yer aldılar. Bu dönemde Hacıbektaştaki dergâh bile bir Nakşîbendi şeyhin yönetimine verildi. Tarikatlerin tek çatı altında kontrolü için 1866'da Şeyhülislamlığa bağlı olarak, medrese uleması ve tarîkat şeyhlerinden oluşan bir *Meclis-i Meşayîh* kuruldu (19). Bu meclis İstanbul ve taşradaki tekkeleri belirli bir hiyerarşiye bağlayarak, mensuplarını devlet gözetiminde tutmak amacındaydı. Amaç gerçekleşemedi. Öte yandan aydın bürokrasinin ve Osmanlı aydınlarının bir kesimi Bektaşilik ve Melâmilik gibi tarikatlara sempati beslerken, önemli bir kesimi de medresenin yanında tekkelere karşı da giderek hücumlarını arttırdılar ve bu kavga 1925'de tarikatların ve tekkelerin lağvına kadar sürdü. Tanzimat bürokrasisi her vesile ile tarikatların nüfuzunu olumlu ve olumsuz tedbirlerle sınırlamak amacındaydı. Kırım savaşı sırasında gönüllü toplamak için cihad bayrağı açan nüfuzlu bir Rufaî şeyhinin (Abdulkadir) bu hareketi Zabtiye nazırı ve Seraskerlikçe önlendiği gibi, öte yandan tekkelere gıda yardımıyla, şeyhlere ve müridlere maaş başlama ve bürokrasinin güvendiği kimselerin şeyh postuna geçmelerini destekleme gibi işlemlerle bu amaca ulaşılmak isteniyordu (20). Tarikatların içinde Bab-ı âlî'nin veya sarayın

(19) Mustafa Kara, «Tasavvuf ve Tarikat» **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ans.** c. IV, İstanbul 1985, s. 985-86.

(20) Başb. Arş. **İrad-Dah.** No: 17634 (15 Muh. 1270/Ekim 1853) **İrad-Dah.** No: 18623, 1854'de Üsküdar'da Bandırmalızade dergâhı postnişinliğine tayin için, ölen şeyhin oğlu Fahreddin Bey'in tam maaşla tekaüdlüğü hakkında.

yakın bulup onurlandırdıkları hangileriydi, gibi bir sorunun cevabı; «her zaman için, zamana ve zemine göre bir seçim yapıldığı»dır. Aslında medrese mensupları da tarikat ehli de birinci büyük savaşa kadar, toplumsal hayattaki ağırlıklarını ve görece bağımsızlıklarını koruyabilmişlerdir. Osmanlı modernleşmesi medreseyi ve tekkeyi tüm gayretine rağmen, hükümetin tam kontrolü altına alamamış, hayat alanlarını daraltmayı tercih etmiştir.

Kuşkusuz bürokrasinin merkeziyetçi bir modeli kurması, sadece bir politik tercih değildir. Merkeziyetçilik uygarlık tarihinde aslında bürokrasinin başardığı en önemli devrimlerden biri sayılmalıdır. 18. yüzyıl Avrupasında bürokrasinin merkeziyetçi bir sistem içinde örgütlenmesi, uzmanlaşmayla birlikte yürüdü ve o sayede mümkün oldu. Bugünkü bakanlıkların karşılığı olarak kurulan ofisler veya kurullar (veya divanlar) önemli ölçüde uzman kadroların yer aldığı yerlerdi ve bu gelişme, merkeziyetçi modelin her ülkedeki genel bir uygulaması idi. «Royal courts» veya Büyük Petro'nun kurduğu «collegium»lar, Osmanlı yönetim reformları sırasında kurulan meclislerle bir görev ve bünye paralelliği içindedir. Bu divanlar veya meclisler; idaredeki uzmanlaşma, şubeleşme ihtiyacına cevap veriyordu. Tanzimat dönemi reformcuları, model olarak Fransa'yı seçtiler. Bu, ne ihtilâl Fransa'sına ne de monarşiye olan düşünsel bağlılık ve özenmeyle ilgili bir adaptasyon değildir. Fransa'nın merkeziyetçiliği, Osmanlı reformlarına uygun gelmiştir. Fransa'daki *Corps legislatif,* Rusya'daki senato gibi danışma organıydı. Bizdeki «Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliyye» de bu iki organın benzeri gibidir. Ancak Tanzimat'ın ilk dönemlerinde *Meclis-i Valâ* imparatorlukta tekkelerin ianesinden, açılacak okula, onarılacak camiden, memurların yolsuzluğuna kadar idarenin her işini gözden geçiren, karar alan uzmanlaşamamış bir kurul olarak çalıştı. Reform döneminde kurulan meclisler örnek olarak büyük ihtimalle Fransa'da birinci Cumhuriyet döneminde kurulan, oy hakkı olmadan kararname ve kanunları tartışarak danışma fonksiyonu gören *tribuna*'lardan yararlanmıştı. Nihayet Napoleon'un kurduğu *Conseil d'Etat* da Şura-i Devlet için model oldu. Tanzimat yönetiminin kurduğu; Meclis-i Maarif gibi danışma organları aynı zamanda icra organları haline de dönüştüler ve bir müddet sonra bu alanda görev gören nezaretlerin çekirdeğini meydana getirdiler. Nihayet maliye alanındaki merkeziyetçi örgütlenmede de, Fransız modeli izlendi. *Cour des*

İrad-Mec. Valâ, No: 5733 (16 Muh. 1267/Kasım 1850) Göksu taraflarında türeyen Mustafa nam bir şarlatan şeyhin tedib'i...
İrad-Mec. Valâ, No: 11131 «Valide Sultanın tekkelere yardımı».
İrad-Mec. Valâ, No: 12801 (29 Şaban 1270/Mayıs 1854) Selânik mevlevihanesi neyzenlerine ve aşçılarına maaş...

Comptes karşılığı Divan-ı Muhasebat'ın kurulması gibi... Fransız departament sistemi, Osmanlı taşra yönetiminin modeli olmuştu. Çünkü zaten Fransız modeline göre düzenlenebilecek bir yapısı vardı, Osmanlı taşra yönetiminin. Devrim geçirmeyen ve devrimden sakınan bir imparatorluk, Cumhuriyet Fransa'sının yönetim kurumlarını almakta tereddüt göstermemiştir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğunun idarî kurumları, sağlıklı bir evrimle düzelecek gibi değildi, idarî reform radikal bir yöntemle olacaktı. Kurumlar kim zaman bir dönüştürme, kimi zaman köklü değişikliklerle düzeltilebilirdi. İdarî reformu anî işlemlerle uygulayan ülke ise Fransa'ydı. İngiltere veya herhangi bir monaşinin kurumları köklü değişiklikler yapmak isteyenlere model olabilecek nitelikte değildi, onlar bir evrimle ve tutucu bir değişimle biçimlenmiş özgün kurumlardı.

Tanzimatın bürokratları, nezaretlerin ve diğer merkezi hükümet organlarının yeniden düzenlenmesi gibi ağır bir işin üstesinden gelmek zorundaydılar. II. Mahmud döneminin merkezi hükümet organlarında yaptığı düzenlemelerin 19. yüzyıl devlet yönetimi ve kamu hizmeti anlayışıyla bağdaşamayacak kadar yüzeyde kaldığı açıktı. Tanzimatçıların idari düzenleme sırasında karşılaştıkları iki büyük eksik vardı; nitelikli eleman ve para... Bir yandan genişleyen ve modernleşen örgütler yeni memur kadrolarına ihtiyaç yaratırken, öte yandan fakir bütçe dolayısıyla kadrolarda tasarrufa gitmek gerekiyordu. Nitelikli elemana sahip olmak ise eskisi gibi kaleme çırak olan gençleri yetiştirmekle mümkün değildi, yeni okullar gerekiyordu. Bürokrasinin iş hacmi büyümüştü. 16. yüzyılda Kanunî Sultan Süleyman'ın 46 yıllık hükümdarlığı boyunca üç kıtadaki imparatorluğun «*divan-ı hümayun*» kalemlerinde, yaklaşık olarak 2300 ferman ve berat kaleme alınmıştı. Dönem boyunca Osmanlı merkez kançılaryalarında kaleme alınan bütün hüküm ve ahidname gibi vesikaların sayısı yaklaşık yetmişbin civarında hesaplanıyor (21). «Ahkâm-ı şikâyet» denen muamelât ve maliyeye ilişkin belgelerle sayı iki misline çıkmaktadır. Divan-ı humayun kalemlerinde sayıları 25'i bulan sekreterin her biri yılda ortalama 140 adet vesika kaleme almaktaydı. Oysa şimdi yoğun iş hacmi nedeniyle daha üretken olan ve genişleyen kadro, her şeyden önce yazışma dilini sadeleştirmek, işlemleri belirli normlara göre yapmak, dosyalama ve kayıt sistemlerini değiştirmek zorundaydı. Nitekim Tanzimattan sonra yönetimde şubelerin artmasıyla evrak kayıtlarında da tasnif gelişmiştir. Bu artan iş hacmi için gerekli memur kadroları eğitimsizlikten ve parasızlıktan doldurulamıyordu. Maliyede tasarruf için 1858 yılında vilâyetlere yazılan ve ihtiyaç fazlası me-

(21) Josef Matuz, Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Praechtigen Freiburg, İslam-Studien bd. V, Wiesbaden 1974, s. 119-120.

murların tasfiyesini isteyen Sadrazamlığın bir hükmüne, birçok vilâyet sadece memur sıkıntısı çektikleri cevabını verdiler (22). Bununla birlikte Tanzimat bürokrasisinin merkezi hükümette ve taşradaki organları yeniden düzenleyişi 19. yüzyıl ölçüleri içinde bir örgütlenme başarısıdır. Nezaretler daha da uzmanlaşmış, merkez ve taşradaki şubeleriyle bütünleşmiştir. Hariciye ve Dahiliye nezaretlerinin kuruluşu ve örgütlerin gelişmesinde bu bütünleşmeyi görmek mümkündür. İki nezaretin biri devamlı dış temsilcilikler, diğeri vilâyetler üzerinde merkezî denetimi ve düzenli yazışma akımını sağlayabilmiş, memurların maaş, terfi, tayin ve özlük işlerini yürütebilir duruma gelmişlerdir. Böylece taşra yöneticilerinin vilâyetin gelir ve giderlerini yarı bağımsız, hattâ tam bağımsız yönettiği devir sona ermiştir. Dahiliye nezareti, Sadrazamlık bünyesinden çıkıp kendi ofisleriyle bir bütün oluşturmuştur. Bundan başka 1856'da Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Ziraat ve Ticaret Nezareti, Nafia Nezareti teşekkül etti. Gerçi Mehmed Ali paşanın Mısır'daki uygulaması kadar radikal değilse de; Osmanlı idari reformları vakıfların yönetimini merkezîleştirme konusunda da önemli bir adım attı. II. Mahmud Evkaf Nezaretine Mekke - Medine ve Padişah vakıfları dışında bütün vakıfları bağlamış, mütevellileri yerinde bırakmıştı. Ancak klâsik dönemde vakıfları bölgenın ve şehrin kadıları denetlerken şimdi denetim merkezî bir organ tarafından yapılacaktı. Zamanla bütün vakıflar bu nezarete bağlandı. Tanzimat dönemi içinde kuruluşunu tamamlayamayan tek şube, Adliye Nezareti oldu. Nedeni açık, şer'i mahkemelerin dışında Nizamiye mahkemelerinin kurulup yayılması ve birincilerin yargı alanını daraltmaları sonucunda bu bakanlık ancak 1870'de kuruluşunu tamamlayabildi. Adliye nezareti; Mahkeme-i Temyiz, İstinaf mahkemesi gibi mercilerin ve vilâyetlerde de Temyiz divanlarının kuruluşuyla örgütünü tamamlayabilmiştir. II. Mahmud döneminde Divan-ı hümayun tercüme odasından gayrimüslimlerin atılmasıyla müslümanlaşan bürokrat kadrolara, Tanzimattan sonra gayrimüslimler geniş ölçüde girdiler. Sadece Evkaf ve Harbiye bu olgunun dışında kaldı. Evkaf Nezareti gayrimüslim cemaat vakıfları üzerinde kuşkusuz hiçbir denetim ve yönetim hakkına sahip değildi. 19. yüzyılda hiçbir imparatorlukta egemen dinin üyeleri dışındakiler devlet hizmetinde, Osmanlı İmparatorluğunda olduğu kadar geniş ölçüde kullanılmamıştır. Bunda dış baskıyı tek neden olarak göstermek doğru değildir. İmparatorluğun kozmopolit kültürü Osmanlılıktı; bu memurlar Osmanlıydılar. İçlerinde Sava paşa gibi yazdığı «İslâm Hukuku» halen kullanılan, Muzurus paşa gibi Osmanlı yurtseverliğinin örneğini veren Osmanlı yüksek sınıfının düşünüş ve hayat tarzını eksiksiz benimseyenler

(22) Başb. Arş. Cev.Dah. Nr: 5432'de 2 CA 1276 (27 Aralık 1859) tarihli Kastamonu vilâyeti mazbatası.

vardı. Bundan başka Tanzimat döneminin Osmanlılık ideoloji ve politikası bu konuda önemli bir etkendi.

Tanzimat bürokrasisi terfi ve rütbelere standart bir kural ve sınıflama getirdi. Osmanlı İmparatorluğunun başlangıcında rütbelerin kapıkulu askeri için konulduğu, sonra mülkiyye sınıfını, Kanunî devrinde ise ilmiyye sınıfını da kapsadığı bilinmektedir. II. Mahmud devrinde Avrupa örneğinde olduğu gibi rütbeleri yatayına ve dikeyine standartlaştırmak için memuriyette derece saptandı (*). Tanzimat dönemi boyunca ilmiyye, askeriyye ve mülkiyye sınıfı için rütbelerde yatay eşitlik düzenlemesine gidildi. Bu düzenleme kuşkusuz memur maaş ve kadrolarının bilinmesi ve merkezî hazineden ödenecek maaşlar için gerekliydi (**). Bununla beraber standart maaş tesbit eden bir barem kanunu ancak İkinci Meşrutiyet devrinde yürürlüğe girdi. Tüm rütbeler dokuz derece üzerine düzenlenmişti. Büyük Petro'nun bürokratik reformlarında da çeşitli sınıfların standartlaştırılan rütbeleri ondört derece olarak saptanmıştı. Bürokrasinin dili sadeleşmiş, uslûb tekdüzeleştirilmiştir. 16. yüzyılın memurları kaleme aldıkları ferman ve beratlarda belirli içerik düzenini izlemekle birlikte, özel bir uslûb yaratırlardı. Bu renkli üslûbu, Kanunî devrinin «Koca nişancı» denen ünlü nişancısı *Celâlzade Mustafa'*nın kaleme aldığı fermanlarda ve beratlarde görmek mümkündür. Tanzimat bürokratının edebî bir uslûb izlemediği görülüyor. Dil ve uslûb sade ve kısadır. Yazışma hacmi büyümüştü. Tanzimat adamlarından Akif Paşa, bürokratik yazışma dilinin sadeleşmesi gerektiğini ısrarla belirtir (23).

Geleneksel bürokraside kayıt işlemleri hacim olarak modern çağların bürokratik işlemleriyle kıyaslanamayacak kadar azdır. Hayatın her alanını kontrol eden modern bürokrasi bu nedenle kayıt tekniklerini, yani yazışma dilini ve imlâyı sadeleştirmiş, kolaylaştırmıştır. Eski devrin bürokratı uzun yıllar boyu yazı öğrenir, o yazının meleke ve ezbere da-

(*) Mülkiye sınıfı için klâsik dönemdeki başlıca dört rütbe; hacelik, kapucubaşılık, mirmiranlık ve vezaret idi. 1832 yılında memurlar için rütbe-i ulâ (saadetlu diye hitabedilir) rütbe-i saniye (izzetlu), rütbe-i salise (refetlu), rütbe-i rabio (futuvvetlu) ve rütbe-i hamise olmak üzere beş rütbe kondu.

(**) Örneğin vezaret - müşirlik — Anadolu Rumeli kazaskerliği gibi. Böylece aşağıya doğru inen dokuz yatay derece vardı.

(23) Abdurrahman Şeref, **Tarih Konuşmaları,** Kavram yayınları, İstanbul 1978, s. 18. Akif paşa'nın bu konudaki fikirleri ve örnekleri; **Tabsıra-i Âkif paşa,** Konstantiniyye 1300, 4. def'a s. 76-77.
Münşe'at-ı Âkif, sene 1259, Cevdet paşa'nın bu konudaki fikirleri için Ş. Turan «Cevdet paşa'nın Kültür Tarihimizdeki yeri», **Ahmet Cevdet Paşa Semineri,** İ. Ü. Ed. Fak., İstanbul 1986, s. 13-20.
Rıfat Paşa, **Gülbin-i İnşâ,** İstanbul 1275, s. 52.

yanan yönlerini kavrar. Modern devletin ihtiyacı olan geniş memur kadrolarının ise tümüyle bu gibi özel yetenekli yazıcılardan oluşması imkânsızdır. Tanzimatçılar başından beri o devre kadar kullanılan divanî, sıyakat gibi zor yazıları (kaligrafi) terketmişler, imlâyı kolaylaştırmanın çaresini düşünmüşlerdir. Bu tür bir imlâ ve alfabe reformu sorunu sadece bizim kültür tarihimizde değil, bürokrasisi modernleşen 18. yüzyıl Avusturya ve Rusya'sında da sözkonusu olmuştur. Maria Theresia devrinde Almanca'nın imlâsı üzerindeki reformu, gene Büyük Petro'nun Kiril alfabesinde yaptırdığı değişiklik bilinmektedir. Petro aynı zamanda Rus yazı dilini de günlük dile yaklaştıracak bir reform yapmış ve eski Slovince kalıntı deyim ve kelimeleri Rusçadan atmıştı.

Gazetenin ve kitabın hayata girdiği 19. yüzyıl Türkiyesi'nde (deyimi bu dönemde Türkçe konuşulan bölge olarak anlamalıdır) yazı dili ve imlâ konusunda yeni düzenlemeler yapma isteği bu nedenle doğaldı. Bundan başka yaygın eğitim böyle bir isteğin gerçekleştirilmesini gerektirmekteydi. Maliye, adliye, eğitim, örgütlerinin artan eleman sayısı bir gerçek olduğuna göre, çok kişinin kolayca yazmayı öğrenip çabuk ve doğru hizmet verecek biçimde sade bir yazışma dili kullanması gerekliydi. Öte yandan modernleşen ordunun yeni subayları; eskisi gibi okuma - yazma bilmeyen kahramanlardan değil, topoğrafya, matematik bilen, talimatnameleri hızla okuyup, emirleri yazabilenlerden olmalıydı. Bu yeni savaş adamlarının bir Çin mandarini veya 17. yüzyılın Osmanlı divan kâtibi gibi ömürlerini ve hafızalarını zor öğrenilen bir yazıya ve karışık imlâya adayamayacakları açıktı. Tanzimat adamlarından *Münif Paşa* 1863'de Osmanlı Cemiyet-i İlmiyyesine sunduğu projede Arap harflerinin bitiştirilmeden yazılmasını ve Türkçenin «ses uyumu» kuralına uygun biçimde sesli harfler kullanılmasını öneriyordu (Bilindiği gibi Arap alfabesinde sesli harf azdır). Aynı dönemde Azerî dramaturg *Mirza Fethali Ahundov* Encümen-i Danişe, Lâtin harflerinin kabulünü bile önermişti. Bu aşırı öneriler taraftar bulmadıysa da, 19. yüzyıl boyu yazı dilinin sadeliği, Avrupa dillerinden noktalama işaretlerinin öğrenildiği imlânın ıslahının düşünüldüğü bir gerçektir (24). Üstelik bürokratik yazışmalar içerik yönünden daha pratik bir uslûbla yapılıyordu ve belli modellere göre kaleme alınıyordu (*). Bürokrasinin modernleşmesi dil ve yazı sorununu gündeme getirmişti.

(24) İ. Ortaylı, «Harf Devrimi Üzerine Bir Değerlendirme», **Gelenekten Geleceğe**, İstanbul 1982, s. 45 vd.

(*) Tanzimat dönemi resmî yazışmaları üzerinde henüz paleografiya ve diplomatika çalışmaları tamamlanıp, çözümleyici kılavuz kitaplar kaleme alınmamıştır. Ama 16 - 18. yüzyılların Osmanlıcası ile bu döneminki arasında büyük fark vardır ve bu resmî yazışma dilinde ve uslûbunda hemen göze çarpmaktadır.

Tanzimat devrinde, bürokratik örgütlenmenin bir çöküntüye uğradığı işlemlerin etkinliği ve hızı ve tebanın devletle ilişkilerinin klasik Osmanlı dönemine göre gerilediği ve nihayet modern Türkiye bürokrasisindeki hastalıkların bu devirde ortaya çiktığı tekrarlanagelen bir yargıdır. Modern Türkiye bürokrasisinin yapısal hastalıklar kadar, bazı teknik atılımların ve uyum yeteneğinin kökenini bu dönemde aramak ise pek araştırılmayan ve düşünülmeyen noktalardandır. Tanzimatta bürokrasi herşeyden önce anonim bir örgüt niteliğini kazandı. Bürokrat kişi, bir kurulu ve anonim ilişkiler ağı içine giren örgütlerin elemanı kimliğini kazandı. Klasik dönemde orta ve alt düzeydeki Osmanlı bürokratı merkezde ve taşrada büyük görevlilerin yanında onların gelir kaynaklarından geçimini sağlayan ve o görevlinin istihdam ettiği bir kapıkuluydu. Tanzimatın memur tipi ise belirli nezaretlerin, kuruluşların ve vilayet örgütlerinin kaydıhayatla istihdam edilen; terfi, tayin, taltif ve cezalandırılması belirli kurallara bağlı, hiyerarşide yeri olan bir kişiydi. Devlet örgütü fiziki yönden de bir görünüm kazandı. Klasik devirde sadece başkentte belirli görevlilerin devamlı ofisi vardı (Veziriazam, şeyhülislam, yeniçeri ağası gibi) Başkentte birçok ofis görevlinin kendi konağıydı. Vilayetlerde de anonim ofisler yoktu. 19. yüzyılda vilâyet, sancak hatta kaza merkezlerinde bile devlet hizmetleri belirli binalardaki ofislerde yerine getirilmeye başlandı. 19. yüzyıl mekteb, hükümet ve mahkeme konağı, karakol gibi yapıların ortaya çıktığı (25), devlet teşkilâtının adeta anıtlaştığı bir dönüm oldu. Hukuken tüzel kişilik kazanan kamusal kuruluşlar malvarlığı edindiler.

Hükümet ofislerinde şubelere göre, düzenli bir kayıt ve dosyalama başladı. Nihayet devlet arşivi (hazine-i evrak) bu dönemde kuruldu. Modern yönetim hafızasını kurumlaştırıyordu. Ofislerdeki yazışma ve kayıt ve dosyalama sistemindeki uzmanlaşma giderek kağıtların boyutuna, başlıklarına kadar yansıdı. Artan muamelat daha belirli ve düzenli bir akışa bağlandı. Tanzimat yönetimi evvelki yüzyılların tersine : vilâyetlerdeki okul, sağlık sorunları ve gelişen hayatın getirdiği sayısız yeni işlemle meşgul olmak durumundaydı. Falan yerde bulunan kimsesiz çocuğun bakımı, Edirne vilâyetinde çıkan çiçek salgınına karşı çocukların aşılanması (26), filan sancakdaki meclis-i idare azasının veya muhtarla-

(25) Başb. Arş. **İrade-Mec. Valâ**, No: 7502, 6635, 7278, 6175, «Mudanya'da müdür konağı, Haleb'de, Niğde'de, Prizren'de vali konaklarının 1851 yılı içinde tamamlanması».

(26) Başb. Arş. **İrad-Dah.** No: 15861 (4 CA. 1268/Mart 1852) Edirne valisinin çiçek aşısıyla ilgili tahriratı 14 günde çözüme bağlanmış.
İrad-Har. No: 3902 ve 4433/Bursada Katolik ve Ermeni Gregoryanlar arasındaki münazaanın çözümü için müfettiş gönderilmesi.

rın memuriyetlerinin tasdiki veya aralarında çıkan münazaanın (çekişmenin) çözümü, yolsuzluk yapan memurların yargılanması veya başarı gösterenlerin mükâfatlandırılması hiyerarşinin en üst noktasındaki Bab-ı âlı'nin görevleri arasındaydı. Miktarı yüzleri bulan yazışmalarda; kısa hitablarla, özlü ifadeler kullanılmasına dikkat ediliyordu. Sorunların önemine göre belirli zamanlarda ele alındığı, özellikle vilâyet ve Bab-ı âlı arasındaki yazışmalarda gecikmeme olmamasına dikkat ediliyordu. Telgraf önemli yazışmaları kolaylaştıran bir teknik araçtı. Kuşkusuz özellikle taşralarda her başvurunun acilen ve adil bir biçimde karara bağlandığı, sorunların hepsine anında ve doğru bir yaklaşımla el atıldığı söylenemezdi. Ama sayısız yazışmalar, merkeze verilen lâyihalar (rapor), 19. yüzyıl bürokratının belirli bir ehliyet ve olgunluk sahibi olduğunu göstermektedir. Bürokrasi imkânları kadar imkânsızlıklarını da tanıyan, olumlu faaliyetleri teşvik etmekten geri kalmayan bir tutum içindeydi. 19. yüzyılın bürokratı yenilikçiliği bir siyasi düstur olarak benimsemişti. Her sorunun çözümü için öne sürülen teklifler «asr-ı Tanzimat» veya «usul-ü mehasin-i Tanzimat iktizasınca» gibi bir deyişle başlıyordu. Teba halen devletle mümkün mertebe yüzyüze gelmemeye çabalıyordu, ama şurası bir gerçek ki 19. yüzyıl Türkiyesi teba ile devletin ilişkisinin arttığı bir dönemdi. Halen anlaşılmaz nedenlerle arşiv araştırmalarına açılmayan nüfus kayıtları bile bu asrın getirdiği önemli bir örgütlenmedir. Bürokrasinin merkeziyetçilik eğilimi bazen gülünç boyutlara ulaşıyordu. 1854'de İstanbul dilencilerinin başına bir dilenciler kethüdası tayin edildi. (seele kethüdası) ve dilenciliğin bu yolla kontrol edileceği düşünüldü (27).

Tanzimat döneminde, Osmanlı parlamantarizminin temelini oluşturacak en önemli idari reform; kararname ve nizamnameleri hazırlayacak ve yargıda temyiz görevini görecek meclislerin kurulmasıdır. Sultan Mahmud devrinden beri varolan «Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliyye» imparatorluğun en yüksek danışma organı ve temyiz kurulu olarak görev görüyordu. Tanzimattan sonra bu kuruldan ayrılan ve içinde nazırların, ulemanın ve yüksek rütbeli memurların yer aldığı bir «Meclis-i Âlî'yi Tanzimat» kuruldu. Tanzimat meclisi bütün nizamnameleri hazırlamak, tartışmakla görevliydi. Nihayet hükümdar bunları onaylar ve neşredilirdi. Bab-ı Âlî bürokrasisinin diktatörlüğü denen bu dönem içinde; kurul gerçek bir parlamento oldu denebilir. Yapı olarak Büyük Petro'nun Rusya soylularından seçtiği temsilcilerden oluşan ve bir danışma organı

(27) Başb. Arş. İrad-Mec. Valâ, No: 12343 (8 Receb 1270/Nisan 1854) Seele müdürü sabık Hamdi Beyden mahlûl maaşın... bkz. R. E. Koçu, «Dilenciler», **İstanbul Ansiklopedisi**, c. VIII, s. 4578.

olan Senato gibiydi. Ancak *Meclis-i Ali-yi Tanzimat,* Rusya Senatosu gibi onaycı bir kurul olarak kalmadı, aktif ve yaratıcı bir organ oldu. Bundan başka temsilî niteliği daha genişti. Bu mecliste nazırlar, ulema, ordu komutanları ve gayrimüslim ruhanî reisler yer alıyordu. Yetkileri açık olmamakla birlikte kanunları yapan ve denetleyen bir organ haline geldi. Yanıbaşındaki Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye ise Osmanlı İmparatorluğunun yüksek mahkemesi ve bir tür Adliye nezareti fonksiyonunu gördü. İkinci kurul Tanzimat döneminin hukuk reformlarında ve nizami mahkemelerin kurulup yayılmasında önemli rol oynadı. Meclis-i Âli-yi Tanzimata 13 Ocak 1845'de Sultan Abdülmecid'in çıkardığı bir fermanla vilâyetlerden ikişer temsilci üye davet edildi. Ahmet Rasim'in «yarı mebuslar» dediği (28) bu temsilciler, kuşkusuz cesurane bir siyasal katılma eyleminde bulunmadılar, ama bölgelerinin sorunlarını ortaya döktüler. Bu olay, anayasal monarşinin ilk sessiz provası gibiydi. Meclisin bu geniş tabanlı kısa toplantısından sonra ülkenin her yerine müfettişler gönderildi. Teftişi yürütenler A. Cevdet Paşa, Fuat Paşa gibileriydi. Teftiş zoruyla taşra bürokratları biraz daha idarî usul öğrendiler.

Tanzimat dönemi meclislerinin bir anayasal monarşi için adeta başlangıç denemesi olduğunu bazı anayasa tarihçilerimiz (örneğin T. Z. Tunaya) ileri sürmüşlerdir (29). Bu danışma nitelikli meclisler, idaredeki etkinliklerini zamanla kaybettiler ama, uzman hukukçu kurullar ve organlar haline dönüştüler. 1 Nisan 1868'de *Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye* temyiz ve istinaf organlarından oluşarak kuruldu. Bu organ yargıtayımızın temelidir. İdari davalar, özellikle idari nizamname ve kararnameleri hazırlamak için kurulan diğer organ *Şura-yı Devlet* yani bugünkü Danıştaydı. Merkezi hükûmet organlarının bazılarının imparatorluğun tüm eyaletlerini kapsayan bir örgüt ağının başında yer alabilmesi, bu dönemin idari reformlarıyla başarıldı. Tanzimatın taşra yönetiminde kurduğu yapı, Türkiye'nin idare tarihinde önemli bir aşamadır.

19. yüzyılda vilâyet idaresinde merkeziyetçi bir modele göre bir dizi reformların uygulanması, taşrada otoriteyi ele geçiren derebeylerini, nüfuz gruplarını sindirdi. Bu grupların ortadan kaldırılması söz konusu değildi, sadece hükümet ile belirli bir uyum içine girdiler. Bab-ı âlî taşrayı daha yakından kontrol edebilmek için eyaletlerin fiziki sınırlarını daralttı ve vilâyet adını verdi. Sınırları daraltılan vilâyetlerin geliri ve nüfusu az olduğundan kontrolü mümkün olabilirdi, bu aynı zamanda valinin do

(28) Ahmed Rasim, **Resimli Osmanlı Tarihi**, c. IV, Konstantiniye, 1328-40, s. 1943. Engelhardt, a.g.e., s. 73; Ortaylı, **Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler**, s. 29-30.

(29) T. Z. Tunaya, **Siyasal Müesseseler ve Anayasa Hukuku**, İ. Ü. H. Fak. 3. baskı, İstanbul 1975, s. 325.

daha az sayıda sancak ve kazaları daha etkin bir biçimde yönetebilmesi demekti. Tanzimatçıların başlattığı bu gelenek ikinci Meşrutiyette devam etmiş, bazı sancaklar doğrudan doğruya idarî birim olarak ele alınmış ve Cumhuriyet dönemi başında da eski sancaklar vilâyet haline getirilmiştir. Fiziki mekânı daraltarak, kontrolü arttırmanın bugünkü teknoloji açısından bir anlamı yoktur, ama 19. yüzyılda bu işlem yönetimi etkin kılan bir tedbirdi. Bundan başka 19. yüzyılda ülkenin ulaşım ağı ve dış ticaret kanalları değiştiğinden, üretim ve ekonomik kontrol merkezleri de değişmişti. Örneğin 18. yüzyıl sonuna kadar Aydın şehri; bugünkü İzmir, Denizli, Manisa, Muğla ve Aydın'dan oluşan geniş bölgenin merkezi iken, yolların ve üretim kontrol merkezinin İzmir'e kaymasıyla vilâyet merkezi de İzmir oldu. 1860'larda Tuna (bugünkü Bulgaristan) bölgesi aynı şekilde fiziki sınırları ve bölge merkezleri kaydırılarak yeniden düzenlendi. Basra ve Bağdat bölgesinin iki vilâyete ayrılması, Maraş ve Adana bölgesinin Haleb vilâyetinden ayrılması benzer örneklerdir... 22 Eylül 1858 tarihli bir talimatname ile ülkenin idari taksimatı üzerinde herhangi bir değişiklik ve düzenleme yapmak Padişah fermanıyla mümkündü (30). Bu fermanlar çok çıkarıldı, çünkü değişen tarımsal etkinlikler, yeni demiryolları ve limanlar 19. yüzyılda ülkenin üretim merkezlerinin durumunu da değiştiriyor ve yeni mekânsal düzenlemelere gidiliyordu.

Merkeziyetçi yönetimin yerleşmesi için gerekli bazı şartlar da doğmuştu. İmparatorluğun yol sorunu en önemlisiydi. Tanzimat döneminin valisi, karayolu şebekesinin geliştirilmesi için vargücüyle çalışan bir yönetici tipidir. 26 Ağustos 1869 tarihli «Turuk ve Meabir (yol ve geçit) Nizamnamesi» ülkenin karayollarını dörde ayırıyordu, vilâyet merkezleriyle İstanbul'u ve önemli iskeleleri ve demiryollarını bağlayan yollar (Sultanî yollar) vilâyet merkezleri arasında ikinci ve üçüncü derecedeki yollar (sancak yolları) ve nihayet nahiye ve kaza yolları... Midhat paşa, Suriye valisi Rüşdü paşa, Ankara ve Adana valiliklerinde bulunan Abidin paşa yol şebekelerini geliştiren ünlü valilerdir. Yol için hazırlanan nizamname, ahalinin erkeklerine yol inşaat ve bakımında beş senede yirmi gün çalışma yükümlülüğü de getirmişti. Bu yükümlülük, belirli zamanlarda bedenen çalışmak veya yol yapımında hayvanını kullandırmak biçimindeydi (31). Yükümlülük kuşkusuz hoşnutsuzluk yaratmıştır, ama her zaman değil... 1885 yılı Ekiminde Ankara halkı Padişaha «demiryolu vilâyet merkezine kadar uzatılacak olursa çalışma yükümlülüğü olan

(30) **Düstur I. Tertib** 2 tab'ı, c. I, s. 559 - 13 Safer 1275 Tarihli «Vülat-ı izam ve mutasarrifin-i kiram ile kaimakamların ve müdirlerin vezaifini şamil talimat».
(31) İbrahim Hakkı, **Hukuku İdare**, cild-i sani, İstanbul 1309, s. 89-91.

halkın canla başla çalışmaya hazır olduğunu» belirten bir dilekçe vermişlerdi (32). Fakat karayollarının istenen süratle ve özenle yapım ve bakımı gerçekleştirilememiştir. 19. yüzyılın Osmanlı merkeziyetçiliğinin imdadına telgraf yetişti. İlk telgraf bağlantısı 16 Ağustos 1853 tarihinde İstanbul - Edirne arasında hizmete girdi. Bu hat, Rusçuk üzerinden Avusturya şebekesine bağlandı. 20. yüzyıl başında imparatorluğun telgraf hatları uzunluğu 43000 km.'yi geçiyordu. Osmanlı İmparatorluğu karayolu taşımacılığını da Tanzimattan itibaren geliştirdi ve 1862 - 63'de pul kullanılmasına başlandı. 1841'e kadar Osmanlı yönetimi yeterli ve özgün bir posta sistemi kuramamıştı. Bu nedenle yabancı devletler ülkede posta ofisleri kurdular. 1812'de Fransa, ardından Britanya, 1834'de Yunanistan, 1870'de Almanya onları izlediler. Anlaşmalara göre yabancı postalar İstanbul'la kendi ülkeleri arasında posta taşımacılığı yapacaklardı. Fakat ülkenin dört bir tarafında kendi konsoloslukları arasında taşımacılık yaptıkları gerekçesiyle kaçak postacılık yapmaya başladılar (33). Yabancı postaların usulsüz rekabeti Osmanlı posta idaresinin sonuna kadar başlıca sorunu olarak kaldı. Pul kullanımı buna karşı ilk tedbirdi. 18 Haziran 1871 tarihli Posta nizamnamesi; posta nakliyatında hükümetin tekelini ve bağımsızlığını belirterek, posta ulaşım taşîmacılığında hiçbir kimseye ve hiçbir devlete ayrıcalık tanınmayacağını belirtiyordu (34). Kısa zamanda vilâyetlerde de posta müdüriyetleri kuruldu. Osmanlı hükümeti telgraf sistemi ve posta konusunda kesinlikle kıskanç davranmış, yabancı postalara ülke içinde taşımacılık ve haberleşme hizmetlerinde bulunma hakkı vermemiştir. Kurtuluş savaşı sırasında posta - telgraf örgütünün başarılı yardımında bu tarihî gerçeğin payı vardır. Merkeziyetçi yönetimin teknik alt yapısını kurmaya yönelik bu girişimlerin ilk anda tepkisiz kalmadığını belirtmek gerekir. Meselâ 1867 yılında Amasra kasabasının ayan ve eşrafı, telgraf direklerini sökmüşler, yol yapımını engellemek istemişlerdi. Kendi dünyaları üzerinde Bolu'daki mutasarrıfın denetim kurması hoşlarına gitmemişti (35). 19. yüzyılda modern devletin etkinliğini pekiştiren araçların başında demiryolu gelir. Osmanlı İmparatorluğunda demiryolu, şiddetle arzu edilen, gerçekleştirilmesi pahalıya mal olan ve yirminci yüzyıla sorunlu bir miras olarak kalan altyapıdır. 1856 Paris Kongresi'nden beri, Avrupa sermayesi Osmanlı İmparatorluğunda demiryolu yatırımlarına girişmeye istekli idi. Islahat Fermanı ya-

(32) Ankara (haftada bir neşr'olunur Vilayet gazetesi) Nr. 641, 3 Muharrem 1303, s. 1-2.

(33) Shaw, a.g.e., c. II, s. 229 ve N. Yazıcı «Osm. İmp. da Yabancı Postalar», İletişim 1981/3, s. 137 vd.

(34) İsmail Hakkı, Hukuk-u İdare, Dersaadet 1328, s. 248 vd.

(35) Necdet Sakaoğlu, Amasra, İstanbul 1966, s. 178.

bancı yatırımlara olanak tanıdığından dış girişimciler demiryol imtiyazı avcılığına başlamışlardı. Her yerdeki ayaklanmaların üzerine asker sevketmek, tarım ürünlerini değerlendirmek ve geniş ülkeyi gerçekten denetlemek için imparatorluğun yöneticileri de demiryollarına özlem duyuyorlardı. Meşhur rivayettir, Sirkeci garının yapımı dolayısıyla Topkapı sarayına ait araziden geçmesi gereken demiryolu için istenen izin, nazırlar arasında tartışmaya neden olmuş, Sultan Abdülaziz ise; «tek yapılsın da isterse sırtımdan geçsin» demiş. Ancak yabancı sermayenin isteği doğrultusunda döşenen demiryolları, karayolu ve denizyollarıyla birlikte ülkede yeterli ve rasyonel bir ulaşım sistemi yaratmaktan uzaktı (36). Demiryolları; limanlardan iç bölgelere doğru verimli tarım topraklarının zenginliğini emmek için uzanan vantuzlar gibiydi. Dar kıyı bölgelerinin ardındaki koca vilâyetler, demiryollarıyla gelecek uygarlığın nimetlerinden, ürünlerini sevk ve pazarlama imkânından mahrumdu. Rumeli bölgesinde tamamlanan hatlardan sonra; Anadolu'da işletmeye açılan ilk demiryolu, İzmir - Aydın arasında İngiliz sermayesiyle yapıldı. Ardından Fransızlar Manisa'ya doğru ikinci bir hat döşediler. Bunu İngiliz sermayeli Mersin - Adana demiryolu izledi. 1890'larda Alman sermayesi İstanbul'dan Ankara ve Konya'ya doğru ilerleyince, Fransızlar da Suriye ve Lübnan'da Akdeniz kıyı kentleriyle iç bölgelerdeki merkezleri birbirine bağlayan 665 km. lik birkaç hat inşa ettiler. Yüzyılın başında, Akdeniz kıyılarından iç kısımlara birbiriyle bütünleşmeden uzanan Alman, İngiliz ve Fransız demiryollarının toplamı üçbin kilometreye yaklaşıyordu Avrupa'nın demiryolları sayesinde sanayi ve ticaretini geliştirdiği bir dönemde, Osmanlı ülkesi bu altyapıdan mahrumdu. Demiryolları döşendiğinde de hükûmet, güzergâhı saptamak konusunda söz sahibi olmadığı gibi, kilometre garantisi olarak yüklü miktarlar ödemek zorundaydı. Daha doğrusu kilometre garantisini peşin ödeyemeyeceği için, hattın geçeceği vilayetlerin âşar gelirlerine alacaklılar adına Duyun-u Umumiye el koyacaktı.

Osmanlı taşra idaresinde reform altyapısal olanakların azlığına rağmen bürokratik bir yaratı eseri olarak gelişti. Bunda reformcu grubun kararlılığı ve yeteneği kadar, dış dünyanın müdahalelerine karşı koymak gereği de rol oynamıştır. 1860'da Cebeli Lübnan'da Dürzîler ve Marunîler arasında kanlı çatışmalar başladığında; Avrupa devletleri, güvenliği sağlamak için asker çıkardılar. Gerçekte Fransa Marunîleri, İngiltere Dürzîleri kışkırtıyor ve destekliyordu. İngiltere, Fransa, Rusya.

(36) İlhan Tekeli, «Anadoluda Mekân Organizasyonunun Evrimi» **Bölge Planlama Üzerine,** İ. T. Ü. Mim. Fak. 1972, s. 108-109.
Ayrıca Egede demiryollarının etkisi üzerine şu monografi M. B. Kıray, **İzmir - Örgütleşemeyen Kent,** Ankara 1972.

Avusturya ve Osmanlı temsilcilerinden oluşan bir komisyon, 9 Haziran 1861 tarihli Cebel-i Lübnan Nizamnamesini hazırladı. Buna göre bölgeye hıristiyan mutasarrıf tayin edilecek, mutasarrıfın yanına her cemaatten birer vekil atanacak ve ikişer üyeden kurulu bir merkezî meclis bulunacaktı. Cebel-i Lübnan cemaatlerin temsili esasına dayalı, yarı müstakil bir sancak haline dönüşmüştü. Üstelik büyük devletlerin aynı statüyü bütün Balkanlarda uygulamak istediği görüldü. Bab-ı âlî bürokratları özellikle Balkan vilâyetlerinde âcil bir idari reforma gitmedikleri takdirde dış müdahale artacaktı. Bu nedenle 1864 yılında bir «Vilâyet Nizamnamesi» kaleme alındı; ilk önce Tuna vilâyetinde uygulandı ve vali Midhat Paşa'ydı. Uygulamanın başarısı üzerine 1871 yılı başında bütün imparatorlukta uygulanmak üzere «İdare-i Umumiye-yi Vilâyet Nizamnamesi» hazırlandı. Midhat Paşa Bulgaristan'da (Tuna) tam bir Osmanlılık ideolojisiyle hareket etmiş, idare meclislerine üye seçimleri yaptırmış, karma kurullarda dinî grupların eşit temsili ilkesine uymuştu. Bundan başka yol yapımı, tarımın ıslahı, yerel kredi sandıklarını kurup geliştirmek gibi uygulamalarla başarılı bir idareci olmuş, bölge ekonomik yönden gelişmişti. Ancak bütün bu tedbirler, Osmanlılık ideolojisini yaşatamadı. Çünkü Osmanlılık ulusalcılığın dünyasına ölü olarak doğmuştu. Buna karşılık Suriye ve Bağdat valiliklerinde aynı politika ve idare daha kalıcı etkiler bırakmıştî. Yeni vilâyet sistemi zamanla sayısı değişen otuza yakın vilâyetin hepsinde uygulandı. 1852 yılında çıkan bir kararname ile bölgedeki ordu komutanı ile valinin yetkileri tamamen birbirinden ayrılmıştı. Valinin yanında bir vilâyet idare meclisi vardı. Burada yüksek memurlardan başka ruhanî reisler ve ikişer tane müslim ve gayrimüslim seçilmiş üye bulunuyordu. Aynı meclisler, liva ve kaza gibi alt kademe idari birimlerde de vardı. Nahiye meclisleri ise bir türlü yaygın uygulama konusu olmadı. Bab-ı âlî özerk yönetimli nahiyelerin, özellikle Balkanlarda ihtilâl merkezlerine dönüşeceğinden çekiniyordu. Bunlardan başka, vilâyetlerde maarif, nafia, ziraat komisyonları gibi uzmanlaşmış komisyonlarda ve vilâyet temyiz divanı gibi kurullarda da seçilmiş üyeler vardı. Valinin yanında merkezdeki nezaretlerin taşradaki görevlileri olan müdürler bulunuyordu. Vilâyet makamının, liva ve kazalar üzerinde sıkı denetim ve üstün karar organı olduğu açıktı. Bu sert merkeziyetçi eğilim taşra yönetiminde bir gelenek olmuştur. Güya yerli halkı temsil edecek olan meclislerdeki seçimli üyeler, rengârenk bir komisyon meydana getiriyorlardı. 1875 yılında Diyarbakır vilâyet meclisi, bölgedeki bütün cemaatlerin ruhanî reisleriyle, tarihte eşi bulunmaz bir ruhban şurasına dönüşmüştü (37). Birbiriyle anlaşması mümkün olma-

(37) **Salname-i Vilâyet-i Diyarbakır**, sene 1292 (1875) Meclis-i İdare-i Vilâyet bağlığının altı (s. yok).
Ortaylı, Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler; TODAİE, Ankara 1974, s. 65.

yan bu kalabalığın ortasında vali bir *«Arbiter mundi Ottomanorum»* rolündeydi. Üyeler arasındaki çekişmeden yararlanarak merkezi hükümet temsilcileri her istediklerini kabul ettirebilirlerdi.

Tanzimatın ilânından sonra yirmibeş sene geçmemişti ki yeni vilâyet sistemi oturmuştu. Tanzimatçılar bütün yetkiyi elinde tutan eski valî tipinin mutlak otoritesini nasıl sınırlayacaklarını uzun zaman düşünmüşlerdi. İlk anda malî yetkileri elinde toplayan ve valiye eşit rütbede muhassıllar tayin edilmiş, klâsik devirdeki sancakbeyi, defterdar, kadı üçlüsünün yerine vali - muhassıl - komutan üçlüsü konmak istenmişti. Muhassıllık uygulaması fiyasko ile sonuçlanınca 1841'de muhassıllıklar lağvedildi ve malî işler için valinin maiyyetinde çalışan defterdarlar tayin edildi. Tanzimat yönetiminin, bütün vilâyetleri aynı statü altında merkeze bağladığını görüyoruz. Klâsik devirde bazı vilâyetlerin sahip olduğu imtiyazlı statü kaldırıldı. (Hicaz dışında) Sırbistan ve Eflâk - Boğdan ise bu dönemde fiilen ayrı hükümetlerdi. Trablusgarb'da (Libya) kapıkulu soyundan gelen Karamanlı hanedanı iktidardan düşmüştü 1835'de bölge doğrudan İstanbul'a bağlandı, ancak merkezin otoritesi hemen kurulamadı. Tanzimatçılar bölgenin seçkinlerini eğitim yoluyla elde ettiler ve yerli halka yabancılaşan yerli bürokratlar aracılığıyla merkezin otoritesini kurdular. Esasen aşiret reislerinin, ayan ve eşrafın çocuklarını eğitim yoluyla Osmanlı seçkinlerinin içine alarak Arap vilâyetlerini merkezî hükümete sadık kılmak politikası uzunca zaman uygulandı. Arab ulusalcılığının doğum yeri olan Suriye ve Lübnan'da bu politika ısrarla izlendi. 1902 - 1907 yılları arasında sadece Mekteb-i Mülkiyye'de 167 Arab öğrenci eğitim görmüştü ve bunların 21 tanesi Suriye'liydi. Buna rağmen bu yöntemin her yerde yürümediği görüldü. Basra, Hicaz, Yemen gibi uzak köşelerde devletin varlığı ancak yerel ayaklanmaları bastırmak için gönderilen askerî birlikler veya her yıl gönderilen Sürre alayı veya vali ve memurlarıyla anlaşılıyordu.

Taşra yönetiminde merkeziyetçiliğin gelişmesine paralel olarak mahalli idarelerin de doğuş aşaması başladı. Buna kuruluş aşaması demek doğru değildir. Merkezî hükûmet çevrelerinde mahallî idareleri kurup geliştirmeye, Midhat paşa gibi bazıları dışında hiç kimse niyetli değildi. Mahallî idareler ihtiyaçtan doğdu. Tanzimat yöneticileri, artan görevleri yürütmek için yerel nüfuz gruplarının desteğine ihtiyaç duyuyorlardı. İmparatorlukta mahallî idare geleneği, bir liberal tutumun değil; merkeziyetçi devletin artan görevlerini yerine getirmek için yerel halkın yardımına gereksinmesi sonucu doğdu ve başından beri merkeziyetçi baskı vardı. Ülkemizde mahallî idarelerin temelinde, Tanzimat yönetiminin getirdiği çelişik yapı yatmaktadır. Kuşkusuz 19. yüzyılın getirdiği hukukî yapının ve merkezî hükümet baskısının devamında, iktisadî az-

gelişmişliğin önemli payını unutmamak gerekir. Gerçekte yerel yönetim geleneği Türkiye tarihinde gecikmiş bir olgudur. Bununla beraber 18. yüzyıldan beri Osmanlı İmparatorluğunda özellikle Balkan şehirlerinde bu alanda bazı yerel gelişmeler görülüyordu. Tanzimat bürokratlarının yürüttüğü idari reformlar bu olguyu bütün imparatorluğa yaymıştır.

Mahalli idare; siyasal, hukukî bir kavram ve sosyal - idari bir kurum olarak geç ortaçağlar Avrupa'sının ürünüdür. Sahip olduğu malî kaynakları kendi organlarının kararları doğrultusunda kullanan özerk bir malî - idari yapının doğması ve bu yapının tüzel kişilik kazanması yoluyla şehirlerin özgürleşmesi, gerçekte 12. yüzyıl Avrupa'sında başlayan ve boyutları bugüne kadar uzanan bir tarihsel olgudur. Ne eski Yunan - Roma şehir yönetimi, ne ortazaman İslâm ülkelerindeki veya Bizans'taki beledî idareyi modern mahalli idarenin başlangıcı ve kaynağı olarak görmek pek doğru sayılmamalıdır. Çağdaş mahalli idare ve mahalli demokrasi, ancak geniş bir alanda ve toplumun bütün kurumları üzerinde kontrol fonksiyonunu yürüten bir merkezî idarenin varlığı karşısında söz konusudur. Yani modern devletin güçlenen erki karşısında; tarihin akışı içinde bir bölgenin veya şehrin malî - idarî alanda özerklik elde edip bunu güçlendirmesiyle, mahalli idare denen hukuki varlık ortaya çıkmıştır. Nihayet yeni çağların hukuki devrimi bir yerde bu tip idarelerin hukuki varlığını tanıtması, yani tüzel kişilik kazanması olmuştur (38). Eski Yunan ve Roma şehirlerinde tüzel kişilik sahibi organ yoktu. Gene maliye, idare ve kolluk alanında ortaçağ ölçüleri içinde mükemmel olarak nitelendirilebilecek bir örgütlenme örneği veren İslâm şehirlerinin de idari özerkliğinden sözetmek güçtür. Geleneksel toplumlarda ulaşım ve haberleşme teknolojisinin ilkelliği yüzünden merkeze uzak bölgeler ve şehirlerin yönetiminde bir dereceye kadar bir merkezkaç sistemi görülürse de bunun mahalli özerklik ve demokrasi anlamına gelmeyeceği açıktır. Modern anlamdaki mahalli idare, merkezî idareyle birlikte ve ona rağmen vardır. Modern çağın devletinde merkezî hükümet şekli veya siyasal rejimler mahalli idarelerin yapısını etkilemekle birlikte, mahalli

(38) Avrupada mahalli idare veya serbest komün geleneğinin doğuşu ve gelişmesi, hukuk tarihçileri, sosyologlar arasında halen tartışılan çetin bir konudur. Bu geleneği eski Roma'nın «fiscus» kurumuna bağlayarak açıklayanlar olduğu gibi, tamamen germanik kökenli kurum olarak açıklayanlar da vardır. Türk okuyucu bu tartışmaları kısa elden ve etraflıca izleyebilmek şansına müteveffa Prof. Sıddık Sami Onar ve Charles Crozat sayesinde sahiptir. Hükmi şahsiyet kurumunun gelişmesi üzerinde de S. Sami Onar **İdare Hukuku**, I. cilt, İstanbul 1944, s. 371-400, C. Crozat ise **Amme Hukuku Dersleri**, cilt II, kısım I, 1944, s. 243-301 arası Avrupa'da komünlerin gelişmesine ilişkin çeşitli tezleri ele almaktadırlar.

yönetim varlığını sürdürebilmiştir. Avrupa'da mahalli idareler altıyüz yıldan beri krallara, cumhuriyetlere, ihtilâllere rağmen bünyelerini korumuş ve geliştirerek yaşamışlardır. Bu kendi kendini yönetme sisteminin devamlılığı, kuşkusuz 20. yüzyıl demokrasisinin varlığını sağlayan en büyük etkenlerden biridir. Bununla beraber Avrupa kıtasının her yerinde mahalli idare geleneğinin doğuşu ve gelişmesi eşzamanlarda olmadığı gibi, farklı evrimler söz konusudur. Zamanda ve nitelikteki bu farklılığın sonuçlarını Avrupa ülkelerinin siyasal ve idari hayatında bugün de görmek mümkündür. Fransa'da şehir yönetimlerinin özerkliği Onbirinci yüzyıldan beri vardı, ancak zamanla kraliyet, komünlerin gücünü kısmış ve bunların bugünkü niteliklerine ulaşmaları için 1789 Fransız devrimini beklemeleri gerekmiştir. Flandre bölgesinde, Avusturya ve Almanya'da mahalli idareler uzun süren ama kesintisiz bir evrimle bugünkü yapılarına ulaşmışlardır. Britanya'daki mahalli idarelerin Onbirinci yüzyıldan beri gösterdikleri özerk gelişme ise örnektir ve günümüz Britanya demokrasisinin görkeminde başlıca pay; bu ülkenin sağlam ve kesintisiz gelişen mahalli idarelerine aittir. Mahalli idarenin gelişmesinin evrelerini ve nedenlerini bilmek, Osmanlı mahalli idare geleneğinin anlaşılmasını kolaylaştırır. 18. yüzyıla kadar Osmanlı ülkesinin şehirleri mahalli idare ve mahalli demokrasi gibi kurumlara ve olgulara sahip çıkacak bir güçlü girişimci tüccar sınıfın sahip değildi.

Klâsik dönemde Osmanlı şehrinin idaresi ve yargı görevi, ilmiyye sınıfından olan kadılara bırakılmıştı. Kadı, sadece şehrin değil, civardaki köy ve nahiyelerin de mülkî amiri ve yargıcı idi. Bu, bir kaza (yargı) dairesidir. Merkez bürokrasisinin üyesi olan kadı, belirli bir süre için tayin edildiği bu bölgede yargının, kolluk işlerinin, malî görevlerin ve şehir yönetiminin sorumlusuydu. Geleneksel devletde devamlı görev gören ve kurumsallaşan bürokratik kadro çok dardır. Genellikle büyük memurların personeli onların özel hizmetlileridir. Kadı da görev yerine kendi kapı halkı (özel personeli) ile gider veya gittiği yerde bazı kimseleri istihdam ederdi. Osmanlılarda mahkeme görevlileri içinde değişmeyenler çok dar sayıda olmalıdır. Mahkeme veya şehir kâtibi diyebileceğimiz bu gibi memurların her yerde bulunup bulunmadığı da kesinlik kazanmış değildir. Kadıların belediye veya mahkeme gibi kurumsallaşmayı temsil eden ofisleri de yoktu; hangi binaya yerleşirlerse orası mahkeme veya belediye binası sayılırdı. Hattâ başkent İstanbul'da bile II. Mahmud dönemine kadar belli kadılık ofisi bulunmadığı bilinmektedir (39). Ne kadı'nın, ne yardımcı personelinin mahalli halk tarafından

(39) Ortaylı, «Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme», **A. Ü. Huk. Fak. Esen'e Armağan,** Ankara 1977, s. 257-258 ve s. 246-247.

seçilip denetlenmesi veya idareye halk temsilcilerinin belirli bir statü ve kural çerçevesinde katılmaları gibi bir olgu söz konusu değildi. Ekonomik işlerde (fiyat tesbiti, narh konması) kolluk görevinin yerine getirilmesinde, malî işlemlerin yürütülmesinde (vergi salınması ve toplanması) kadı halkın ve esnafın temsilcisi sayılan kimselere başvurduğu takdirde yardımcı olurlardı. Esnaf loncalarının temsilcileri olan esnaf kethüdalarının, şehir ileri gelenlerinin (vücuh-i belde) ruhanî reislerin varlığına rağmen bu gibi kimselerin şehir yönetimine katılmak için devamlı kurullar halinde toplanmadıkları bilinmektedir. Kıbrıs adasında ve Mora yarımadasının bazı yerlerinde, yöneticilere danışmanlık yapan ve işlemlere yardımcı olan «Demosgerentos» gibi yarı resmî olarak toplanan kurullar vardı. Bunlar yöneticilerin isteği ve çağrısı üzerine biraraya gelen mahalli eşraf temsilcileri idi. 18. yüzyılda Balkanlarda zenginleşen bazı şehirlerde bir mahalli yönetim ve özerk şehir çekirdeği oluşmuştu. Güney Arnavutluk'taki ticaret şehirlerinden Moskopolis (Voskopoj) Arnavut, Rum, Bulgar ve Aromun (Romen)lerden oluşan kosmopolit bir esnaf ve tüccar grubun toplandığı loncalar tarafından yönetiliyor gibiydi. Şehir halkı; okul, kilise, yetimhane, bakımevleri yaptırıyor ve yardım sandıkları kuruyordu. Eflâk ve Boğdan'da Voyvodolar şehirlerdeki esnaf ve tüccara yönetimde ve beledî hizmetler alanında sınırlı da olsa bazı haklar veriyorlardı; ancak Eflâk - Boğdan'a Fenerli Rum beyler atanmaya başlayınca mahalli halkın bu haklarını kaldırdılar. Fenerli beyler, burjuva unsurların yönetime katılmasını istemiyorlardı. Orta Avrupa'nın tüccar birlikleri ve bunların şehir hayatlarındaki rolü, 18 - 19. yüzyıllarda Balkan şehirleri için örnek olmuştu (40). Ancak bütün bu gelişmelere ve kurumsallaşma belirtilerine rağmen; Osmanlı ülkelerinde yaşayan halkın, gerçek anlamda mahalli idareyi ve kurumları tanımadığı açıktır. Tanzimat devrine kadar Osmanlı ülkelerinde şehir ve eyalet idaresinden, vakıflar gibi ekonomik - sosyal kuruluşlardan, cemaat örgütlerinden sözedilebilir; ama mahalli idare gibi bir kavram ve kurumdan hattâ idareye yardımcı olan devamlılık kazanmış mahalli kurullardan sözetmek kesinlikle mümkün değildir. İmparatorluğun idarecileri ile yerel halkın bir uzlaşmaya gittikleri, karşılıklı bir güçler dengesinin yasallaşması içinde ortak karar vererek yönetimi paylaştıkları görülmüyor. Merkez bürokrasisinin teknik nedenlerle yükümlenemeyeceği bazı hizmetleri mahalli gruplara bırakmasının ne tutarlı bir adem-i merkeziyet, ne de mahalli demokrasiyle ilgisi olmadığı açıktır.

19. yüzyılda idari modernleşme kaçınılmaz olarak hukuki, kültürel, siyasal ve sosyal değişmeleri de birlikte getirdi. Bu değişikliklerden do-

(40) V. Paskaleva, «Über die Selbstverwaltung der Gemeinden in der europaeischen Provinzen des Osm. Reiches», **Bulgarian Historical Review** 1982/1, s. 54.

layı, idare adamları pek istekli olmasalar da eyalet idaresinde mahalli grupların idareye bir ölçüde katılmaları gerekiyordu. Kaldı ki Mıdhat paşa gibi liberal eğilimli yöneticiler mahalli idare kurumlarının gelişmesini ülkenin kalkınması için ön şart olarak değerlendiriyorlardı. Paşanın valiliklerinde, mahalli katılmaya çok önem verdiğini biliyoruz. Bu katılma nasıl olmuştur, merkez bürokrasisinin bu konudaki siyasal tutumu neydi, kimler nasıl bir seçimle idareye temsilci olarak katılmış, merkezi hükümetin temsilcileriyle nasıl birlikte çalışmışlar ve ne ölçüde etkili olmuşlardır; nihayet bu gelişmeler imparatorluğun genel yönetim mekanizması ve siyasal gelişmesinde ne derecede etkili olmuştur? Bu soruların cevabının aranması, günümüz Türkiye'sindeki idarî - siyasî yapıyı tanımak açısından da gereklidir.

19. yüzyıla kadar imparatorluk idaresi bazı hizmetleri mahalli gruplara, dini cemaatlere, vakıflara bırakmıştı. Tanzimatçılar, bu gibi hizmetleri de olabildiğince merkezi hükümet örgütüne devrettiler. Meselâ bazı yol geçitlerinin korunması vergi bağışıklığı karşılığında *derbentçi* denen köylere bırakılmışken; Tanzimattan sonra bu görev onlardan alınmış hükümetin kolluk kuvvetlerinin sorumluluğu altına konmuştu. Vergilerin salınması ve toplanması; daha önce cemaat idarelerinin, şehir ileri gelenlerinin oyu ve yardımıyla oluyordu. Mültezim, vergi toplarken çoğun yerel temsilcilerle börüşerek işi çözümlerdi. Tanzimatla birlikte ilk anda iltizam usulü de kaldırılmış, merkezden gönderilen yetkili muhassıllar ve onlara yardımcı olmaları için mahalli halkın temsilcileri ve ruhanî reislerden oluşan devamlı kurullar (muhassıllık meclisleri) bu işlerle görevlendirilmişti, Ancak Tanzimat önderleri kısa zamanda merkezi bir malî idareyi gerçekleştirecek bürokratik altyapının noksanlığını gördüler ve çaresizlik içinde iltizam usulüne dönüldü. Diğer yandan asayişin sağlanması işi, köy ve kasabalardaki halktan, bazı loncalardan veya bu görevi ihale usulü ile yüklenen yasakçı, muhtesib v.s. gibi kimselerden alındı, zabtiye örgütü güçlendirildi. Bazı başarısızlıklarına rağmen Tanzimat liderleri, merkeziyetçi bir devlet mekanizması gerçekleştirmekte hayli yol almışlardı İşte bu modern merkeziyetçilik güçlendiği ölçüde, Osmanlı toplumunda modern anlamda mahalli idarelerin çekirdeğinin oluştuğu, yerel grupların idareye katıldığı görülüyor. Ordunun, maliyenin, mülkî idarenin her dalının hükümet kontroluna alınmak istendiği ve eğitimin de buna yönelik bir biçimde düzenlendiği ortamda; mahalli halkın temsilcilerinin yardımına başvurmak da kaçınılmazdı. Şu halde 1840'lardan beri muhassıllık meclislerinde, daha sonra vilâyet, liva, kaza idare meclislerinde, vilâyet temyiz divanlarında, ziraat komisyonu, mal sandığı ve belediye meclislerinde mahalli temsilcilerin bulunması; sadece merkezi hükümet bürokratlarının tek taraflı

tasarrufu veya inayetinden değildi. Aslında yönetim aygıtının bazı hizmetlerdeki yükünü hafifletmek ve yönetilenlere yaptırmak için düşünülen bir mekanizmaydı. Bu mekanizma demokratik değil, sadece kanunî ve adil bir idarenin gerçekleştirilmesi için idare edilenlere de danışmak ve onların yardımını almak amacındaydı.

Tanzimat döneminin idari reformları, bu nedenle ülkemizde mahalli idarelerin doğuşu için gerekli ortamı da hazırlamıştı. Kuşkusuz Tanzimat döneminin devlet adamları, siyasal katılma, mahallî demokrasi gibi bir siyasal programı benimsemiş kimseler değillerdi. Hattâ böyle bir siyasal gelişme onları ürkütürdü. Onların istedikleri kanunî ve adil bir idarenin kurulmasıydı. Önlerindeki Avrupaî model, ne İngiltere ve ne de Fransa'ydı, belirtildiği gibi Metternich Avusturya'sıydı. Osmanlı İmparatorluğu modern merkeziyetçi bir yapı kazanıyordu, bu yapı yerleştiği ölçüde mahalli idarelerin doğuşu da kaçınılmazdı. 19. yüzyıl tarihimizin en önemli gelişmelerinden biri budur.

Seçim konusu bizim tarihimizde Tanzimatçıların vilâyet idaresinde yaptıkları reformlar dolayısıyle gündeme geldi. Seçim usulüne başvurulmasının nedeni kurumsallaşan ve devamlılık kazanan kurullara, yerli halktan girecek temsilcilerin saptanması gereğiydi. Öngörülen seçim usulü pek ilkeldi, bundan başka yaygınlıkla uygulanmadığı da kesindir. Ancak önemli olan bir seçim usulünün öngörülmesi ve hukukîleşmesidir.

Maliyede reform için vilâyetlerde sancak merkezlerine gönderilen vali yetkisinde ve validen bağımsız yüksek rütbeli maliye memurlarının, yani muhassılların yanında muhassıllık meclisleri kurulacaktı. Bu meclislere muhassılın maiyet memurlarından başka, memleketin hakimi, müftüsü, asker zabiti, ruhanî reisler ve memleket ileri gelenlerinden altı kişi katılacaktı. Sözü edilen altı kişi seçimle görevlendirileceklerdi. Muhassıl meclislerinin kuruluş biçimiyle ilgili olarak, Meclis-i Ahkâm-ı Adliyyenin hazırladığı nizamnamede seçimin usulü tarif edilmektedir. Seçilecek kimseler bulunduğu memleketin akıllı, namuslu ve muteber adamlarından olmalıdır. Adaylar, önce mahkemeye gelip isimlerini kaydettirecekler, sonra seçmenlerin oyuna başvurulacaktı. Seçmenler ise, kazaya bağlı köylerden kura ile saptanan beşer kişi ve kaza merkezlerinde de yerleşme yerinin büyüklüğüne göre «akılı, sözanlar, emlâk sahiplerinden 20 - 50 kişi olacaktı». Bir araya toplanan bu seçmenlerin karşısına adaylar çıkarılacak ve tek tek her adayı isteyen seçmenler bir yana, istemeyenler öbür yana geçeceklerdi. Oyların çoğunluğunu elde eden aday seçilecek, isteyen ve istemeyenler eşitse kur'aî şer'iyyeye başvurulacak-

tı (41). Kuşkusuz nizamname ile öngörülen seçim usulü geniş bir tabakanın katılmasını sağlamaktan uzaktı. Ayrıca gereği gibi ve yaygınlıkla uygulanmadığını da belirtmiştik. Çağdaş gözlemcilerin belirttiği gibi «Meclislere seçilenler» (!) ya mülki amirin tayin ettikleri veya benzer biçimde gayrîmüslim cemaat ileri gelenlerinin saptadıkları, ya da yüksek rütbeli memurlarla anlaşan bölgenin ileri gelenleriydi (42). Ancak bu tür bir mekanizmayı 19. yüzyılın Osmanlı imparatorluğu için göze fazlaca batan bir kusur olarak görmemek gerekir. O çağda Rusya İmparatorluğunda «zemstvo»lar, Avusturya imparatorluğunun bir çok yerinde idarî kurullara getirilen üyeler daha geniş tabana dayanan bir seçimle saptanıyor değildi.

Toplanan meclislerin, görev ve yetkilerini kesinlik ve açıklıkla belirten hiçbir nizamname veya talimatname yoktu. Konuşacakları konular ne olacaktı? Anlaştıkları noktalar bir karar mı, yoksa bir dilek niteliğini mi taşımaktaydı? Bunlar belirlenmiş değildir. 1864'den itibaren vilâyet, liva ve kaza idare meclisleri; vilâyet bütçesini, giderleri, okul, hastane v.s. gibi kuruluşlar için yapılacak harcamaları tartışmışlardır. Ancak merkezi hükümet memurlarının bu meclislerdeki seçimli üyelerden ve ruhanî reislerden asıl beklediği, arazi anlaşmazlıklarının çözümlenmesiydi. Meclis-i idarelerin başlangıçtan beri başlıca işleri köylüler ve köyler arasındaki arazi anlaşmazlıklarını çözümlemek oldu. Kuşkusuz meclis-i idarelerin arazi sorunlarını ve anlaşmazlıkları her zaman hakkaniyetle çözdüğü düşünülemez. Mirî toprakların belli gruplar tarafından yağmalanması ve tapulanması işlemi bu kurullarda başlamış ve yoğunlaşmıştır. Üyelerin yetkileri tarif edilmediği gibi, yasayla belirlenmiş bir güvenceleri de yoktur. Çoğun mecliste konuştuklarından veya mecliste tartışılan konuları dışarda da söz konusu ettiklerinden dolayı suçlanmaktaydılar. Bununla beraber Osmanlı imparatorluğunun tarihinde ilk defa mahalli halkın temsilcilerinin katıldığı kurumsallaşmış meclislerden sözetmek mümkün olmaktadır ve bu ileri bir adımdır. Bu kurulların bir tüzel kişilik kazandığını ileri sürmek güçtür. Ancak bu yönde bir gelişme vardır. Hattâ üyelere belirli bir miktar maaş bağlanmıştır. Gerçi bu maaşların kimlere ne miktarda ödeneceği kesinlik kazanmış değildi, hattâ maaş konusunda yolsuzluklar görüldüğünden, vazgeçildi. 1864 Vilâyet Nizamnamesinde bu nedenle, vilâyet, liva, kaza idare meclislerindeki seçimli üyelerin fahrî olarak çalışmaları öngörülüyor-

(41) A. Vefik, **Tekâlif Kavaidi**, c. II, Dersaadet 1329, s. 26-27, nizamnamenin uygulanması ile ilgili olarak muhassıllıklara gönderilen bir sadaret tezkiresi örneği: Başb. Arş. Cev-Dah. Nr. 16602, 23 Safer 1256 (26 Nisan 1840) tarihli.

(42) Halil İnalcık, «Tanzimatın Uygulanması», **Belleten**, sayı 112, s. 634-635.

du (43). Fakat bu organların tüzel kişilik kazanmaları için aslî unsurlardan biri olan üyeliğin anonimleştirilmesi, yani üyelerin niteliklerinin belirlenmesi hususu; 1840'dan beri muhassıllık meclisleri ile ilgili nizamnamelerde, sonra 1864 Vilâyet Nizamnamesi ve 1871 tarihli «İdare-i Umumiye-yi Vilâyet» nizamnamelerinde yerine getirilmiştir. Tabiî üyeler; mülkî amir ve memurlar, ruhanî reislerden ibaretti. Seçimli üyeler ise; o yerin halkını temsilen seçilen yarısı müslim, yarısı gayrımüslim dört kişi idi. Bu son kural Osmanlı devlet geleneğinde önemli bir gelişme ve değişme demektir. 19. yüzyılın Osmanlı düşünürü Meşrutiyet rejimini, parlamentoyu veya taşradaki idare meclislerini İslâmî *meşveret* geleneği içinde açıklamaya çalışırsa da, bu gibi kurumları islâmî meşveret geleneği içinde ele almanın mümkün olmadığı açıktır. İdareye ve karar almaya belirli kurallar çerçevesinde gayrımüslimler de katılıyordu. Meclislerin kuruluş biçimi özünde lâik bir temele dayanmamakla birlikte, lâik bir gelişmeye yol açmıştır. Bu gelişmelerin mahalli idarelerin doğuşu açısından gösterdiği önem dışında, muhassıllık meclisleri ve onun devamı olan vilâyet idare meclislerinin Osmanlı imparatorluğunun parlamenter hayata geçişinde de önemli katkıda bulunduklarını belirtmek gerekir.

19 Mart 1877'de ilk Osmanlı Meclis-i Mebusanı toplandığında, imparatorluğun dört bir yanından gelen mebuslar, büyük çoğunlukla vilâyet idare meclislerinin üyeleri arasından, valilerin veya meclis üyelerinin kararıyla tayin edilen kimselerdi. Mebus seçimi için hazırlanan *talimat-ı muvakkate* vilâyet idare meclislerinin seçilmiş üyelerinin ilk seçmen sayılarak mebus seçmelerini öngörüyordu ki, pratikte mebuslar bunların arasından seçilmiş veya valiler tarafından gönderilmişlerdi. Örneğin Kastamonu mebusları, 1864 - 1876 yılları arasında vilâyet meclisinde üyelik yapan Hacı Mustafa ve Salim Efendiler, Suriye mebuslarından biri 1869'dan beri vilâyet meclisinin seçilmiş üyesi olan Nikola Nakkaş Efendiydi. Hüdavendigâr mebusları da 1870'den beri vilâyet meclisinde bulunan Şeyh Bahaeddin ve Pavlos Pavlidi Efendilerdi. Örnekler çoğaltılabilir (44). Mebuslar, ilk anda eski görevlerinin verdiği alışkanlıkla daha çok geldikleri yerlerin sorunları üzerinde durdularsa da, kısa zamanda ülkenin genel sorunlarını kavramış, hattâ dış politikayı bile tartışmaya başlamışlardı. Bu göze görünür demokratik terbiyede, yirmi yılı aşan vilâyet idare meclisleri ve daha önceye uzanan muhassıllık meclisleri geleneğinin büyük payı vardır. Meclis-i Mebusanın bir iç tüzüğü olmamasına rağmen mebuslar belli bir müzakere alışkanlığına sahipti. Meclis

(43) Ortaylı, **Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler**, s. 22-23.

(44) **Kastamoni** (1286-1293), **Suriye** (1286-1292), **Hüdavendigâr** (1287-1293) vilâyetleri salnamelerinden karşılaştırmayla elde edilen bilgi.

reisi Ahmed Vefik Paşa'nın otoriter başkanlığından, mebusların tartışma adabına kadar herşeyin vilâyet meclislerindeki tecrübe ve geleneğe dayandığı açıktı. Taşradan gelen mebuslar, seçim konusu tartışılırken, «Istanbulluların ilk defa seçim gördüklerini, kendilerinin ise Tanzimatın başından beri seçim usulünü bildiklerini» söylemişlerdi (45).

Vilâyetlerdeki meclisi idarelerin dışında, yerli halkın temsilcilerinden oluşan Menafi-i umumiye sandıkları, Ziraat ve Nafia komisyonları, mahalli üyelerin katıldığı Ticaret mahkemeleri memleketin iktisadî hayatını düzenlemekte küçümsenmeyecek rolü olan kurullardı. Rumeli vilâyetlerinde, özellikle Midhat paşa'nın valiliği sırasında Tuna vilâyetinde kurulan «menafi-i umumiye sandıkları» önemlice bir sermaye birikimini gerçekleştirmişlerdi (46). Bu sermayenin kullanılış biçimi, yatırım yapılacak alanlar mahalli sandık kurullarınca kararlaştırılıyordu. Bununla birlikte sandıklar imparatorluğun her yerin'de aynı etkinliğe ve güce sahip değildi. Yerli tüccarların güçsüzlüğü ve iktisadî gelişmenin yavaşlığından dolayı, mahalli idarelerin gerçek anlamda güçlenişini sağlayacak bu kuruluşlar bir müddet sonra etkinliklerini tamamen kaybettiler. Özellikle Osmanlı - Rus savaşından sonra sadece var olan menafi-i umumiye sandıklarına değil, Osmanlı şehirlerindeki esnafın geleneksel avarız sandıklarına bile devletçe el konmuştur. İktisadî konularda karar alına güçsüzlüğü ve sermaye kuruluşlarına sahip olamamak, başlangıçtan beri ülkemizde mahalli idarelerin gelişmesini önleyen bir olgudur. 1860'lardan beri sözde her yerde varolan meclis-i belediler, üstelik ilk Osmanlı Mebuslar Meclisi, «Dersaadet ve Vilâyet Belediye Kanunu»nu hazırlamasına rağmen gelişememişlerdir. Güçlenen merkezî hükûmet karşısında mahalli grupların iktisadî gücü de aynı oranda artmadığından Türkiye'de mahalli idareler önce iktisadî ve buna bağlı olarak da hukukî özerklik konusunda geri kalmışlardır.

19. yüzyılda Osmanlı şehirleri, özellikle dış dünya ile artan ilişkilerin düğüm noktası olan liman şehirleri, önemli yapısal değişiklikler geçirmekteydi. Gene Balkan şehirlerinde de manifaktür ve dış ticaret önemli nüfus artışlarına neden olmuştu. Ülkenin değişmekte olan ekonomik, toplumsal ve idarî yapısına bağlı olarak geleneksel şehir yönetimi ve belediye örgütleri de sarsıntılar geçirmekteydi. Geleneksel şehir yönetimi ve beledî hizmetlerde değişiklik yapmak kaçınılmazdı. Kırım savaşı sırasında İstanbul'daki yoğun trafik Bab-ı âlî'yi bu işe el atmaya zorladı. 16 Ağustos 1854'de İstanbul'da «Şehremaneti» kuruldu. Şehremini ve

(45) H. Tarık Us, **Meclis-i Meb. Zabıt Ceridesi**, *inikâd*, 2 Nisan 1877, s 84-85.
(46) Maria Todorova, «Obşçopoleznita kasi na Midhat Paşa», **İstoriçeski Pregled** 1972/5, s. 56-76.

memurları doğrudan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye bağlıydı. Belediye idaresi ve örgütü, daha başından merkezî hükümetin eline geçmişti. Avrupa ile yoğunlaşan iktisadî ilişkilere giren doğu Akdeniz liman şehirleri, 19. yüzyıl hayatının gerektirdiği şehiriçi ulaşım ve diğer hizmetleri yerine getirmek zorundaydı. Bu şehirlerde tüccar gemilerinin mürettebatı için konaklama tesisleri, uygun sağlık şartlarını sağlamak başlıca sorun olmuştu. Avrupa dünyası için doğu limanları artık egzotik, uzak şehirler olmaktan çıkmış yeni bir kazanç ve yerleşim alanı olmuştu. Modern hizmetleri getirecek belediye idareleri gerekliydi. Nitekim İzmir'de belediye kurulması için ilk istek ve girişim yerli ve yabancı tüccarlar tarafından yapıldı (47). Selânik, Beyrut gibi limanlarda da aynı gelişme görüldü. Başkent İstanbul'da bile hükümet dairelerinin bulunduğu Bab-ı âlî'den önce ticaret ve iş merkezi olan Galata - Beyoğlu semti, *Altıncı Daire-i Belediye* ünvanıyla ilk belediye kuruluşuna sahip oldu. Gene diplomat ve tüccarların yazlığı olan Tarabya - Yeniköy'de de Belediye şubesi erkenden kuruldu. Altıncı Belediye Dairesine özel gelir kaynakları ayrıldı ve başkanları da ya levantenlerden, ya hariciye memurlarından, bazı halde yabancılardan seçilip atandı. Bu örgüt elçiliklerin ve Avrupalı tüccarların bölgesini düzenlemek için hükümetin beslediği bir belediyeydi. Hususi gelir kaynakları ve kadrosuyla başarılı işler de yaptı. Ancak Galata - Beyoğlu'nda kurulan bu örnek belediyenin gerçekten özendirici bir örnek olduğu kuşkuludur. Bizzat devletin vakanüvisi Ahmet Lûtfi Efendi; «Altıncı Daire ahalisi Avrupa usulüne vakıf olduklarından işe orda başlandı. Hamdolsun diğer daireler ahalisi öyle malûmatlı olmadığından alenen fuhuşhaneler ve kumarhaneler kurarak Altıncı Daireden örnek almadılar» diye tarih düşürmüş (48).

Genel olarak Osmanlı belediyelerinin geçen zamana rağmen gelişemediği ve yeterli hizmet veremediği görüldü. Bu nedenle de geleneksel hizmet ve örgütlenme biçimleriyle, yeni belediyelerin çalışmaları yanyana yürüdü. Mahalle sakinleri ve cemaatler, kendi semtlerinin beledî görevlerini yerine getirmekte devam ettiler. Belediyeler yetkisizdi ve görev alanları belirlenmemişti. Osmanlı şehrinde klâsik yönetim düzeninin yıkılmasından doğan boşluğu yeni belediye idareleri dolduramadılar. Bununla beraber imparatorluk belediyelerinin bazıları başarılı hizmet gördüler. Bunlar zengin ticaret ve liman şehirleriydi. İmparatorluktaki şehirlerin çoğunun halkı tarım ve buna ilişkin faaliyetlerle geçiniyordu; modern beledî hizmetlerin altyapısını kuracak takatleri ve gereksinme-

(47) Orhan Kurmuş, The Role of British Capital in the Economic Development of Western Anatolia», Basılmamış tez, 1974, s. 88.

(48) **Tarih-i Lütfi**, basılmamış 9. cild, s. 151, Ankara Türk Tarih Kurumu kitaplığı 1532/2'deki yazma nüsha.

leri yoktu. Hattâ bu tezat imparatorluğun başkentindeki semtler için de söz konusuydu. 1877 Meclis-i Mebusanında beledî hizmetler konusu tartışılırken, Ahmed Vefik Paşa; «Beyoğlu'ndakiler gaz isterler, Kasımpaşa'dakiler kaz bulamazlar» demişti (49). Belediyelerin işleyişinde aşırı merkeziyetçi denetim aksaklıkları yaratıyor ve gelişmelerini engelliyordu.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda da merkeziyetçi devlet felsefesi ve eğilimi egemendi. Modernleşme bürokratik örgütlerin büyümesine neden olmuştur. Devlet faaliyetlerindeki ihtisaslaşma, merkezde ve vilâyetlerdeki örgütlerde şubeleşmeyi yaratmaktadır. Merkezi hükûmet sanayiden eğitime kadar hayatın her alanının düzenleme ve eğilimindedir. Bu eğilim yerel yönetimin kontrolünde görülür. Yabancı devletlerin misyonerleri ülkenin her yanında sayısız okul ve sosyal kurum açarken, Bab-ı âlî bürokrasisi hayırhah davranmasa bile kapitülasyonlar nedeniyle engel olamamaktaydı; ama herhangi bir yerdeki halk kendi ihtiyacına yönelik bir çırak veya ebelik okulu veya çobanlık ve tarım teknisyen kursu açmak isterse buna kolay izin verilmeyeceğine şüphe yoktu. Yetimhane veya sanayi mektebi kurmak, taşradaki mahalli önderlerin değil, ancak gönderilen valilerin girişimiyle oluyordu. Merkezi hükûmet çoğu yerde belediye örgütünü kurmamış ve belediye meclislerine uzun süre tüzel kişilik tanımamıştır. Belediyelerden beklenen hizmetlerin bir kısmı vakıfların, bir kısmı merkezi hükûmet organlarının elinde olduğundan, İstanbul'da bile belediyenin etkin bir hizmet görmesi mümkün değildi. Bir semtten diğer bir semte su yolu veya kaldırım döşemek için iki-üç nezaret veya Evkafla yazışıp anlaşmak gerekirdi. Kuşkusuz belediyelere ayrılan malî kaynaklar da çok yetersizdi. Belediyeye yeni malî kaynaklar sağlamak konusunda Bab-ı âlî bürokrasisinden daha isteksiz davrananlar ise taşra eşrafı idi. Yeni kaynaklar, yeni vergi demekti. Bu eğilimi Osmanlı Mebuslar Meclisi'nde de görmek mümkündü (50).

Son devir Osmanlı yöneticileri, belediye örgütünü düzenli şehir hizmetlerinin görülmesi için istediler. İkinci Meşrutiyet döneminde belediyeler örgüt olarak geliştirilip, tüzel kişilik kazandıkları halde, önceki devirden daha güçlü merkeziyetçi politik baskıyla yönetildiler ve her yerde merkezi hükûmete daha bağımlı hale getirildiler. Bu politika imparatorluktan Cumhuriyete miras olarak kalmıştır. Hızlı bir şehirleşmeyle birlikte siyasal katılma sorununun da büyük boyutlara ulaştığı günümüz Türkiye'sinde mahalli idareler, halen geçmişin getirdiği uyumsuz yapıyı taşımaktadırlar.

(49) H. T. Us, M. M. Z. C., 15. inikâd, s. 117.
(50) a.g.k., s. 188.

BEŞİNCİ BÖLÜM

LÂİK HUKUK VE EĞİTİMİN GELİŞMESİ

Osmanlı devletinin toplumsal, idarî ve siyasî düzeninin lâik olup olmadığı çokça tartışılan bir konudur Bu tartışmada gözden kaçırılan önemli bir nokta, 18 - 19. yüzyıllar boyu imparatorluğun hukuk, yönetim ve toplum düzenindeki değişmelerin yarattığı dualist (ikili) yapıdır. Osmanlı toplum ve devlet düzeni altı yüzyıl boyu aynı kalmamıştır, bu bakımdan günümüze kalan mirası tek boyutlu değişmez bir yapı olarak değerlendiremeyiz.

Osmanlı toplum düzeninin lâik veya şer'i olduğu konusundaki tartışmalara girmeden önce lâik kavramından ne anlaşılması gerektiği üzerinde durmalıyız. Laique - laicus - lâdinî, kavram olarak ruhban sınıfına ve ruhaniyete ait olmayan düşün ve yaşam biçimini ifadede kullanılan bir deyimdir (*). Genel sanının tersine dünyada lâik tutumlu din yoktur. «Tanrının hakkı Tanrıya, Caesar'ın hakkı Caesar'a» diyen hıristiyan dininin de temelde böyle bir felsefe ve toplum tarzı üzerine kurulmadığı ve dini toplumun, Avrupa tarihinin uzun yüzyıllarını kapsadığı açıktır. Barbar akınları sonunda Roma imparatorluğu yıkılmıştı ve Barbarların kabile düzeni kıtada yeni bir otorite kuracak örgütsel yapıdan uzaktı. Barbarların yeni imparatorluğunun yönetim düzenini, hiyerarşisini ve hukukî mevzuatını belirleyecek tek güç, Roma geleneğini devam ettiren kilise örgütü idi. Burada Avrupa tarihinin gelişimini saptayan bir

(*) Avrupa'da hukuk, tıp gibi dallar, Ortaçağlarda kilise üyelerinin elinde olduğundan, bu sanat ve bilimleri bilmeyen halka da laymen, laic denmiştir.

özellikten söz etmek gerekir. Görünüşte Roma kilisesinin hiyerarşisi yeni germanik topluma egemen olmuş gibi ise de, işin aslında germanik geleneğin temelde bir değiştiren ve devindiren etkisi vardı. Avrupa tarihinin kavimler göçü sonunda oluşumtnu saptayan bir ikilem söz konusudur burada... Hegel; Hellen - hıristiyan Avrupa'nın oluşumunu betimlerken Barbarların (ona göre germanik dünyanın) Roma dinini, kurumlarını ve hiyerarşisini tamamlanmış olarak aldıklarını, yani kabul ettikleri hıristiyan dininin konsüller ve kilise babaları tarafından çoktan şekillendirildiğini belirterek; «bu nedenle Germen dünyası, Roma dünyasının bir devamı gibi görünse de, aslında Germen dünyasında yeni bir tin (Geist) vardı. Bu tin dünyayı yenileyecek tin'dir ve ondaki öznelliğin direnişi temelde mutlak bir değişikliğin meydana gelmesi demektir. Germen kavminin bünyesindeki ılımlı kaygusuzluk, öznelciliğe dayanan bir sadakat, (yani mevcut kurumların özüne ve sorunlara karşı lakayd kalan, görünüşte bir kabul o buna *Gemüt* diyor) ve Roma hiyerarşisinin bu ölçüler içindeki konumu ve değişimi, Avrupa tarihinin evrimini sağlayan iki zıt unsurdu» demektedir (1). Böylece kilise ve devlet bir karşıtlık ve beraberlik, ama aynı zamanda da bir yol ayrılığı içinde gelişmelerine devam etmişlerdir. Gerçekten de Büyük Karl, 800 yılında Papa'nın elinden taç giydiğinde (**) dünyevî otoritesini, ruhanî elitin düzenleyeceği kurallarla birlikte ve onlara rağmen (veya onları istismar ederek) kullanacağını düşünüyordu. Kilise eğitimi, hukuk hayatını ve toplum ideolojisini belirlemeye başladı. Bir müddet sonra bu gelişmeler, kiliseye karşı germanik lakaydi ve gösterişteki sadakatın devamını imkânsız kıldı. Avrupa'nın toplumsal örgütlenmesi, *investitur* kavgasını kazanan kilise tarafından ele alınınca, devlet - kilise çatışması arttı. Bir süre sonra kilise toplumda yükselen yeni sınıf ve gruplarla mücadele etmek durumunda kaldı. Bu uzun mücadeleyi burada özetleyecek değiliz. Ama lâiklik Avrupa kıtasında kanlı kavgalarla tarihte ilk defadır ki bir toplum ve yönetim düzeni olarak ortaya çıkacaktı. Hem de bu gelişme ancak yakın zamanlarda tamamlanacaktır.

(1) G. W. F. Hegel, **Vorlesungen über die Philosophie der Gesschichte**, 4. bölüm «Germanische Welt» ilk altı paragraf.

(**) Doğuda Bizans'ta imparator, patrik'in elinden taç giydiğinde bu patriğin otorite ve görevinin imparatorca tasdik edilmesi demektir. Büyük bazilikalardaki narthex, imperyal loca gibi bölümler dünyevi otoritenin kilise üzerindeki hâkimiyetini gösterir. XI. asır sonuna kadar Avrupa'da da böyleydi. Aix la Chapelle ve Speyr katedrallerinde bu imperyal localar ve narthex tipi tören koridorları vardır. Papalık bu dönemden sonra üstünlüğü kazanınca, kiliseler dünyevi otoriteye hiçbir yer vermez ve mimariden bile atarlar. Bu tarihten sonradır ki Papanın monarka taç giydirmesi onun hakimiyetini tasdik anlamına gelir.

Avrupada lâik düşünce ve toplum düzeninin biçimlenişi, büyük ölçüde hukukçuların yaptıkları düzenlemelerle tamamlandı. Tarımın ve manifaktürün geliştiği, şehirlerin zenginleştiği ve millî pazar ilişkilerinin yoğunlaştığı Avrupa hayatında ilişkileri düzenlemek yeni bir hukukçu metoduyla mümkün oldu. Bu nedenle 13 - 15. yüzyıllar boyu Avrupa dünyasında lâik hareketin başını ne *Hussitler*, ne *Unitarist kilise* mensupları, ne Balkanlardaki *Bogomiller* ve hattâ İtalyan rönesansının ünlü düşünürü *Pietro Pomponazzi* (***) ve benzerleri değil, düpedüz hukukçular çektiler. Almanya'daki kilise çevrelerinin eski düzeni sessizce ve sabırla kemiren bu yeni Romanistler için kullandığı «Juristen sind böse Christen - hukukçular kötü hıristiyanlardır» meseli bunu göstermektedir. Bu devirde Roma hukuku artık ezber ve şerhle değil, hukuk mantığının anlaşılması ve kaynakların incelenmesi yoluyla öğrenilmeye başlandı. İmparator Iustinianus Roma hukuk kaynaklarını toplayıp kodifikasyona gittikten sonra, geç Ortaçağlar boyu hukukçular bu kaynağı özellikle Corpus Iuris Civilis'in *Digesta* denen bölümünü tanımak ve şerhetmekle meşguldüler. Hukuk tarihinde Glossatörler dönemi denen bu dönemin faydalı çalışmalarından sonra, Roma hukuk kaynaklarına yeni bir anlayışla yaklaşıldı ve Roma hukukunun *principia* ve kurumları öğrenilip bu ilkelerin ve mantığın yardımıyla, yeni hayatın ilişkilerini düzenlemek ve hukuk sorunlarını çözmek yoluna gidildi. Hukuk düzeninde gerçek kişi esas alındı, bu düzenleme ve kodifikasyon faaliyetini kamu kurumlarındaki lâikleşme izleyecekti. Ancak devletin ve toplum düzeninin lâikleşmesi, Avrupa tarihini dolduran mezheb kavgaları, din savaşları gibi kanlı olaylardan sonra gerçekleşebilmiştir. Lâik toplum düzeni Avrupa kıtasına da çok geç ve güç yerleşmiştir.

Lâik toplum düzeninin tanımını burada ele almalıyız. Böyle bir tanım muhtelif biçimde yapılagelmiştir. Bazıları lâiklikten her din ve inanca mensup grupların tolere edildiği, bazıları da toplum hayatının düzenlenmesinde din dışı kaynaklara dayanan hukuk normlarının egemen olduğu bir hukuk düzenini kasteder. Oysa bu iki koşul lâik bir toplumda bulunması gerekli, ama yeterli nitelikler değildir. Lâik toplum standart ve monist (tekli) bir yönetim düzeninin ve farklı din ve cinsiyette insanların eşit koşullarla bağlı olduğu bir hukuk mevzuatının bulunduğu toplum düzeni demektir. Yani bir toplumda dini hoşgörü olabilir (eski Roma, Ortaçağ İslâm ve Osmanlı imparatorluklarında olduğu gibi) din dışı kaynaklardan esinlenen veya bu gibi kaynakların ağırlık kazandığı bir hukuk mevzuatı uygulanabilir (Osmanlı, eski Roma, Bizans ve Cen-

(***) Tözden töze geçiş olamayacağını söyleyen Aristo'ya dayanarak Hıristiyan komünyonunu reddeden filozof.

giz imparatorlukları gibi); ama toplumda her dini cemaat aynı yasalarla yönetilmiyorsa, kadın ve erkek için dini inanca dayalı farklı düzenleme ve normlar varsa (mirasta eşitsizlik, toplum hayatına katılımda kısıtlama ve farklılık gibi) hattâ sadece belirli bir sınıf için, örneğin ruhban için imtiyazlar tanınmış ve yönetici elitin imtiyazlarının meşruiyeti tanrısal bir kaynağa dayandırılarak açıklanıyorsa, orada lâiklikten söz edilemez.

Kısacası tüm toplumsal sınıflar için aynı hukukî mevzuatın uygulanması, hiç kimseye dinsel ayrıcalık ve üstünlük tanımayan bir toplum düzeni diye tanımlanan lâikliğin, merkeziyetçi modern toplum yapısıyle özdeş olduğu, ancak o sayede gerçekleşebileceği açıktır. Lâiklik, bir yerde modern toplumun ön koşullarının gerçekleşmesine bağlıdır. Ancak toplumun belirli bir gelişme düzeyinde bu ideoloji modern bir toplumun gelişimini hızlandırabilir de...

Osmanlı devleti bir şerîat devleti miydi? Bu sorunun cevapları çoktur ve tartışılan bir konudur. Bazı yazarlar, Osmanlı devletini yönetim ve yargıda şer'i hükümlerin egemen olduğu bir sistem olarak tanımlar; «Devletin dini İslâmdır, kanunlar İslâm dininin kaynaklarıdır» diye tezlerini özetler ve Osmanlı devletini şerîate dayalı bir devlet olarak nitelerler. Buna karşılık bazı yazarlar, Osmanlı toplumunda gayrimüslim gruplara da tolerans gösterildiğini belirterek, bunun lâikliğin ta kendisi demek olduğunu ileri sürerler. Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu tarihte Roma imparatorluğundan sonra dini toleransın en çok görüldüğü, üstelik bu toleransın zamana ve hükümdarın kişiliğine bağlı olmaksızın kurumsallaştığı bir devletti. Cemaatlerin sadece dinî değil, iktisadî, adlî ve maarife ilişkin işleri kendilerine bırakılmış, hattâ ruhanî liderler ve kurumlara rütbe, imtiyazlar bahşedilmiştir. Bunun sayısız kanıtlarından sadece birkaçını verelim : Ocak 1454'de *Gennadios*'a resmen Rum - ortodoks Patrikliği bahşedildiğinde ona yapılan tören ve gösterilen ihtiram göz alıcıydı (2) ve böylesi Bizans devri patriklerine bile nasip olmamıştı. Ermeni patriği, Musevî hahambaşısı protokolde önde gelen bir yere sahiplerdi. İmparatorluğun dört bir tarafındaki manastırlar vergi ve angarya bağışıklığına sahip olduğu gibi, faaliyetlerini sürdürmeleri için huzur ve güvenliklerinin sağlanması mahalli yöneticilere sık sık ihtar edilir; hattâ bazı manastırlara mirî hediyeler dahi gönderilirdi. Örneğin Balkanlardaki ünlü Rilo manastırının (Bulgaristan'da Sofya civa-

(2) Franz Babinger, **Mehmed der Eroberer und seine Zeit**, F. Bruchmann, München 1959, s. 110-111.

rı) 21 Eylül 1378'de son Bulgar Çarı İvan Şişman'dan aldığı imtiyaz, Osmanlı döneminde de aynen tasdik edilmiştir (3).

Ö. L. Barkan'ın öncülük ettiği bir grup yazar ise, Osmanlı devlet ve toplum hayatındaki uygulamada şer'î hükümlerden çok dünyevî otorite tarafından konan kuralların (örfi sultanî) örf ve âdetin hakim olduğunu, bu nedenle Osmanlı devletine şer'î devlet demenin pek kolay olmadığını belirtirler (4). Gerçekten de uygulamaya bakıldığında bu hükmü doğrulayacak bir durum vardır. Devlet hayatını, toprak düzenini tayin eden kanunnameler, şer'î hukukla uyum içinde değildir. Osmanlı idaresi, toplum ve devlet hayatının temel kurum ve ilişkilerini şer'î mevzuattan çok örfi kanunlarla, hattâ mahalli gelenek ve teamüllere göre düzenlemeyi tercih etmiştir. Osmanlı kadısı, sadece toprak düzeni ve malî konularda değil, hattâ bazen aile hukukuna ilişkin sorunlarda bile şerîatten çok örf ve âdet hukukuna başvurmayı tercih etmiştir (5). Ulemanın bazı konularda verdiği fetva, «şer'î maslahat değildir, ul'ulemr ne ise öyle olsa...» şeklindedir. Buradaki ul'ulemr, dünyevî otorite ve koyduğu kanunlardır. Ancak bütün bunlara rağmen Osmanlı devlet düzeninin şer'î olmadığını ileri sürmek zordur. Toplumun örgütlemesine baktığımızda dinî ve geleneksel bir düzenle karşılaşırız.

Lâik devletin; ülkenin her yanında her vatandaş için aynı mevzuatın uygulandığı, yönetsel ve hukukî kuralların standardize edildiği, merkeziyetçi bir devlet olduğunu belirtmiştik. Tabiî bu özellikle dinî kural ve ayrımların kalkması, yani ayrı cinsden (kadın ve erkek), ayrı dinden insan gruplarına aynı mevzuatın uygulanması demektir.

Bu nedenle 15 - 17. yüzyılların Osmanlı yönetiminde o çağın Avrupa'sına göre bir dinî tolerans ve Osmanlı hukuk düzeninde din dışı uygulamaların yaygınlığını gördüğümüz halde, Osmanlı devlet ve toplum

(3) Manastırın arşivindeki Evahir-i Rebi'ulevvel 870 tarihli (Kasım 1465) imtiyaz beratı Fatih tarafından Filibe ordugâhında verilmiştir ve bu imtiyazın mütemadiyen yenilendiğini göstermektedir. Bu tür beratlar manastırın arşivini doldurmaktadır. Gene Yıldız arşivinde bir kopyası bulunan, Yavuz Sultan Selim'in Aynaroz (Athos dağı) manastırı keşişlerine verdiği benzer bir imtiyaz beratını belirtelim.
D. İhçiyev, **Turskie Dokumentini a Rilskiya Manastira,** Izd. Rilskiyat Manastır, Sofya 1910. Bu vesikaların bazılarını içerir...
Başb. Arş. Yıldız Evrakı, «Aynaroz Papazlarına Mülkiyet veren Yavuz Selim'in Ferman Sureti» Yıldız 24 (128).

(4) Ö. L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğu Teşkilât ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi», **İst. Üniv. Huk. Fak. Mec.** 1945, c. XI, sayı 3-4, s. 203-224.

(5) Ortaylı, «Anadoluda XVIII. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler» **Osmanlı Araştırmaları I,** 1980, s. 33-40.

düzenini lâik diye adlandıramayız. Bunun başlıca nedeni; toplumun resmen din esasına dayanan *millet* denen gruplara bölünmesi, vergilerin bu gruplamaya göre salınıp toplanması, yargı düzeninin ve eğitimin bu anlayış içinde dinî cemaat liderleri tarafından örgütlendirilip, yürütülmesidir. Bu ise adlî ve yönetsel örgütlenmede dine dayalı bir tür ademî merkeziyetçilik ve çeşitlilik demektir. *Millet* ayırımında dil ve ırk esası gözetilmezdi. Aynı dili konuşan Ermeniler, mensup oldukları kiliseye göre, *Ermeni, Ermeni-katolik* 19. yüzyılda bir kısım Ermeniler de *Protestan* milletleri olarak geçerdi. Buna karşılık Bulgarlar ve Rumlar aynı millet sayılıyordu. Türkler, Arnavutlar, Arablar «İslâmdı». İmparatorluk dağılana kadar, nüfus sayımında bile etnik ayırım değil, dinsel gruplama esas alınmıştır. Dinî cemaat örgütlerinin liderleri; yargı, eğitim, maliye, beledî hizmet alanlarında sorumlu ve yükümlü tutulmuştur. Bundan başka gayrimüslimlere gösterilen tolerans, sünni olmayan müslümanlara hiç gösterilmemiştir. Bu nedenledir ki böyle bir düzeni lâik olarak niteleyemeyiz.

Dinî sorunları çözmekle görevli olan Şeyhulislâmdır. Bu makam önemini 16. yüzyılda *Kemalpaşazade* ve *Ebussuud efendi* gibi müftüler sayesinde kazandı. 18. yüzyıldan itibaren başkent müftüsüne *Şeyhulislâm* denmiştir. 19. yüzyılda ise şer'iye nazırı olarak heyet-i vükelâya (kabine) girdiler. Klâsik Osmanlı devrinde şeyhulislâmların devlet işlerinde önemli rolü yoktu. Örfî hukuk alanına müdahale etmezlerdi. 16. yüzyıldan sonra sosyal rolleri arttı. Esasen bu yüzyıldan itibaren dinî baskı da arttı. 15. yüzyılda İstanbul'a Yunan heykelleri getiriliyor, G. Bellini gibi ressamlar faaliyet gösteriyordu. 16. yüzyıl ise Osmanlı toplumunda dinî taassubun tutunduğu bir devir oldu. Kanunî'nin gözde sadrazamı İbrahim Paşa, 1526 Mohaç seferinden sonra Budin'den üç adet tunçtan heykel getirmişti. Bu heykel grubu Herkül, Apollon ve Diana'yı tasvir ediyordu ve At Meydanı'na dikilmişti. Avrupa kültürüne düşkünlüğünden halk arasında Frenk İbrahim Paşa diye anılan sadrazam aleyhinde putperest diye dedikodu çıktı ve himaye ettiği şair Figanî bile aleyhinde «Sen Halilüm şimdi geldün, halkı kıldın putperest» diye mısra döktürdü (6). 16 - 17. yüzyılların mistisizmi neredeyse minyatürü bile reddediyordu. 16. yüzyıldan itibaren toplumun dinsizliğe saptığını iddia eden ve her adet ve kurumu bid'at diye niteleyen *Kadızadeliler* ve *Üstüvani Mehmed Efendi* gibi yobazlar türemiş ve taraftar toplamışlardır. (Bunların İbn-i Taymiyya'dan esinlenmeleri mümkündür). 18. 19 .yüzyıllarda ise imparatorluğun yaşadığı felâketlerin tesellisi İslâm dinini bir ideoloji haline getirmekte aranıyordu.

(6) Abdülkadir Karahan, **Figani ve Divançesi,** **İ. Ü. Ed. Fak. İstanbul 1966,** s. 20-22.

Osmanlı padişahlarının ruhanî demesek bile, dinî bir ünvan olan *hilâfet* ünvanına da sahip olduklarını biliyoruz. Esasen egemenliğin temelini ilâhi bir kaynağa dayandırmak da Osmanlı devlet ve toplum hayatındaki ideolojinin lâik olmadığını gösteren bir diğer noktadır.

Osmanlı padişahı XV. yüzyılda artık Oğuz boylarının başkanlığından çok bir Roma kayzeri olmayı benimsemiştir. Bunun yanında bütün İslâm hükümdarları gibi müslümanların koruyucusu, emîri olduklarını iddia ederlerdi. Fatih Mehmed'den beri Mısır Memlûklerine karşı takınılan tavır bunu gösterir. Bu tutum imparatorluk olgusuyla bir bütünlük meydana getirir. Fatih ve II. Bayezid'in hilâfeti andırır ünvanlar kullandıkları vekâyinamelerde görülür. Özellikle *Kemalpaşazade Şemseddin Ahmed,* 1494'de kaleme aldığı tarihinde hem II. Mehmed'e (Fatih), hem II. Bayezid'e bu ünvanı yakıştırır (7). Resmî tarihçinin bu gayreti politik bir gerçeğe dayanıyor olmalıdır. Yavuz Selim'in hilâfet sembollerini hem de merasimle aldığı rivayeti, onun çağdaşları tarafından değil de, 18. yüzyıl vakanüvisi *Enderunlu Ata* tarafından ortaya atılmıştır. Üstelik Yavuz Selim bu ünvanı kullanmamış ,sadece «Hadîm-ul Haremeyn'-uş-şerifeyn» gibi bir ünvanla yetinmiştir. Fermanlarda ve anlaşmalarda son derece şaşaalı bir elkab (titülatür) kullanan Kanunî Süleyman'da bile halife ünvanına her zaman rastlanmaz (8). Zaten halife ünvanını sadece Osmanlılar değil, Hindistan'da Delhi hükümdarları da kullanıyorlardı.

Hilâfet ünvanının ısrarla kullanılması 1779 Aynalı Kavak Tenkihnamesi ile başlar. Sonraları Kırım'ın Rusya tarafından ilhakı tanınmakla beraber, Osmanlı hükümdarları bu müslüman ülke üzerinde hilâfetin kendisine bahşettiği dinî haklardan yararlanmak istiyordu ve bunun Rusya tarafından tanınmasını sağladı. Böylece artık hilâfet âdeta beynelmilel bir ruhanî kurum halini aldı. Örneğin fiiliyatta Kırım ve Polonya müslümanlarının müftülüğünü bütün Rusya'lar Çarı kendi güvendiklerinden birine tevcih ediyorsa da, tayin ve emeklilik işlemleri güya Osmanlı Sultanı tarafından yapılıyordu. Ayrıca Çar her sene Kırım'da, Yalta'daki (Livadha) yazlığına geldiğinde, Padişah bir temsilcisini göndererek «hoş geldi-

(7) İbni Kemal, **Tevarih-i Alî Osman**, yayınlayan : Şerafettin Turan, TTK 1, Seri No. 5, Ankara 1954.

(8) Ancak bu ünvanın bazı halde kullanıldığı görülüyor. «Haledet hilâfetehu, zıllulah, hilâfet penahî» gibi elkabın kullanıldığı bir yazışma için bkz. Ludwig FEKETE, **Einführung in die Osmanisch - Türkische Diplomatik**, Budapest 1926, H. 943 (1536) tarihli **Veziriazam Âyas Paşa'nın I. Ferdinand'a** mektubu, Tafel 1.

nız» diyordu (9). III. Selim'den itibaren hilâfet ünvanı böylece resmî ünvanlar arasında yer aldı. 19. yüzyılda bu ünvan hem hükümdar, hem halk ve hem tüm dünya müslümanlarınca hararetle benimsendi. Bilhassa Sultan Abdülhamid «Halife-i Müslîmin, zıll'ullah fi'larz (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi)» gibi hem panislamist, hem de mutlak monarşi görüşünü yansıtan bir ünvan takındılar. Sultan II. Abdülhamid «zat-ı kudsiyet-i tacidarî» gibi âdeta cesaro-papist bir ünvanı yazışmalarda kullanmıştır. Maliyesi iflâs etmiş, bütün kurumları sarsıntı içindeki bir ülke, bu dönemde beynelmilel alanda kendisinden beklenmiyecek girişimler ve entrikalar düzenliyordu. II. Abdülhamid, İngiltere ve Rusya imparatorluğunun topraklarındaki müslüman ahali üzerinde nüfuzunu devam ettirme çabasındaydı. Mısır'da, Cava'da, Hindistan'da, halife ruhanî otoritesini kullanarak, müslümanlar arasında bazı siyasî girişimlerde bulunuyordu. II. Abdülhamid, Hicaz demiryolu için bütün dünya müslümanlarından iane toplamıştı, ama hilâfetin etkisizliği I. Dünya savaşında anlaşıldı.

Burada Osmanlı yöneticilerinin İslâm birliği gibi bir ideali 19. yüzyıla kadar sorun edinmediklerini belirtelim. Osmanlılar hıristiyanlar arası ayrılıkları politik amaçlarla desteklediler. Macar Unitarizmini, protestanlığı bu amaçla himaye ettiler. Büyük Petro'dan kaçan Staroverts-ler ve İspanya Musevileri Osmanlılara sığındılar. Her cemaat kendi kuralları ve dünyası içinde yaşamaya devam etti. Ancak modernleşen dünyanın koşullarına bu yapıyla uyum kolay olmayacaktır. Hukukî mevzuattaki bu çeşitlilik ve dinsel farklılaşma; 19. yüzyılda belirgin bir merkezîleşme, modernleşme ve kanunî yönetim sistemini benimseyen Osmanlı imparatorluğunda kaçınılmaz olarak lâikleşme sürecini başlatacaktır.

19. yüzyıl dünyasının koşulları içinde merkeziyetçi bir yönetime geçen Osmanlı bürokrasisi, böyle bir yönetimin gereği olan standart ve derlenmiş bir hukukî mevzuata sahip olmak zorundaydı. Fazladan ülkelerarası ticaret ve iktisadî hayat, Avrupa hukuk sisteminin tamamen dışında kalmayı engelliyordu.

İmparatorluk dünyanın yeni ekonomik düzenine ayak uydurmak için, ilk elde Fransız Ticaret kanunu'nu adapte etti (Kanunname-i Ticaret, 1850 yılı). Yeni kanuna göre faiz kabul ediliyor, ticarî davalarda kuşkusuz din ve mezheb ayrımı söz konusu olmuyordu. Gene modern anlam-

(9) Sultan II. Abdülhamid, her sene Mabeyn-i Hümayundan Tarhan Paşa'yı Livadya Sarayına gelen Çar'a «hoşgeldiniz» demeye gönderiyor, bunu o ülkenin ruhanî reisi olarak yapıyordu.
Başb. Araş., *Yıldız evrakı* (Esas), K. 14/Nr: 1359/126-10.

daki şirketler dahi İslâm hukukunda yer almayan bir kurum, yani «tüzel kişiler» olarak kanunda yer almışlardır. 1863 yılında da «Ticaret-i Bahriyye Kanunnamesi» kabul edildi. Bu sonuncusu da denizci Avrupa uluslarının kanunlarından yararlanılarak hazırlanmıştı (10). Üstelik ticarî davalara bakacak mahkemeler de, şer'i hakimlerden değil, Nizamiye mahkemesi hakimleri denen yeni hukukçulardan ve mahallin tüccarlarından oluşan karma kurullardı. Tanzimat devrinin aydın görüşlü, fakat daha çok pratik davranışlı sadrazamı Âlî Paşa, Fransız Medenî kanunu'nun tercüme ettirilerek kabul edilmesini istemişti. Paşa, 3 Kasım 1867'de Girit'ten Bab-ı âlî'ye yolladığı bir lâyihada Mısır'da aynı şeyin yapıldığı ve fayda sağladığı üzerinde duruyordu (11). Fakat Ahmet Cevdet Paşa'nın başını çektiği muhafazakâr grub 1868 - 1876 yılları arasında 16 kitabtan meydana gelen «Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye» adlı eseri hazırladılar. Mecelle, temelde İslâmın Hanefi fıkhının esaslarına dayanmakla birlikte, fasılların düzenlenişi ve eserin sistematiği gözönüne alındığında; Batı hukukunun üstünlüğü kurul üyelerince ister istemez kabul edilmiş görünmektedir. Nihayet aile hukukuna ve şahsın hukukuna ait konuların bu eserde düzenlenmeyişi, şeriatçı görüş sahiplerinin modern dünya koşulları karşısında çaresizliklerini kabul ettiklerinin açık belirtisidir. Cevdet Paşa, medenî hukukun Avrupa toplumundaki «ulusun» temeli olduğu, İslâm cemaatinin ise fıkıh temeli üzerinde durduğunu ileri sürmüştür (12). Böyle bir görüş, İslâmcı görüş diye belki nitelendirilebilir, ama o yüzyılın başka İslâmcı düşünürleri aynı şeyi düşünmüyorlardı. Kaldı ki bizzat kaleme aldığı veya hazırlanmasına katıldığı birçok nizamnamede Cevdet Paşa'nın böyle bir görüşe pek iltifat etmediği de açıktır. Cevdet Paşa, tutucu fakat zekî ve bilgili bir yöneticiydi. Tanzimatçılar ondan uzlaştırıcı bir unsur olarak vazgeçememiştir. İmparatorluğu iyi tanırdı, ama Avrupa hukuku ile zihinsel bir bağı yoktu. İki hukuk sisteminin aksak bir sentezi, kaleme aldığı eserlerinde görülür. Nizami mahkemeler kurulduktan sonra yargı alanları şer'i mahkemeler aleyhine günden güne genişlemiştir. Yargılama usulündeki gelişmelerle, imparatorluğun son yüzyılında şer'i mahkemeler toplum hayatını yavaş yavaş terketmekteydiler.

1879'da çıkarılan «Teşkilât-ı Mehakim Kanunu» ile ceza mahkemelerinde yargıçların sayisi arttırılıyor, ayrıca, savcılık, noterlik kurumları getiriliyordu. 1875 yılında da bir fermanla avukatlık Osmanlı hukuk sis-

(10) C. Üçok, A. Mumcu, **Türk Hukuk Tarihi**, A. Ü. Huk. Fak. Ankara 1976, s. 329-330.

(11) a.g.e., s. 326.

(12) Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 198 199.

temine girmişti (13). Bu gelişmelerle İslâm yargılama usulü temelinden darbe yemiştir. Yargıç sayısının arttırılması, yargılamaya savcılık ve savunmanın getirilmesi ve asıl önemlisi temyiz safhasının girişi İslâm hukukunun monist (tek yargıç) yargılama prensibine aykırıydı (14). Davada vekâlet, bireyin ve kamunun mahkeme önünde savunulması ilkesi Avrupa hukuk çevresinden gelmişti. Osmanlı yargı sistemi; yapı olarak modernleşme yönünde önemli adım atmıştı. Hukuk ve ceza yargılama usulündeki bu gelişmeleri Avrupa devletlerinin baskısına bağlayanlar vardır. Gerçi büyük devletler, yargılama usulü ve mahkemelerin ıslahı konusunda Bab-ı âlî'ye daima baskı yapmış, en azından sürekli tavsiyede bulunmuşlardır. Tavsiyeler arasında Britanya ve Fransa'nın müslüman sömürgelerindeki adlî sistemin aynen uygulanması da vardı. Bab-ı âlî, bu tip onur kırıcı müdahaleleri önlemek için Osmanlı hukukçularının yaptığı düzenlemeyi bir an önce uygulamaya koymuştu. Gerçek şu ki 19. yüzyılda Osmanlı devletinin adalet dağıtmak için çağdaş bir sistemi benimsemesi gerekiyordu. Bu gelişmeler sonucu ortaya çıkan sistem aksak olabilir, ama devletin bağımsızlığının en temel kurumu olan adalete, yabancı müdahalesi önlenmiştir. Böyle bir gelişmeyi Avrupa'nın yarattığı hüsn-ü kuruntusu ise, sadece devrin diplomat ve yabancı seyyahlarının rapor ve eserlerinde görülür. Bu hükümleri günümüz yazarlarının aynen tekrarlaması gereksizdir.

Kamu hukuku alanında şer'i hukuktan ve örgütlenmeden ayrılma Mayıs 1840 tarihli «Ceza Kanununamesi»nin ilânı ile başladı. 14 Temmuz 1851'de «Kanun-u Cedid» başlığıyla yeniden düzenlenen bu kanun, sınıf ve mezheb ve din farkı gözetmeksizin bütün Osmanlılara uygulanacaktı. Ağustos 1858'de Ceza Kanunnamesi yeniden bu sefer 1810 tarihli Fransız ceza kanunu örnek alınarak düzenlendi. Ancak Tanzimatın getirdiği dualist (ikili) yapı bu alanda kendini gösterdi. Sözde bütün teba için hazırlanan bu kanun hükümlerine göre savcı res'en ceza davası açıyordu. Ancak mağdur olan (müslim veya gayrimüslim) isterse, davanın kendi cemaatinin mahkemesinde görülmesini isteyebiliyordu. Örneğin ceza mahkemesinde verilen hükme rağmen davacı taraf kadıya müracaat ederek hükmolunan hapis cezasını uygulattırmayıp, diyet almakla yetinebilirdi; bu dualizmin yarattığı problemler kuşkusuz çok çetindi (15).

Tanzimat döneminde modern anlamda standart bir hukuki uygulama getiren ve lâikliğe doğru en önemli adım sayılabilecek olay, 1858 ta-

(13) C. Üçok - A. Mumcu, a.g.e., s. 321-323, 324.
(14) Emile Tyan, **Historie de l'organisatione Jurid. Islam...** deux edit. Leiden-Brill, 1960, s. 212.
(15) Üçok - Mumcu, a.g.e., s. 329.

rihli «Arazi Kanunnamesi»dir. Gerçi kanun İslâm hukukunun esaslarını da gözönüne alarak vakıf arazi ve mirî arazi gibi kategoriler tesbit etmişse de esasta mülkiyet ve miras konusunda mühim sayılacak lâik hükümler getirmiştir. Arazi konusundaki bu yenilik esas olarak klâsik Osmanlı devrinde de toprak sistemine ait düzenlemelerin şer'i değil de, örfi (dünyevî) hukuk aracılığıyla yapılmasından ileri gelmektedir (16). Tanzimat dönemindeki hukuk reformlarıyla gerek doktrinde, gerekse uygulamada kamu hukuku alanının belirginleştiği, bu alanda temel kurumların yerleştiği görülür. Bugün Türkiye'de idare hukuku ve kamu hukukunun diğer dallarındaki doktrin ve uygulamanın 19. yüzyıla uzandığı görülür. Bu durum 1926'da hukuk devrimini zorunlu hale getiren bir ikilik yaratmıştı.

Kamu hayatında da lâik değilse bile, şeriat dışı bir uygulama, vilâyet idaresindeki reformlarla geldi. Sözünü ettiğimiz uygulama 1871 «İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi» ile 1878'de Osmanlı parlamentosunun kabul ettiği «Dersaadet ve Vilâyet Belediye Kanunu»dur.

Böylece, vilâyet, liva, kaza idare meclislerinde, meclis-i beledilerde, vilâyet temyiz divanında müslümanlarla gayrimüslimler eşit olarak temsil edilecekti. Böyle bir düzenleme özünde lâik değilse de, İslâmi meşveret prensibini zedelemiştir. 1877'de açılan Mebuslar Meclisi ile meşveret kurumu önemli bir darbe yemiştir. Parlamentodan önce 1863'de Ermeni milleti için rahipler ve sivillerden oluşan bir meclis de kurulmuştu. Bu meclis hıristiyanlar arasında ortodoks kilisesinin üstünlüğünü zedeledi, diğer yandan Ermeni cemaati içinde de ruhbanın rolünü azaltan lâik bir gelişmeye yol açtı.

Dönemin bazı hukukçu ve düşünürlerinin meşrutî rejimi İslâmdaki meşveret prensibi ve kurumuna bağlayarak açıklamalarına rağmen (17), anayasal kurumlar özellikle parlamento, meşveret prensibiyle alâkasız ve ters bir niteliğe sahipti. Devletin dininin İslâm olduğu ve Padişahın «halifeliğinin» özellikle belirtilmesine rağmen, anayasa seçme ve seçilme yoluyla her dinden bütün tebanın idareye katılmasını ve sınırlı da olsa yürütme erki üzerinde temsili organlar aracılığıyla denetimini öngörüyordu ve böyle bir görevi ilk defadır ki gayrimüslimler de üstleniyordu. 1876 Anayasası bir İslâm ülkesinde lâik devlet düzeninin temellerini hazırlayan bir belgedir. Anayasada devletin dini İslâm olarak belirleniyordu ama, 1876 Anayasasına «şeriate bağlılık» ilkesi bile 1908'den sonra eklenmiştir. Esasen daha 1839 Tanzimat Fermanı'yla bu alanda ilk adımın

(16) Ö. L. Barkan, «Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1724 (1858) tarihli Arazi Kanunnamesi», **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Gözlem yay., İstanbul 1980, s. 291-375.

(17) Ş. Mardin, **The Genesis of Young Ottoman Thought**, Princeton 1962, s. 134.

atıldığını biliyoruz. Tanzimat Fermanı'nda, devletin dinî gruplara dayanan ve kompartıman usulü yönetiminin ılımlı bir tasfiyesi de göze çarpıyordu. Açık yargı, tebanın eşitliği ve gayrimüslimlere daha fazla kamusal hak ve ödevler verilmesi (askerlik ve memuriyet) fermanın belirgin bir niteliğiydi. Şer'i karakterine rağmen, ferman sayesinde Batı hukukunun bazı temel kurumları ilk defadır ki İslâm toplumunun içine girmiş ve sözü edilen dualist bir yapı gelişmeye başlamıştı.

Tanzimatla başlayan uygulama lâikliğe doğru bir gidiştir, ama çelişki ve karışıklığın da büyümesine neden olmuştur. 19. yüzyılın düşünürü ve yöneticisi gerekli reformları, yarı islâmcı ve yarı batıcı bir dilemma (ikirciklenme) içinde tasarlayıp, yürütmeye çabalamaktadır. Bu niteliği sadece Osmanlı toplumunun içinden çıkan İslâm düşünürlerinde değil, bütün İslâm ülkelerinin modernleşme taraftarı düşünürlerinde görüyoruz (18). Namık Kemal, Seyyid Ahmet Han, Cemaluddin Efgani, modernleşmeyi kolaylaştıracak koşulların İslâmdaki içtihad sistemi ve kurumu içinde mümkün olduğunu savunurlar. Onlara göre her müslüman bir içtihad ileri sürebilir. İslâm cemaati adına belirli bir kurulun koyduğu içtihad itiraz görmez veya çoğunluğun tasvibi ile karşılanırsa İslâmî bir içtihaddır. (Burada içtihad'ın kurumsallaşmasını şart gören bir düşünürün Şehbenderzâde Ahmed Hilmi'nin istisna olduğunu belirtmeliyiz) Anayasal rejimi İslâmî icma ve meşveret kuralı ve her yeniliği (hatta batı hukukunun temel kurumlarının kabulünü bile) islâmî içtihad sistemi içinde mümkün gören ve böyle adlandıran bu görüşler, dualist bir gelişmeyi önleyememiştir. Bu dualizm yeni düzenin eğitim sisteminde de ortaya çıkmaktadır.

Tanzimattan önce eğitim düzeninde bir ikileşme başlamıştı. Merkeziyetçi modern bir devlet kendi ideolojisini aşılamak ve ihtiyacı olan bürokrat kadroları yetiştirmek için, en azından yurttaşların din ve inanç farkını pek dikkate almayan tarafsız eğitim veren bir sistem kurmak zorundadır. Klâsik dönemde her sınıf halk ve her dinî grup için, tamamiyle dinî eğitimin hakim olduğu Osmanlı İmparatorluğunda; 19. yüzyıl başından itibaren orduda ve nihayet mülkî idaredeki modernleşme dolayısıyle lâik niteliğe yakın, modern eğitim veren okullar kuruldu ve bunlar dinî eğitim kurumlarının yanıbaşında ve onların aleyhine yayılıp, gelişmeye başladılar. Bu gelişme önemlidir. Osmanlı reformcuları din adamları ve dinî kurumlarla açıkça savaşmadılar. Ulemanın ve medreselerin dışında lâik eğitimi örgütleyip, lâik bir bürokrasi yetiştirdiler. Bu lâik bürokrasi modernleşmeyle toplum hayatındaki etkisini arttırdıkça ilmiyye sınıfı kenarda kaldı ve nihayet II. Meşrutiyetten sonra darbe yemeğe baş-

(18) Fazlurrahman, İslam, İstanbul 1981, s. 267-295.

ladı. Oysa İran'da toprak sahibi olan müctehid ve molla sınıfı, modern lâik eğitimden de yararlandı. İktisadî güce sahip olan bu sınıf; siyasî, idarî, kültürel hayattaki rolünü koruyabildi ve lâikleşmeyi engelledi. Bu 19. yüzyılda modernleşme sürecine aynı zamanda giren iki bağımsız İslâm devletinin birbirinden farklı yönleridir. Osmanlı toplumunda lâik eğitimin gelişme çizgisi, gayrimüslimler arasında da müslümanlarınkine benzer yol izledi. Gayrimüslimler de lâik eğitime geçme ihtiyacını duydular ve bunu kilisenin denetim ve protestosuna rağmen yaptılar. Osmanlı İmparatorluğu, teb'aya adaletin iki çeşit mahkemede «şer'i ve nizami) iki ayrı sistemdeki kanunlarla dağıtıldığı, eğitimin iki tür okulda yapıldığı, bürokraside iki sınıf memurun yanyana çalıştığı (daha doğrusu birbiriyle çekiştiği) iki tür dünya görüşünün birbiriyle çatıştığı bir toplum sistemi halinde ömrünü tamamladı. Bunun idarî ve sosyal hayatta yarattığı sancıları, son nesil Osmanlı aydınları çektiler. II. Meşrutiyet dönemi bu sancıyı dindirme çarelerini öneren reçetelerle açıldı, fakat siyasî ve idarî kadrolar bu sancıyı dindiremeden perde kapandı.

Tanzimat Fermanı ilân edildiği gün, ülkede Türkçe eğitim yapan modern okullar açılmaya başlamıştı. İmparatorluğun Balkanlardaki hıristiyan tebasının bu sürece daha önce girdiğini biliyoruz. Ancak 1840'larda Türkçe konuşan Osmanlıların eğitiminde, Balkanlardaki Bulgarca ve Rumca eğitim gören tebanınkinden farklı olarak yapısal bir çarpıklık vardı. Balkanlardaki Hıristiyan ahali, ilk öğretim düzeyinden yüksek öğretime kadar düzenli ve programlı bir eğitim yapıyordu, oysa Türkler programsız ve denetimsiz bir ilk öğretimden sonra yüksek eğitim düzeyinde programlanmış askerî - teknik okullara geçmek durumundaydılar. Bunlar Mühendishaneler, Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane (1827 ve 1832'de kurulan Tıbhane ve Cerrahhanenin birleşmesiyle 1839'da kurulmuştu) ve Mekteb-i Harbiye (1830) gibi askerî - teknik öğrenim kurumlarıydı. Kuşkusuz ilk ve orta dereceli okulların düzenlenememesinden dolayı bu sözde yüksek öğretim kurumlarına kimi zaman okuma - yazması olmayanlar veya iyi yetişmemiş muhtelif yaşta gençler girdiler. Bu nedenle okulların eğitim düzeyi daha başından düşüktü. II. Mahmud döneminde ancak birkaç rüşdiye ve «Mekteb-i İrfan», «Mekteb-i Maarif-i Edebiyye» gibi orta dereceli okullar kurulabilmişti. Tanzimat bürokrasisinin eğitim alanında ilk elde yaptığı düzenlemeler de, II. Mahmud devrindekinden daha farklı nitelikte değildi. Birbiri ardına Darülmuallim (1847) Mekteb-i Mülkiye (1859) gibi sözde yüksek öğrenim düzeyinde okullar kuruyorlardı. Bunlar askerî ve sivil bürokrasi kadrolarının gereksinmesini karşılamak için açıldılar, ancak gerçek bir uzmanlaşma eğitimini veren okullar olmadılar. Tanzimat bürokrasisi bundan sonra öğretimi yaymak ve bu okulları beslemek için ilköğretimi örgütlemeye giriştiler.

Müslüman tebanın cehaletten kurtulması ve Osmanlılık ruhunun yerleşmesi için yaygın modern bir eğitimin gerekliliği üzerinde durdular. Bu iki amacın gerçekleştirilmesi ise dini eğitimden olanakların elverdiği ölçüde uzaklaşmakla mümkündü. Sultan Abdülmecid mutaassıb ulemayı tamamiyle susturamayacağını biliyordu, ancak modern eğitimin cins ve mezheb farkı gütmeksizin bütün tebaya verilebilmesi için dinî eğitimin dışında bir yol izlenmesi gerektiğine inanıyordu. 1 Mart 1846'da bir *tahrirat-ı umumiye* çıkarıldı ve eğitimin düzenlenmesi için bu, bir başlangıç oldu ve ülkede sıbyan mekteplerinin yayılması, programlarının değiştirilmesi düşünüldü. Amacın gerçekleştirildiğine dair belirti yoktu. İlköğretimin temeli olması gereken sıbyan mektepleri ihmal edilerek onların bir üst derecesi olan rüşdiyelerin kurulmasına hız verildi. Doğrusu 1840'larda bu konuda kayda değer gelişmeler de görülmektedir. Hattâ bir müddet sonra kız çocuklarının da ilköğretimin ikinci basamağı sayılan bu okullarda okuması için kız rüşdiyeleri (İnas rüşdiyesi) açılmaya başladı. Bunların ilki 1859'da İstanbul'da açılan Cevrî Kalfa İnas Rüşdiyesidir. Bu okulların yanında kız ve erkek öğrenciler için sanayi mekteplerinin kurulması da düşünüldü, fakat diğer okullara paralel bir hızla gerçekleştirilemedi. Örneğin ilk kız sanayi okulu ancak 1869'da İstanbul'da Yedikule'de dikimhane olarak eğitime geçti. Sanayi mekteplerinin ilk tutarlı örneklerine Midhat paşanın valilik yaptığı Tuna, Suriye ve Bağdat'ta rastlanmaktadır. Paşa Tuna vilâyetinde sanayi mekteplerinin kurulmasında en büyük desteği bölgede bulunan Polonyalı ve Macar mültecilerden görmüş, aralarındaki teknisyen ve mühendisler bu okullarda öğretmenlik yapmışlardır. Sanayinin gelişmediği imparatorlukta bu tür eğitime de ciddi bir taleb ve gereksinme uyanmamıştı. Bununla beraber ülkenin asker, memur teknik kadrolarını yetiştirmeye yönelik meslek okulları açıldı. 1847'de Ziraat Mektebi, 1860'da Orman Mektebi, 1859'da Baytar Mektebi öğrenime geçti. Ancak bunlar yüksek dereceli uzman okulları olarak plânlanmıştı ve kısa süreli eğitim veren teknisyen okulları açılması düşünülmemişti. Safvet paşa'nın Maarif nazırlığı sırasında Nisan 1869'da çıkan «Maarif-i Umumiye Nizamnamesi» ile bütün eğitim sisteminin bir düzene konması amaçlanıyordu. Nizamname genel öğrenimi üç dereceye ayırıyordu. İlk derece Sıbyan mektebleri ve Rüşdiyelerden oluşuyor ve toplam sekiz yıllık bir öğrenim dönemini kapsıyordu. İkinci derecede İdadi ve Sultanîler yer alıyordu. Sultanîlerin ilk örneği bugünkü Galatasaray'dı ve bu okullar ancak 1880'lerden sonra vilâyet merkezlerine yayılabilmiştir. Üçüncü derece, Mekâtib-i Âliye denen yüksek okullardı (19). Bu okulların başında Darülmuallimin (Erkek Öğret-

(19) İbrahim Hakkı, **Hukuk-u İdare,** I. cild, s. 361 vd.

men Okulu) ve Darülmuallimat (Kız Öğretmen Okulu) Darülfünun ve çeşitli askerî teknik okullar yeralıyordu. Öğretmen okulları ilk ve orta öğretmenler için üçer şubeden oluşuyordu. Öğrencilere 80 - 120 kuruş aylık burs veriliyor ve mezuniyetten sonra beş yıl mecburi hizmet yükleniyordu. Darülfünun ise zaman zaman kurulup kapanan bir kurumdu, gerçek bir üniversite benzeri öğrenime geçene kadar 20. yüzyılın başına gelmek gerekmiştir. Darülfünun burs vermeyen ve öğrenciden ücret alan nadir eğitim kurumlarındandı. Osmanlı devleti başından sonuna kadar burs sistemine bağlı eğitimi geniş ölçüde, pek az istisnayla uygulamıştır. Bu kurumların hiçbirisi II. Meşrutiyete kadar yüksek öğrenim kurumu niteliğine kavuşamadı. II. Meşrutiyet döneminin ünlü Maarif nazırı Emrullah efendi bu okulları şöyle niteler: «Elli yıllık Darülfünun vaktiyle bir idadi derecesinde bile değildi, yüksek okul olarak açılan Mekteb-i Mülkiye de gene öyleydi. Avrupa'da öğrenim görenler ve orta dereceli okullarda eğitim görüp kendisini yetiştirenler arttıkça Darülfünun idadiden yüksek okula doğru bir geçiş devresine girmiştir.» (20)

Nizamname ilköğrenimi mecburi kılıyordu. Çocuğunu okula yollamayan ebeveyn ve velilere üç defa ihtar edilerek, sonra malî durumuna göre beş kuruştan yüz kuruşa kadar para cezası verilecekti. Ancak tebaya mecburî kılınan ilköğretim için devletin hiçbir yükümlülüğü yoktu. Yerleşmelerin nüfusuna göre nerelerde okul açılması gerektiği belirtiliyor ve okul açmak ve giderleri karşılamak halka yükleniyordu. Sıbyan mekteplerinin giderleri mahalle ve köy cemaati tarafından, rüşdiyelerinki de güya kurulacak maarif sandıkları tarafından karşılanacaktı. Hattâ öğretmen maaşlarının da devlet sadece dörtte birini verecek, kalanını her vilâyetin umumi meclisleri (bugünkü özel idarenin karşılığı) bütçeden ayıracaktı. Her vilâyetin maarif müdürü başkanlığında bir «maarif meclisi» olacak ve eğitim giderlerini ve bütçeyi sözde müdürle birlikte hazırlayacaktı. Pratikte bu kurullar pek iş görmemişlerdir. İkinci Meşrutiyet yıllarında Anadolu'yu gezen «Tanin», muhabiri A. Şerif; «Şarkî Karaağaç'ta Maarif Komisyonu denilen cahiller heyetinin ismi var, cismi yoktur. Bunlar senede bir iki defa bile toplanmaz» demektedir (21). Merkeziyetçi bir modele göre modernleşen devlet, ilköğretim alanında hiçbir malî yükümlülük altına girmemişti. Yöneticiler gereksindikleri memur ve teknisyenleri bir an önce elde etmek için alelacele yüksek dereceli okulların kuruluşuna önem vermek gibi ters bir eğitim politikası izliyorlardı. Maarif

(20) Nafi Atuf, **Türkiye Maarif Tarihi**, İkinci kitap, İstanbul 1932, s. 64.
(21) a.g.e., s. 16, A. Şerif'in **Anadolu'da Tanin** adlı seyahat jurnalinden naklen. Bu eserin yeni Türkçe ile neşri; Çetin Börekçi, **Anadolu'da Tanin**, Kavram yayınları, İstanbul 1977.

nizamnamesinin Osmanlıcı bir yanı vardı; ilköğretim her din ve mezhebten halkın çocukları için Türkçe olarak düzenleniyor, rüşdiyeden itibaren herkesin kendi dilinde öğrenim göreceği belirtiliyordu. Fakat gayrimüslim ve gayritürk cemaat okullarında Tükçe dersi ve öğretmeni bulunduruluyordu. Hattâ öğretmen okullarında da aynı durum sözkonusuydu. Bu kuralların Arap vilâyetlerinde Arap okulları kurulması biçiminde işlemediğini belirtmek gerekir. Ancak Osmanlılığın en koyu uygulamasının öngörüldüğü ilköğretim alanında Osmanlı devleti etkınlik göstermeden ömrünü tamamladı. Düzenleme pratikte anlamsız kaldı. Ülkede her cemaat çocuklarını ilkokuldan itibaren kendi dilinde ve dininde eğitiyordu. İlköğretim, dini niteliğinden ötürü orta ve yüksek öğretimin tersine hiçbir taviz vermediğinden de kompartımanlaşma normaldi. Buna karşılık orta öğretimde Osmanlıcı politikaya hizmet edecek parlak bir eğitim kurumu hizmete girdi. Fuat Paşa, Mart 1868'de Mekteb-i Sultanîyi açtı. Okulun o yıllarda yüksek okula yakın bir eğitim vermesi öngörülüyordu. Eğitim temelde Fransızca idi, fakat Türkçe dersler de olacaktı. Bunun yanıbaşında Rusça vs. gibi Avrupa dilleri ve imparatorluk azınlıklarının dilleri de öğrenilecekti. Osmanlıcı bir eğitim yüksek dereceli okulda deneniyordu, bu deneyin uzun vadede başarılı olduğu açıktır. Mekteb-i Sultanî (Galatasaray), Mülkiye gibi okullar gerçekten imparatorluğun her din ve dilden cemaatleri arasına Osmanlı aydınları şırıngaladılar. Mekteb-i Sultanî, bir bakıma Avrupa'ya öğrenci gönderme işlemine son vermek için de düşünülmüştü. II. Mahmud'tan beri öğrenim için Avrupa'ya öğrenci gönderiliyordu, bunun etkisi görülmemiş değildir. Yüz sene önce Büyük Petro da aynı şeyi yapmıştı, ancak Rusya Avrupa'ya gidenlerden daha çok fayda sağladı, çünkü Rusya'da Avrupa bilimi ve kültürü dar bir çevrede de olsa Büyük Petro'dan önce de vardı. Bundan başka 18. yüzyılda Rusya'da eğitim, ilköğretim düzeyinden yükseğine doğru plânlı ve sistemli bir biçimde kurulup yaygınlaştırılmaktaydı. Osmanlılarda ise 19. yüzyıla kadar Avrupa bilimi ve kültürü ile ilişkiler son derece sınırlı ve biçimseldi. 19. yüzyılın sonuna kadar da eğitimin hiyerarşik bir biçimde düzenlenemediğini gördük. Bu nedenle Tanzimatçıların özellikle Fuat Paşa'nın Avrupa eğitimini ülkeye getirmek ve önce Osmanlı gençlerini yerinde eğitip, sonra gerekirse Avrupa'ya göndermek projesi yerindeydi. Fransız dilinin ve eğitiminin tercih edilmesinin olumlu sonuçları da oldu. Mekteb-i Sultanî'nin öğretmen ve öğrencileri arasında ilerici ve aydın bir dünya görüşünün yeşermesi ve yayılması bunu gösterir. Osmanlıcı ve Avrupa'ya dönük bu eğitim kurumu ön plânda Rus sefirinin protestosuyla karşılaştı. Rum, Ermeni patrikleri ve Musevî cemaati başlangıçta programı lâik niteliği yüzünden beğenmediler ve cemaatlerine öğrenci gönderilmesini yasakladılar. Papalık daha

da ileri gitti, iki emirname çıkararak Şark katoliklerine bu okulda okumayı yasakladı (22). Bununla beraber iki yıl sonra okulun 622 öğrencisi vardı. Eğitim başarılıydı. Her din ve dilden gençler burada Osmanlı aydını olarak yetiştiler, Türk dilinin en iyi öğretildiği ve dili en iyi bilen gençlerin mezun olduğu eğitim kurumu Mekteb-i Sultanî oldu. Bu başarılı örnek, yabancı dilde eğitim yapmayan diğer sultanîlerin büyük vilâyetlerde de açılmasına neden oldu.

Ülkedeki gayrimüslim azınlıklar arasında da lâik eğitime geçiş din adamlarının karşı çıkmalarına rağmen hızlandı. Ticaret, Avrupa ile ilişkiler ve ulusalcılık gibi olgular içiçe geçince dini eğitim Rumlar - Ermeniler ve Musevîler arasındaki yeni burjuvazinin ihtiyaçlarını karşılayamaz hale geldi. Musevîler arasında lâik nitelikli eğitim veren «Alliance» okulları Yahudi din adamlarının tepkisiyle karşılaştı. Rumların ise lâik okulları 19. yüzyılın başında İzmir, Ayvalık gibi dış dünya ile ticaret yapan Rum tüccar burjuvazisinin yaşadığı yerlerde açıldı (23). İmparatorluğun yerli hıristiyan ve musevîleri, ulusal okullarını açmakla gençlerini yabancı misyon okullarının eğitiminden bir dereceye kadar uzaklaştırmış oldular. Bununla beraber Anadolu, Suriye gibi bilgelerin gayrimüslim halkı bu konuda Balkan hıristiyanları kadar başarılı olamadılar.

İmparatorlukta yabancı misyon okulları çok erkenden yayılmaya başlamıştır. Örneğin Cizvitlerin faaliyeti 16. yüzyıla, Kapuçinlerin faaliyeti 17. yüzyıla kadar uzanmaktadır (24). Yabancı okulları çoğunlukla din adamları kurdu. Lâik okullar birkaç tane olup 20. yüzyıl başında kurulan İtalyan okulları örnek gösterilebilir. Bununla birlikte misyonerler. müslüman toplulukları arasında hıristiyan dinine davet açısından hiçbir şansları olmadığını anlamışlardı. Bu nedenle çalışmalarını hıristiyanlar. özellikle hıristiyan Arap ve Ermeni toplumu arasında yoğunlaştırdılar. Osmanlı İmparatorluğunda yabancı okullar ne yönetim ne de program açısından Osmanlı maarif sistemiyle hiçbir bütünleşme kuramamışlardır. Hattâ bunların bazıları uzun süre ruhsatsız çalışmıştır. Yabanci okullar Fransa, İngiltere, ABD, Avusturya, Almanya, İtalya ve Rusya tarafından kurulmuştu. Alman - Avusturya ve İtalyan okulları, 19. yüzyıl sonlarında kurulmuş ve sayıları çok artmamıştır. Yabancı okulların Osmanlı coğrafyası üzerindeki dağılımı ilginçtir. Daha çok uluslaşma sürecine giremeyen veya geç giren bölgelerde kurulmaktadırlar. Örneğin ulusalcılığın kaynadığı ve Avrupa kültürünün etkilerine en açık olan

(22) Engelhardt, a.g.e., s. 229-230.

(23) Tekeli, **Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Üzerine Konuşmalar**, TMMOB yay., Ankara 1980, s. 27-44.

(24) a.g.e., s. 54.

Balkanlarda yabancı misyonlar isteklerine rağmen başarılı olamamışlardır. Çünkü modern eğitimi yerli aydınlar başarıyla yaymıştı. Amerikalılar da burada Robert College gibi bir, iki okul ve kitabevi dışında yerleşmelerini sağlayacak kurumlar yaratamadılar. Rusya; Suriye ve Filistin'de Arab Ortodoks cemaatinin bulunduğu yerlerde, Fransa; Lübnan - Suriye'de, İngiltere ise Ege kıyıları ve doğu Akdeniz'de, ama Fransa'yla karşılaştırılamayacak kadar az sayıda okul kurmuştu. Filistin'deki Alman okulları ise daha çok Alman Yahudi'leri tarafından 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında kuruldu ve İbranîce eğitim dili haline dönüşünce, bu okulların Almanlığı kayboldu. İmparatorluğun eğitim hayatında en faal unsur, Amerikan misyon okullarıydı. Oysa ABD, Osmanlı ülkesiyle ticarî - siyasî ilişkiler içinde değildi. Fakat doğu Anadolu, Suriye, Lübnan, Mezopotamya, orta Anadolu ve Ege'de okullar, yetimhaneler kurdular. 19. yüzyılın başında bazı halde ruhsatsız olarak faaliyete geçen okul ve yetimhanelerinin sayısı 20. yüzyılın başında 400 civarındaydı (25). Amerikan misyonerleri etkin bir sosyal hizmet bütününü de okulla birlikte getirmişler, Ermeni ve hıristiyan Arap nüfus arasında protestanlığı yayabilmişlerdir. Osmanlı yönetiminin eğitim ve sosyal hizmet getiremediği bölgelerde hıristiyan halk henüz ulusal bir bilinç ve eğitime geçemediğinden, misyoner eğitimi buralarda tutundu. Suriye ve Lübnan'da 19. yüzyıl ortalarında Fransızca sadece bilinen değil, hattâ konuşulan bir dil haline gelmişti. Bunu devletin resmî yıllıkları bile belirtmektedir (26). Buna karşılık Balkanlarda ne protestanlık, ne Amerikan misyon okulları, ne de Fransız eğitim kurumları çok tutunamadı. Lâik ulusal eğitim yabancı okulların yayılmasını engellemişti. Selânik, Adriyatik ve Karadeniz kıyılarındaki bazı ticaret şehirlerinde bile yabancı okullar İzmir, Beyrut, Sayda, Şam, Haleb'le karşılaştırılamayacak kadar az sayıdaydı. Yabancı okullarda okumak, Tanzimattan sonra Avrupalılık merakının uyanmasından değil, devletin modern lâik eğitim kurumlarını gereken hızla yayamamasından ileri gelir. Bununla beraber 20. yüzyıl başına kadar müslüman Türk nüfusunun yabancı okullara pek itibar etmediğini belirtmek gerekir. Bu okullardaki müslüman Türk öğrenci sayısı uzun yıllar boyu pek azdı ve ancak İkinci Meşrutiyetten sonra artmıştır (27).

(25) Ortaylı, «Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları», **Amme İdaresi Dergisi**, c. XIV, sayı 3, s. 90-91.

(26) **Salname-i Vilâyet-i Haleb**, sene 1318, s. 189. «Nefs-i Halebde lisan-ı ehali Arabî ise de kesretle Türkçe ve biraz Fransızca ve İbranîce dahi müstameldir». **Salname-i Maarif**, sene 1316, s. 934 vd. İzmir (Aydın Vilâyeti), s. 984 vd. (Beyrut), Selânik, s. 1073 vd.

(27) Tekeli, **a.g.e.**, s. 59.

Tanzimat devrinin ünlü üçlüsü (Âlî Paşa, Fuat Paşa, Cevdet Paşa) üniversite kurmayı istemişlerdi. Ancak Âlî ve Fuat Paşa ikilisiyle, A. Cevdet Paşa'nın bu konuda da çok farklı düşünmeleri doğaldı. Âlî ve Fuat Paşa'ların üniversite modeli batıdan esinleniyordu. Beriki farklı düşünüyordu. Bu farklı modeli medrese diye nitelemek haksızlık olur. Cevdet Paşa, medresenin çıkmazda olduğunu yakından bilen biriydi. Kafasındaki garb ve şark sentezi ise billûrlaşmamış gibiydi. Fakat her üçünün de üniversitenin temellerini atmak için aynı ters yolu izleyerek işe giriştikleri görüldü. Önce bir ilim akademisi kurmaya kalktılar (*). 1851'de *Encümen-i Daniş* kuruldu. Açılış pek parlak oldu. Lûgatçı Redhouse ve ünlü tarihçi Hammer de Encümen'e üye tayin edildiler. Dil ve tarih konuları üyeler arasında bölüştürüldü. Cevdet Paşa ünlü tarihinin ilk cildini sunmuştu, eserini yazmaya devam ediyordu. Encümenin kırk tane aza-i dahiliyyesi, 33 tane aza-i hariciyyesi olacaktı. Encümene vezirlerden ve mevki sahiplerinden adamlar seçilmeye başlandı. Cevdet Paşa'nın anlatımıyla; «berikiler vukufumuz yok dedikçe ısrar edilirdi. Asla ehliyeti olmayanlar kırklara karıştı» 28). Encümen kısa ömürlü oldu ve Kırım savaşından önce dağıldı.

Âlî ve Fuat Paşa'lar bu sefer yeniden bir akademi kurma girişiminde bulundular. 1862'de «Cemiyet-i İlmiyye-yi Osmaniyye» kuruldu. Cemiyetin bir süreli yayını vardı ve burada halka ilmî gelişmeler tanıtılıyordu. 1862 - 65 arasında Cemiyet ilerki üniversitenin temeli olacağı düşüncesiyle, doğabilimleri konusunda halka açık dersler verdiriyordu. Üyeleri Âlî ve Fuat seçiyorlardı, denebilir. Cevdet paşa ile bu ikili arasında yeniden bir soğukluk hasıl oldu. Kendisini üye almakla beraber, Cevdet paşa'nın önerilerini ve gösterdiği üyeleri ustalıkla saf dışı ettiler. Tanzimatın bürokratları Diderot, Voltaire gibi düşünürleri de, bu cemiyetin yayın organı aracılığıyla tanıtıyorlardı (29). Tabiî bu paralelde siyasal bir tutumları ve eğilimleri olduğunu ileri sürmek mümkün değildir. Bu gibi yüzeysel denemelerin Türkiye'de bilimsel kurumlaşma için kötü bir başlangıç olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim bu denemelerden ancak 40 yıl sonra kuruluşunu tamamlayan ve devamlı hizmet vermeye başlayan Darülfünûn bilimsel araştırma yapılan bir yer olamadı. İkinci Meşrutiyet döneminde Emrullah Efendi, tersine

(*) Rusya'da üniversiteyi Büyük Petro kurdu. Akademiyi ise ancak ardıllarından kızı Çariçe Elizaveta eksik bir örgütle kurabilmiştir. Akademiyi besleyecek kadroların önce, düzenli bir üniversite hayatının varlığına ve üretimine bağlı olduğu açıktır.

(28) Cevdet, **Tezâkîr 40 - Tetimme,** haz. : C. Baysun, T. T. K., Ankara 1967.

(29) Shaw, a.g.e., c. II, s. 110.

düzenlenen bu eğitim sistemi için haklı olarak «Tuba ağacı» modeli deyimini kullanmıştır (*).

19. yüzyıla kadar birtakım memuriyetlerde hiyerarşiye ve terfi düzenine dikkat edilegelmişti. Birtakım görevlerde ise terfi düzeni bozulmuştu, birtakım görevler ise zaten alaylıların elindeydi. Bir vezirin sadık bendelerinden cahil bir adama olmayacak rütbeler verdiği az görülür şeylerden değildi. Oysa Tanzimatçılar, memuriyeti belirli ölçüde bir eğitimle girilen ve terfilerde belirli bir hiyerarşik sıra gözetilen meslek haline getirebildiler. Eğitim sistemi, dağınıklığına rağmen kısmen beklenen sonucu sağlayabilmişti.

Mustafa Reşit Paşa tebayla devletin arasında bağ kurmak için düzenli gazete çıkarılmasına çok önem vermiştir. Böylece 1831'den itibaren düzensiz olarak çıkmakta olan Takvim-i Vekayi haftada bir çıkarılmaya başlandı ve gazetenin içeriği yeniden düzenlendi. Osmanlı yöneticileri Sultan Mahmud'dan beri devletin teba üzerinde denetim gücünü arttırmak için basından yararlanmanın bilincindeydiler. 19. yüzyılın devletinde iktidar kendi ideolojisini tebaya benimsetmek için kamuoyunu biçimlendirecek bu gibi araçlardan vazgeçemezdi.

XVI. Louis'nin maliye nazırı Necker, Paris borsasını kamuoyunun yönettiğini söylemişti. Modern toplum ve devlette yöneticiler, bu tanımı güç yapılan ama her zaman karşılarına çıkan olguyu denetime alıp yönlendirmek isterler. Kamuoyu çeşitli gruplarda oluşur, onu denetlemek için toplumun çeşitli gruplarına hitap etmek gerekir. Kamuoyunun oluşumu sadece haberleşme araçlarının geliştiği modern topluma özgü bir süreç değildir. Geleneksel toplumda da kamuoyunun oluştuğu odaklar vardır. Kahvehaneler, hamamlar, tekkeler gibi... IV. Murad'ın kahvehane ve meyhaneleri kapatması, tütün ve içki düşmanlığından değil, devlet sohbeti denen ve buralarda bolca yapılan siyasal dedikoduyu önlemek içindi. Kamuoyunu biçimlendiren başka araçlar da vardı. 19. yüzyılda yer yer galiz sözlerle dolu, ama masum bir gölge oyunu haline dönüşen «Karagöz» geçen yüzyıllarda Osmanlı kültürünün en çarpıcı siyasal hiciv örneklerini çıkarmıştır. Lâyık olmadığı göreve atanan devlet adamlarından, yöneticilerin yolsuzluklarına kadar bilinen herşey perdede hicvedilirdi. Ortaoyunu ve şenliklerdeki kol oyunları da bu görevi görürdü (30). Kuşkusuz çeşitli tarikatlerin tekkeleri de kamuoyunun oluştuğu merkezlerdendi. İktidarın tarikatleri bir şekilde denetim altına almasının, zaman zaman yakınlık göstermesinin, zaman zaman baskı altında

(*) Tuba ağacı cennetteki kökleri havada ters duran ağaçtır.
(30) Metin And, **Geleneksel Türk Tiyatrosu**, Ankara 1969, s. 129-134'deki örnekler.

tutup izletmesinin nedeni açıktır. 19. yüzyılın Osmanlı devleti, ideolojisini ve icraatını hem tebaya hem de dış ülkelere anlatmak ve kabul ettirmek için bütün modern devletler gibi bir basın organına ihtiyaç duydu. Bunun dışında devletin gözetiminde ve hattâ desteğinde özel gazeteler de çıktı. Bunlar daha çok imparatorlukta yerleşmiş olan yabancılardı ve onların çıkardığı gazeteler büyük ölçüde dışa dönük propaganda fonksiyonunu görüyordu. Alexandre Blacque ve oğlu Edward Blacque'ın çıkardığı Fransızca gazeteler, William Churchill'in çıkardığı ilk Türkçe özel gazete olan «Ceride-i Havadis» böyleydi. 1850'lerde toplamı otuzu geçen gazete vardı. Bunların çoğu yabancı dilde çıkıyordu. Özellikle İzmir; Türkçe dışında yabancı dillerde ve Osmanlı gayrimüslim cemaatlerin dilinde birçok gazetenin doğduğu şehirdi. Bugün bu basın hakkında çok az bilgi sahibiyiz. Bu dönem İzmir basınının Türk dili için bir önemi olmayabilir ama imparatorluğun toplumsal - siyasal tarihi için büyük önemi olduğu açıktır. Özellikle Fransızca basın Avrupa kamuoyunu zaman zaman bağımsız ve bazen de Osmanlı yanlısı bir görüşle Doğu sorunu üzerinde etkilemeye çalışmıştır. *Takvim-i Vekâyi* devletin resmi gazetesi olarak ancak dahilde etkili olmaya çalışmış, ama gerek baskı sayısı, gerekse Türkçe dışı Osmanlı dillerinde düzgün çıkamadığı için bu etkisi sınırlı kalmıştır. Takvim-i Vekâyi ilk nüshalarından beri Mehmed Ali paşa ile ve dolayısiyle onun Mısır'da çıkardığı *Vakâyi-i Mısrıyye* ile polemiğe girmiştir. Vakâyi-i Mısrıyye aslında Arapça ve Türkçe çıkan ilk resmi gazeteydi (31). Sultan Mahmud döneminin Takvim-i Vekâyi'si galiz bir dille Mehmed Ali paşaya çatmakla kalmamış; dönemin resmi görüşünü bazen uyduruk haberler, bazen abartmalı yorumlarla da ortaya sürmüştür. Bunun dışında iktisat, tarih vs. hakkında faydalı yazılar da basılmıştır. Bu eğilim; Ermeni, Rum, Bulgar hemen bütün Osmanlı kavimlerinin basın organlarında vardı ve gazete tek öğretim aracıydı. 19. yüzyılda hemen bütün Türkçe gazeteler de; iç ve dış haberlerin, resmi tebliğlerin dışında, bilim, sanat ve edebiyat üzerinde okuyucuyu eğitmek görevini üstlenmişlerdi. Türkiye'de basının bugün dahi bu niteliğini terkettiği söylenemez. İzmir'de çıkan, özellikle Fransızca gazeteler zaman zaman Sultan Mahmud'un politikasını desteklemişlerdi. Blacque ailesi bu nedenle bir ara İstanbul'da da bir gazete çıkarmak için teşvik edilmiştir ve İzmir'de «Impartial» gazetesini çıkaran Eduard Blacque (sonra matbuat umum müdürü de oldu) bey'e gazete ruhsatı verildi (32). Devletin resmi gazete aracılığıyla ülke hakkında, dış ülkelerdeki kamuoyunu belirli yönde bilgilendirmesi; doğrusu Bab-ı âli'nin tarihi bir buluşu değildir. Büyük Petro'nun «Vedemostisi» de aynı görevi görüyordu. Ancak

(31) Orhan Koloğlu, **Takvim-i Vekâyi,** Ankara (tarihsiz), s. 76 ve 168.
(32) Başb. Arş. **İrad-Har.** No: 955, 2 Safer 1259/Nisan 1843.

haberleşme ve ulaşımın nisbeten ilkel olduğu 18. yüzyıl şartlarında Vedemosti; Rusya imparatorluğundaki olaylar için dış dünya kamuoyunu önemli ölçüde biçimlendiren tek kaynaktı. Oysa telgrafın hayata girdiği 19. yüzyılda, Osmanlı ülkesindeki haberlerin Avrupaya ulaşması için başka bağlantılar vardı ve Takvim-i Vekâyi Fransızcası da çıkmasına rağmen Avrupa kamuoyu üzerinde etkin bir kaynak olamazdı. Bab-ı âlî bu nedenle erkenden yabancı gazete ve gazeteci satın almak yolunu seçti. Sonraki dönemde II. Abdülhamid de Avrupa basınını satın alma yolunu denedi; fakat kısmi başarısı yanında daha çok Avrupa başkentlerindeki şarlatanları zengin eden bir yöntemdi bu... Tanzimat bürokratlarının gazete satın alma yönteminin tipik bir örneği; 1846 Nisanında «Frankfurt» gazetesine ödenen dolgun abone bedelidir (23.155 Osmanlı guruşu). Bu gazeteye ödemeler sonra da devam etti (33). Gene İstanbul'da çıkan «Konstantin» jurnalinin muhabiri *des Champs*'a da ara sıra dolgun hediye ve para verilmesi gereken «aksi takdirde muzır işlere kalkışacak bir adam» olarak bakılıyordu (34).

Bab-ı âlî sansür uygulamasına da erkenden geçti. Dışardan gelen kitaplar kontrol ediliyor, matbaalar izinle kurulup kontrol ediliyordu. Gazete ve mecmua çıkarmak için önceden başvurulup izin alınıyor ve her nüsha kontrole veriliyordu. Henüz (censure préalable) etkili biçimde çalışmıyordu. Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz devirlerinden sonra, Hamidiye döneminde sansür kurumlaştı ve yoğunluğu arttı. Bu konudaki gelişmelerin başını kuşkusuz aydın despotizmi denilen Tanzimat rejimi çekiyordu; sansürün yoğunlaşması bilhassa özel Türkçe gazetelerin çıkmaya başlaması ile paralel gitmiştir.

Agâh Efendi ve Şinasi'nin Ekim 1860'da çıkarmaya başladığı *Tercüman-ı Ahval* gazetesi ile Türkiye'de basın, siyasal eleştiri görevine başladı. Sadece siyasal eleştiri değil; Tercüman-ı Ahval'le dil ve edebiyatta da yenilikler öneriliyor, tartışmalar yapılıyordu. Devletten yardım almayan bu gazete ile siyasal hayatımızda basın, üstüne düşen görevi yerine getirmeye başlamıştır.

Yöneticiler basını kontrol etmekte gecikmediler. Fuat Paşa III. Napoleon'un 1852 tarihli kararnamesini örnek alarak 1857'de bir nizamname hazırladı. Bu nizamname sonraları daha güçlü hükümler ve uygulamayla Osmanlı Türkiye'sine yerleşti. Diğer Osmanlı kavimleri çeşitli mekanizmalar (kitap ve gazetenin dışarda basılması ve kolayca ülkeye sokulabilmesi) sayesinde, sansür kurumundan Türkçe konuşan halk kadar

(33) Başb. Arş. İrad-Har. No: 1551, 26 RA 1262/Mart 1846.

(34) Başb. Arş. İrad-Har. No: 3704.

zarar görmediler. Dönemin; Rumca, Bulgarca, Ermenice ve hattâ Arabça basın organları ve kitabları için bu durum geçerliydi. İşin ilginci Fransa'nın o çağdaki ünlü idare hukukçusu *A. Batbie* 1885'de bu nizamname için; «Böyle bir sansür rejimi Fransa için geriletici etkilerde bulunur ise de; Rusya ve Sultanın ülkesi için bir ilerlemedir» diyordu (35). Bu nizamnameye göre gazete çıkarmak isteyenler, önce Maarif nezaretinden izin alacaktı. Tekzibi yayınlama mecburiyeti konuyordu. Nihayet nizamnamede uzun bir yasaklar ve para cezası listesi yer alıyordu. Devletin iç güvenliğine, hükümdara ve ailesine, nazırlara, dost hükümdarlara, devlet organlarına (meclis ve mahkemeler ve kurullar) devlet memurlarına, yabancı diplomatlara, halka dil uzatmak yasaktı (36). Kasım 1860'da Tercüman-ı Ahval, Ziya Paşa'nın bir makalesinden dolayı onbeş gün kapatıldı. 1861'de Şinasi Tercüman-ı Ahval'den ayrılarak *Tasvir-i Efkâr'ı* yayın hayatına soktu. İlk resmî gazetenin yayınlanışından otuz yıl sonra muhalif basın genişlemeye ve renklenmeye başlamıştı. Bundan altı yıl sonra 1867 Ağustosunda da ilk mülteci gazete «Muhbir» Londra'da Ali Suavi tarafından yayınlanmaya başladı.

Okuma - yazma oranının çok düşük, bundan başka gazeteyi ülkenin uzak köşelerine götürmek için ulaşım sisteminin yeterli olmadığı bir ülkede başkentteki basının görevini yaygınlıkla yerine getirmesi beklenemezdi. Bu nedenle vilâyet yönetimi yeniden düzenlendiğinde her vilâyetin merkezinde bir vilâyet gazetesi çıkarılması öngörüldü. İlk örneği Midhat Paşa, Tuna vilâyetinde Türkçe ve Bulgarca çıkan «Duna» gazetesiyle verdi. Her yerde ya Türkçe veya o vilâyet halkının konuştuğu dile göre, iki dilde vilâyet gazeteleri düzenli olarak çıkmaya başladı. Devlet 1847'den beri Avrupa devletleri gibi, istatistikleri, yönetici kadroları ve ofisleri bildiren *salname*'ler (yıllıklar) yayınlıyordu. Bunlar bir süre sonra vilâyetlerde de çıkarılmaya başlandı.

Aynı dönemde modernleşen Japonya'da yazı dili sadeleştirilmiş, okur - yazarlık oranı % 40'a kadar çıkarılmıştı. Hükümet gazete çıkarmayı devlet ideolojisini pekiştirmek için teşvik ediyor, gazeteyi ucuz ücretlerle postalatıyor ve hattâ ücretsiz dağıtıyordu. Osmanlı yöneticileri, gazeteciliğin tutunması için bu ölçüde bir çaba göstermediler ve gazete de o kadar çok okunmadı. Ama gazete düşün hayatımızda ve siyasal yaşamımızda çok kısa bir süre sonra yönlendirici bir unsur oldu. Kitabın

(35) A. Batbie, **Traité de Droit Public et Administratif**, tome deuxième, Paris 1885, s. 187-188.

(36) Server İskit, **Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları**, Ankara 1943, s. 6-14.

yaygın olmadığı bir toplumda, gazete ve gazeteci önemli bir rol üstlenmiş ve siyasal otoriteyi denetlemeye aday olan yeni bir toplumsal odak doğmuştu.

(37) Bundan önce çıkmış olan fakat koleksiyonunu göremediğimiz resmi vilâyet gazetesi özerk Sisam adasındadır. Bab-ı âlî tarafından kaymakam Konyemenos'a verilen emir; Başb. Arş. İrad-Mec. Valâ No: 9105, 1î ZA 1268/Eylül 1852.

ALTINCI BÖLÜM

REFORMCULARIN ÇIKMAZI

19. yüzyıl ortalarında Osmanlı imparatorluğunun büyük kısmında demiryolu ve karayolu şebekesi yoktu. Bu Akdeniz imparatorluğunda deniz ulaşımı da büyük ölçüde yabancı kumpanyaların elindeydi. Ülkenin büyük kısmı otarşik bir üretim sistemi içindeydi veya ticaret bazı bölgelerin kendi arasında kalmıştı. Orta Anadolu'nun bazı vilâyetleri Haleb'in dokumalarını alırken, Kars sancağı hiçbir Osmanlı eyaletiyle Rusya ve İran'la olduğu kadar yoğun ticari ilişki kurmamıştı. Tarım halen geri tekniklerle yapılıyordu. Yiyecek buğdayı Dobruca ve Rusya'dan getirtilen Osmanlı başkentinin, biraz ötesinde boş ekim alanları uzanıyordu. 19. yüzyıla girerken tarımda, manifaktürde gelişme gösteremeyen ülkenin tezgâh sanayiinin ve lonca üretiminin uğradığı çöküntü, tarihçilikte sık tekrarlanan bir olgudur. Ancak bu tür bir çöküntünün imparatorluğun her bölgesi için sözkonusu olduğu söylenemez. Bundan başka Tanzimat döneminde yapılan ticaret sözleşmeleri ve verilen imtiyazların tezgâh sanayiinin çöküşünde başlıca neden olduğunu söylemek de zordur. Nitekim Balkan eyaletlerinde, doğu Akdeniz'de manifaktür dalında 1840'lardan sonra görülen gelişmeler problemin kaynağının daha derinlerde olduğunu göstermektedir.

Suriye'deki İngiliz konsolosu 1840 ve özellikle 1860'lardan sonra gelişen manifaktürün 1870'lerden durakladığını bildiriyordu (1). Bununla

(1) Accounts and Papers, G. B. Parliamentary Papers 1871 - Consul Jago - Suriye, s. 854.

birlikte 1888'de Şam'daki konsolos Dickson, manifaktür ürünleri ihracının gitgide arttığını belirtmiştir (2). Bu pamuklu ve ipekli üzerinde uzmanlaşan manifaktür, 19. yüzyıl boyu gelişmekte devam etmiştir. Balkan eyaletlerinde ise birçok merkezlerde daha 19. yüzyıldan önce loncalar kendi içinde gelişmiş ve sermayedar lonca reisleri, dış ticarete yönelik geniş üretime geçmişlerdi. Daha 1830'larda kuzey Bulgaristan'da Gobrovo, kaytancı ve abacıların lonca üretim düzenini kırmalarıyla parlayan ve gelişen bir manifaktür merkezi haline gelmişti. Gene Karlovo, Sliven - Samoko gibi şehirlerin dış ticarete yönelik üretimle zenginleştikleri görülüyordu (3). Kimi bölgelerde ise tezgâh üretimindeki çöküntü 19. yüzyıldan çok önce başlamıştı. Otarşik ekonomi düzeninden çıkarak dünya ticaretiyle bütünleşen bölgelerde ise manifaktür üretimi dış ticaretin talebi ve bölgedeki mono - kültürel tarım ürünlerine göre ihtisaslaşarak gelişmekteydi. Ankara, 18. yüzyıldan beri yünlü dokumacılık değil, ham tiftik ihraç merkezi niteliğine dönüşmüşken, Bursa'da ticaret ham ipek üzerinde yogunlaşıyordu. Bununla birlikte genel olarak imparatorlukta ne manifaktür alanında, ne tarımda tek üründe uzmanlaşma yoktur. Dünya ticaretiyle bütünleşemeyen bazı bölgeler de kendi içlerinde mübadeleyi sürdürmekteydi. Bu özelliğiyle Osmanlı tarım ve manifaktürü, bir çok sömürge ülkedeki üretim yapısından farklı olarak, belirli bir sanayi ülkesinin veya belirli sanayi dallarının hammadde pazarı olmamıştı (4). Osmanlı tarımı ve manifaktürü içinde başat bir mal kalemi yoktu ve İngiltere, Fransa sonraları Almanya dış ticarette öne geçmekle beraber, bunlardan hiçbiri tüm ekonomik sistemi yönlendirecek derecede yalnız başına pazar egemenliğini elde edememişti.

19. yüzyılın Osmanlı devlet adamları sanayileşme girişiminde bulundular. Tanzimatçı grubun, özellikle tekstil ve porselen dalında bazı devlet fabrikaları kurdukları bilinen gerçeklerdir. 1835'de kurulan feshane ve çuha fabrikaları, İzmit kâğıt fabrikası, Beykoz teçhizat-ı askerîyye fabrikası, Tophane, Beykoz - İnceköy porselen fabrikaları gibi tesisler bunlardandır (5). Bu tesislerin bir kısmı rantabl koşullar altında çalışmaya devam etmiş, bir kısmı zararını sürekli olarak hazine yardımıyla kapatmış, fakat tekstilde öncülük etmesi düşünülen önemli bir kısmı ise yolsuzluk ve rezaletler serisi ile iflâs edip kapanmıştır. Tanzimat devrinde Osmanlı sanayîinin yapısı ve kapasitesi neydi sorusu, henüz sağlıklı bir biçimde cevaplandırılmaktan uzaktır. Tarihçi 19. yüzyıl sana-

(2) Acc. and Papers, G. B. Parliamentary Papers, Consul Dickson'dan Salisbury'e April 13, 1888 - Nr: 538.
(3) N. Todorov, **Balkanskii Gorod**, s. 212-223.
(4) Ş. Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi**, Ankara 1984, s. 36.
(5) Ö. Celal Sarç, «Tanzimat ve Sanayimiz», **Tanzimat I**, İstanbul 1940, s. 432-439.

yiinin dökümünü; işletme büyüklüğü, işçi ve işkolları sayısı açısından tesbit edememiştir. Örneğin; Kayseri, Konya gibi Anadolu kentlerinde, Hazergrad gibi Rumeli kasabalarında güherçile (barut üretimi için) fabrikaları olduğu, Gördes, Foça, Uşak halılarının beş yıl gümrükten muaf tutulduğu gibi kayıtlara rastlanıyor (6). Gene fabrikaların hepsini devlet kuruyor değildi; bazı bölgelerde yabancı sermaye, bazı halde özel yerli girişime de rastlanıyordu. Hariciye teşrifatçısı (protokol müdürü) ve Galata - Beyoğlu belediye reisi Kâmil Bey'in 1854'de Serviburnu'nda bir bez fabrikası kurduğu veya hayriye tüccarından (müslüman tüccar) Ömer efendi ile ortaklarının hasır fabrikası açtıkları gibi kayıtlar da görülüyor (7). Tanzimat döneminde geleneksel zenaatların atelyeler halinde örgütlenmesi ve fabrika diye adlandırılması yaygın bir gelişme olmalıdır. Büyük sermayenin, teknik bilgi ve teknisyenin örgütlenmesinden çok, bu tip üretimin yaygınlaşması ve yüzyılın ikinci yarısında az sayıdaki sanayi mekteblerinin de böyle bir üretimin ihtiyaç duyduğu teknisyenleri çıkarması gibi bir olgu; imparatorluzun sanayileşemeden ömrünü tamamlamasına rağmen, çağdaş Türkiye'de tipik azgelişmiş ülkelere göre teknik eleman ve bilginin miktar ve düzeyinin iyi oluşunu açıklamaktadır.

19. yüzyıl ortalarında Osmanlı sanayii, gelişen ve ucuz üretim yapan Avrupa sanayii ile rekabet edecek durumda değildi. Böyle bir rekabeti yenmek için Japonya gibi çok uzakta bir ada olmak gerekliydi. Bu takdirde taşıma ücreti ile pahalılaşan mal akımını sıkı bir kontrolle önlemek mümkün olabilirdi, ama Osmanlı ülkesi batı Avrupa ile yüzyıllardır kaçak veya kanunî ticaret ilişkileri içindeydi. Coğrafya koşulları bir içe kapanmayı olanaksız kılıyordu.

18. ve 19. yüzyılların devletinde, kamusal alımlar yoluyla manifaktür sanayiinin geliştirilmesi genel bir eğilimdi. Bundan başka bazı üretim dallarının gelişmesi için teşvik tedbirleri veya tekelci imtiyazlar da verilirdi. Büyük Petro'nun Şuvalof'a çelik dökümhaneleri kurma ve Ural'lardaki maden ocaklarının işletme imtiyazını, serf statüsündeki otuzbin işçi ile birlikte verdiği biliniyor. Avusturya'da ünlü yatırımcı Becker'in tekstil ve porselen sanayii dallarında aldığı imtiyazlar da bu gibi örneklerdendir. Tanzimat döneminde de bazı üretim dallarında teşvik edici ruhsat ve imtiyazlar verilmesine başlandı. İmalât dalında verilen ruhsatlar 1860'lı yıllarda daha çok Rumeli, Ege ve doğu Akdeniz bölge-

(6) Başb. Arş. İrad-Dah. No: 16847, 13 C. 1269/Nisan 1853.

(7) Başb. Arş. İrad-Mec. Valâ, No: 13970, 22 C. 1271/Mart 1855, aynı tasnif No: 14075, 24 Receb 1271/Nisan 1855.

lerinde önemli limanlar veya yol kavşakları civarındaydı (8). Ancak 1880'lerden sonra yerli müslüman girişimcilerin de tarım ürünlerini değerlendiren; değirmen, pres, tuğla ocakları ve hafif sanayi dallarında ruhsat aldıkları görülmektedir. Bu kuruluşlara makine ithalinde gümrük muafiyeti, bazı hallerde mirî araziden bedava yer vermek, ithal edecekleri hammadde için gümrük muafiyeti gibi teşvik tedbirleri uygulanmaktaydı. Buna karşılık; imtiyaz satılıp devredilemezdi, Osmanlı tebasından işçi çalıştırmak, Osmanlı mahkemelerine tabi olmak ve yazışmaların Türkçe olması gibi bir dizi yükümlülükleri vardı. Osmanlı yöneticilerinin sanayii teşvik tedbirleri gibi, yerli sanayii devlet desteğiyle kurma girişimleri de arzuladıkları sonuca ulaşamamıştır. Bu başarısızlıkta buhar dönemine ulaşan Avrupa sanayiinin ve ticaretinin ürünleriyle rekabet edememek kadar; 19. yüzyılın Japonya, Rusya ve Prusya'sında yapıldığı gibi, geniş köylü kitlelerinin sömürüsünü sanayi yatırımlarına kanalize ederek uyarılmış bir gelişme yaratamamanın da payı vardır.

Sağlıklı sayımlar yapılmamasına rağmen; 19. yüzyılın ikinci yarîsında Osmanlı İmparatorluğunun nüfusu, muhtelif yazarlar, ticarî raporlar ve devlet yıllıkları (salnameler) tarafından verilen bilgilere göre otuz milyon civarındadır. Şehirli nüfus oranı 19. yüzyıl boyu % 20 civarında tahmin edilmektedir. Ancak Anadolu kıtasında bu oran daha küçüktü (9). Köyden şehire göç olayının başlamasına rağmen kırsal nüfusun içgöçlerle şehirleri büyütmek gibi bir potansiyele sahip olmadığı da görülmektedir. Gerçi 19. yüzyıl boyu bazı kültür bitkileıinin ekimine başlanmış ve çiftliklerin sayısında artış olmuştur, ama henüz topraktan kopuşu hazırlayacak önemli bir tarımsal teknolojik gelişme görülmemektedir. Tersine 19. yüzyıl boyu orta Anadolu'da, kıyı şeridi dışında ülkenin iç kısımlarında ekime açılmamış topraklar hiç de küçümsenmeyecek kadar boldur (10). Yüzyılın sonlarına kadar geniş köylü kitlesi; ulusal pazar ilişkileri çok sınırlı, kapalı bir hayat tarzı ve ekonomik ilişkiler sistemi içinde yaşamaktaydı. 1890'larda Ankara ve Konya'ya kadar uzanan demiryolu, ilk defadır ki tarım üretimini ulusal ve uluslararası pazara açmaktaydı. Ama herşeye rağmen endüstri çağında Osmanlı imparatorluğunun küçük sanayii geri ve ithal edilen bir teknolojiye dayanmakta olup, Batı endüstrisi ile rekabet şansına sahip değildi. İmparatorluğun coğrafî konumu ve siyasal durumu, dış dünyaya kapanmasını ve uyarıl-

(8) Gündüz Ökçün, «19. yüzyılın İkinci Yarısında İmalât Sanayii alanında verilen ruhsat ve imtiyazların ana çizgileri». S. B. F. Dergisi - CXXVII - 1972. Nr: 1, s. 136-166.

(9) C. Issawi, The Econ. History of Turkey, U. C. Press, Chicago 1980, s. 17, 34, 35.

(10) Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Nr: 1687. United Staes Consul Shipley - Angora - 9. 1897, s. 9.

mış bir gelişmeyi olanak dışı bırakmıştır. İktisadî yapıya baktığımız zaman Osmanlı imparatorluğunda bir ulusal ekonomik sistemden sözetmek güçtür. Osmanlı ülkesi birçok ekonomik kompartıman veya çevreden (zone) oluşmaktaydı. Osmanlı Rumelisindeki tarımsal yapı ve gelişen manifaktür, Avrupa'nın başka bir ulusal sistemiyle yani büyük ölçüde Avusturya - Macaristan'la bütünleşmişken, Suriye - Lübnan ve Basra, Fransa ve Britanya'nın ekonomisiyle bütünleşmişti. Bütün bu vilâyetlerin birbiriyle etkileşimi söz konusu değildi ve iktisadî - kültürel hayattaki gelişmeleri de Bab-ı âlî'den çok, dış merkezler yönlendiriyordu.

18. yüzyıldan beri birkaç küçük imalâthane çalışmasını sürdürüyordu. Sonra 19. yüzyılda fabrikaların yapımına da teşebbüs edildi. Ancak bunların bir kısmı iflâs etti, bir kısmı da önce devlet desteği, sonra da devlet mülkiyetine geçerek yaşayabildiler. Üretilen malın başlıca alıcısı orduydu. Devlet alımlarında yerli ürünlerin tercih edilmesi, tekstil ve gıda dallarındaki küçük endüstrinin yaşamasını ve Cumhuriyete devredilmesini sağlamıştır.

Osmanlı devlet adamlarının sanayileşme programı, 19. yüzyılın gerçeğiyle bağdaşamamaktaydı. Bu anlayışın nedenleri üzerinde durmadan önerilen programın, yani kısaca «teşvik-i sanayi» tedbirlerinin niteliğini bilmek gerekir.

Sultan Abdülmecid döneminde büyük umutla başlayan sanayileşme girişimi, kısa zamanda olumsuz sonuçlar vermiş ve bu nedenle 1840'lardan itibaren sanayileşme konusunda bazı yeni projeler ortaya konmuştur. 1849 yılı Kasımında Ticaret nazırı hazırladığı bir raporda: imparatorlukta müslümanlar kadar gayrimüslimlerin de birtakım zenaatleri bilmedikleri ve terzilik ve kunduracılık gibi zenaat dallarında bu nedenle yabancı tebalıların faal olup, kazandıklarını; bu dalda eğitim ve üretimin geliştirilmesini ve öğretilmesini, tavsiye ediyordu (11). Fakat sanayileşme konusunda daha geniş kapsamlı bir program hazırlanması ve uygulanması için 1860'larda bir «Islah-ı Sanayi Komisyonu» kurulduğunu görüyoruz. Sultan Abdülaziz devrinin sanayileşme konusunda belli başlı tek eylemi sayılabilecek bu komisyon, Meclis-i Valâ üyelerinden bazılarının görevlendirilmeleriyle kuruldu. Komisyon reisi gene Meclis-i Valâ'dan ve bu gibi komisyonlarda üyelik yapmış olan Rıza Efendi idi. Yayınlanan *talimatnameye* göre bu komisyonun uğraşıp çözümleyeceği sorunlar şunlardır (12) :

(11) Başb. Arş. Irad. - Mec. Valâ, No: 5050.
(12) Takvim-i Vekâyi, No: 1027, 11 Teşrinsani 1284, ayrıca bkz. Osman Nuri, Mecelle-i Umur-u Belediyye, c. I, s. 718-724.

a) halen % 5 olan gümrük resmini arttırmak,
b) sergiler açarak sanayii teşvik etmek,
c) şirketler (Esnaftan) teşkili ile sanayii geliştirmek,
d) sanayi mektepleri açmak.

Komisyon H. 1280 - 1282 (1863 - 65) yıllarında çalışmış olmalıdır (13). Tasarılardan biri sanayi mektepleri kurulmasıydı. Bu mektepler İstanbul, Edirne ve Tuna vilâyetlerinde çok sonraları açıldı ise de sayıları fazla artmadı. Gümrük resimleri ise imparatorluğun son zamanlarında bile % 8 oranına ancak yükseltilebilmiştir. Yerli tüccarlar için ihtisab rüsumu ve dahili gümrükler nedeniyle bu oran çok daha yüksekti. Sanayi fuar ve sergileri imparatorluk tarihinde göstermelik bir iki önemsiz olaydan ibarettir. Bu talimatnamede komisyonun asıl hedefinin esnafı şirketler halinde örgütlendirmek olduğu görülüyor. Talimatnamenin 3. maddesinde, esnafın artık, münferiden değil, şirketler halinde çalışması gerektiği belirtiliyor. Bu şirketleri esnaf kethüdaları ve lonca ileri gelenlerinden kurulacak idare cemiyetleri yönetecekti. İlginç olan bu cemiyetin faaliyetinin bir hükümet organı olan Meclis-i Valâ tarafından denetlenmesidir. Daha işin başında bürokrasinin kapitalist gelişmeyi yönlendirme eğilimi ağır basmıştı (14). Esnafın şirketler halinde örgütlendirilmesini öngören komisyonun talimatnamesi daha çok ikinci maddelerin üretimi üzerinde duruyor. Örneğin simkeş esnafı, saraç, altınvarakçı esnafı başta geliyor. Debbağlar 2000 kese altın, demirciler ise 5000 kese altın sermaye koyarak birer şirket kuracaklardı. Demirciler şirketinin 100 - 150 beygirlik makine ve telgraf telleri imal etmesi öngörülmüştü ve bundan başka balmumcu, yastıkçı, doğramacı vs. gibi yirmi dalda çalışan esnafın şirketler halinde örgütlenmesi kararlaştırılmıştı. Kurulabilen yedi tane esnaf şirketine 12 yıllık imtiyaz ve bazı vergi bağışıklıkları verilmiştir. Ancak bunlar kısa süre sonra iflâs etmiştir (15). Ciddi bir üretim ve pazarlama sözkonusu değildi. Gerçek bir sanayileşme olayında ortadan kalkması gereken esnafla, sanayileşme gerçekleştirilmek isteniyordu. Bu tür bir sanayileşme anlayışının imparatorluğun sonuna kadar değişmediğini belirtmek gerekir. Ulaşım, bürokratik örgütlenme ve eğitimin yaygınlaştırılması gibi alanlarda bazı başarıların sağlandığı II. Abbülhamid döneminde de bu muhafazakâr sanayileşme anlayışı devam ediyordu. Müzeci Osman Hamdi Bey ve Müşir Said Paşa tarafından hazırlanan Ocak 1889 tarihli bir «Sanayi Teşvik ve Islah Komisyonu» raporunda; bazı sanayi dallarında gelişme sağlanması için sanayi mektepleri-

(13) a.g.e., c. I, s. 718.
(14) a.g.e., s. 724 vd. Talimatnamesinin son şekli 22 Temmuz 1290 (1873) tarihini taşıyor.
(15) a.g.e., s. 748 vd.

nin ıslahı ve yenilerinin kurulması öneriliyor, ancak tekstil, cam, kâğıt üretiminde fabrikalar kurulmasıyla amaca ulaşılamayacağı, küçük üretimin teşvik edilmesi gerektiği belirtiliyordu (16). Kırk yıl önce Ticaret nazırının verdiği rapor ve sonraki iki sanayii geliştirme projesi arasındaki bu paralellik Tanzimat yöneticilerinin bilgisizliğinden değil; fakat sanayileşmenin esnaf grupları arasında ve toplumda yaratacağı yıkımdan çekinen bir tutuculuktan kaynaklanmaktadır.

Yüzyılın başından sonuna kadar Osmanlı devlet adamları sanayileşme atılımını gerçekleştirmek istemekte, ama esnafı ve tezgâh üretimini feda etmeye cesaret edememektedirler. Osmanlı sanayiinin bu temel üzerinde kurulup, geliştirilmesine çalışılmakta ve tabii girişimler bir yana, hazırlanan raporlar bile çarpık bir nitelik göstermektedirler. Küçük üretimin ve lonca düzeninin Avrupa'da 15. yüzyıldan beri büyük olaylar ve acılar yaratarak yıkıldığı, aynı deneyin Japonya'da kısa zamanda yoğun biçimde tekrarlandığı düşünülürse, Osmanlı devlet adamları böyle bir toplumsal devrime cesaret edemediler denebilir. 19. yüzyılın Osmanlı devlet adamları Avrupa'yı tanımaktaydılar. Ancak Victoria İngilteresinde gelişen sanayi ile birlikte ortaya çıkan sefalet, sınıf farkları, her türlü değer ve hayat tarzının sarsıntılı değişimi onları ürkütmekteydi. Tanzimat adamları Japonya ve Rusya'nın muzdarib köylüleri ve küçük şehirlileri ezen güdümlü sanayileşme deneyine de cesaret edememişlerdir. 19. yüzyıl Osmanlı düşünüründe Avrupa dünyasındaki toplumsal çelişkilere karşı ürkek bir bakış vardı.

Kuşkusuz sanayileşememeyi böylesine ideolojik ve psikolojik bir öğeyle açıklamak yeterli değildir. Tarımsal fazlayı yaratamayan ve kırsal alanda teknolojik değişim geçiremeyen ülkede sanayileşmeyi sağlayabilecek potansiyel bir güç ortaya çıkmamıştı. Osmanlı sanayi programlarının çarpıklığı, fabrika endüstrisinin ön koşullarının doğmayışından da kaynaklanır.

Endüstri toplumu rekabet toplumudur. Üreticiler için üretim miktarında ve kalitedeki sınırlamaların kalkması demektir. Oysa Tanzimat toplumu lonca düzeni ve anlayışı içerisinde endüstri toplumunun getireceği düzene karşı direnmektedir. Gerçekte bu direnişin Türk toplumunun tarihî bir özelliği olduğunu söylemek güçtür. Kazanç alanı genişleyip, toplumda mal ve hizmet talebinde artış başgösterince lonca düzeninin yıkılması kaçınılmazdı. 19. yüzyılın Türkiyesi'nde tarımsal alanda zenginleşme, mal - hizmet talebinde artış ve kentlerde anî nüfus patlamaları ol-

(16) **Başb. Arş. - Yıldız Evrakı 12-88/35, 10 CA 1306 (9 Ocak 1889) tarihli Islahı** Sanayi Komisyonu Raporu..

madığı için lonca düzeninin yıkımı yavaş oldu. Toplumun hayat görüşünde, iktisadî örgütlenme ve davranışlarında köklü değişmeler beklenemezdi. Bu gibi değişmeleri türetmeğe, sürüklemeğe cesaret edecek devlet adamlarının yokluğundan söz etmiyoruz; böyle bir değişim için güçlü bir toplumsal gereksinme duyulmamıştır. Bununla beraber Tanzimat döneminde geleneksel esnaf loncası düzeninin tamamen ve olduğu gibi süregittiğini söylemek güçtür. Lonca yapısını ve lonca ekonomisi düzenini Tanzimatçılar büyük ölçüde kırdılar. Yöneticilerin bu alandaki ilk uygulaması *narh*ın kaldırılmasıyla oldu. Geleneksel toplumsal ihtiyaç maddelerinin fiyatları, esnaf ve şehir ileri gelenleri ile şehrin kadısından meydana gelen bir kurulda saptanırdı. Narh miktarı kesindi ve ürünler ne bunun üstünde ne de altında fiyata satılamazdı. Ulaşım teknolojisinin gelişmediği, ticaretin bütünüyle kontrol edilemediği ve zarurî ihtiyaç maddelerinin zor temin edildiği bir ekonomik sistemde, narh gerekli ve makûl bir işlemdi. Ekonomik yapının değişmeye, ulaşım ve ticaretin gelişmeye başladığı Tanzimattan sonraki dönemde ise; narh uygulaması fiyatlar ve ticarî faaliyetler üzerinde olumsuz etkilerde bulunacaktı. Nitekim Temmuz 1865'de bir Padişah iradesi ile et ve ekmek dışında bütün maddelerden narh kaldırıldı. Narhla birlikte esnaf gedikleri (yani sınırlı sayıda işyeri bulunmasını sağlayan işyeri tekeli) ve lonca düzeninin işlerliğini sağlayan birçok kural ve uygulama da kendiliğinden kalktı. Klâsik dönemde esnafı teftiş ederek, falakadan başlayan şiddetli cezalar veren sadrazamlar, kadılar yeni dönemde artık az görülür oldu. Ancak yolsuzluğa ve hileli ticarete karşı halk esnafa eskisi gibi şiddetli cezalar verilmesini her zaman istemişti.

Birçok yerlerde narhın kalkmasıyla ihtiyaç maddelerinin ucuzlayıp bollaştığı görüldü (17). Bununla birlikte Osmanlı şehirlerinde esnafın geleneksel birlikleri ve aralarındaki dayanışma tamamen kaybolmamıştı. Bu toplumdaki ticarî ve ekonomik birliklerin modern anlamda yani şirket düzeyinde örgütlenmesi çok gecikecekti. Japonya'da Meiji döneminde hükümetin örgütlemesiyle anonim şirketlerin kuruluşuna hız verilmişti. Kuşkusuz şirketlerin sermayesi ve kazancı son aşamada geniş kitlelerin sömürüsüne dayanıyordu. Ucuz emek ve yüksek fiyat, koruyucu gümrük duvarları gibi tedbirlerle Japonya'da sermayenin şirketleşmesi gerçekleşti. Buna karşılık Osmanlı yöneticileri anonim şirketler kurmak ve bu şirketleri yaşatmak için aynı tedbirleri uygulayamadılar... Tanzimat bürokrasisi bu alanda sadece bir iki örnek girişim ve dilekten öte bir eylemde bulunamadı. 1943'te «Fevaîd-i Osmaniye Vapur Kumpanya-

(17) Ortaylı, Tanzimattan Sonra Mahallî İdareler, s. 210-211.
Takvim-i Vekâyi, 4 RA 1282 (29 Temmuz 1865) 810 numaralı nüsha.

sı» kurulmuştu. Aynı sermayenin üzerine Âlî, Fuad ve Cevdet Paşa'lar 1851'de «Şirket-i Hayriye»yi kurup İstanbul'un deniz ulaşım tekelini aldılar. Bu gibi şirketleşmeler Midhat Paşa'nın Tuna ve Bağdat valilikleri sırasında da görüldü. Paşa, Tuna ve Bağdat'ta nehir taşımacılığı, tramvay işletmeciliği konusunda şirketler kurarak faaliyete geçirmişti. Sermayenin örgütlenmesindeki bu ağırlık ve acîz, acaba emek için de söz konusu muydu? Kuşkusuz fabrika endüstrisinin gelişmediği ülkede işçi sınıfı da büyümemişti, ancak Osmanlı İmparatorluğunda grevler bu cılız endüstrileşmeye rağmen erkenden başlamış gibi görünüyor. 1873 yılı başında İstanbul Kasımpaşa tersanelerindeki bilinen ilk grev hareketleri (18) Türkiye'de toplumsal ve siyasal hareketlerin tarihi açısından küçümsenmeyecek bir geleneğin başlangıcıydı. Bu erken gelişmeyi açıklamak için kuru ekonomist yaklaşım yeterli değildir. Gerçi imparatorluğun son yüzyılında eğitimde, edebiyatta, yaşam tarzında, siyasal düşüncelerde ve siyasal gelişmelerde Avrupa etkisi sanıldığından daha derindir. ama imparatorluk tebasının herhangi bir sömürge ülkedekinden farklı olarak sıkıntıya ve haksızlığa karşı başkaldırma alışkanlığı 19. yüzyılda ortaya çıkmış bir olgu değildir.

Yüzyılın sonuna kadar Osmanlı sanayi sektörü küçük üretimden oluşmaktaydı. 19. yüzyıl ortalarında ülkeyi gezen diplomat ve seyyahların raporları kadar, resmî istatistikler de çoğu imalathane denen yerde bir kişinin çalıştığını bildiriyor (19). Bununla birlikte yüzyılın ortalarında Osmanlı Rumelisinin birçok merkezlerinde ve Bursa, Haleb, Trablus gibi merkezlerde de bazı sermayedarların manifaktür merkezleri ve fabrikalar kurduğu görülmektedir. Bunlar daha çok Avrupa endüstrisinin ihtiyacına yönelik yarı mamul maddeler üreten tesislerdi. 1850'lerde Bursa'da ipek ipliği üreten 8 - 10 fabrika vardı. Gene Ege bölgesinde zeytinyağı presleri; Haleb ve Suriye vilâyetinde pamuklu ve ipekli üreten imalathaneler bu bütün içinde düşünülmelidir. Bu gibi imalathaneleri başlangıçta yabancı sermayedarlar kurmuşsa da zamanla yerli işadamları da ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın koşulları içinde ağır sanayi diyebileceğimiz dökümhaneler ve cam, porselen gibi dayanıklı tüketim mallarını üreten fabrikaları Bab-ı âlî bürokrasisi devlet eliyle kurmak yerine, sermayedarları teşvik etmiştir. Bu gibi fabrikaları kuran yabancıların bazıları devleti dolandırmış, kimisi de bilgisizlikten başarısız olmuştur. Örneğin Dadyan kardeşlerin devlet desteğiyle kurdukları Zeytinburnu'ndaki dökümhane daha inşaat safhasında bilgisizlik ve yolsuzluklara

(18) M. Gülmez, «Tanzimattan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları», **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. III, s. 793.

(19) Noviçev, **Oçerki Ekonomiki Turtsii do Mirovoi Voyniv**, İzd. Akad. Navk, Moskva - Leningrad 1937, s. 89-90.

sahne olmuş ve iflas etmiştir. Gene Beykoz cam ve porselen fabrikası da bir süre sonra iflâs etmiştir (20). Yerli sanayi ve ticareti dumura uğratan başlıca engellerden biri, iç gümrüklerdi. Yabancı tüccarın ürünü için sözkonusu olmayan iç gümrükler, yerli ürünlerde % 12 ilâ % 50 arasında bir fiyat artışına neden oluyordu. Devlet gelir kalemleri arasında önemli yer tutan iç gümrükleri kaldıramamıştı. Bununla birlikte Tanzimatçı bürokratların bütün girişimlerinin fiyasko ile sonuçlandığını düşünmemek gerekir. Osmanlı Rumelisinde hem devlet eliyle, hem de bazı sermayedarların girişimiyle fabrika tipi imalathaneler kurulduğu görülmektedir. Örneğin 1840'larda Siliven'de devlet tarafından, Filibe'de de özel girişimle kurulan iplik fabrikaları başarıyla faaliyete devam etmişti. 1840'lardan sonra faaliyetini sürdüren yünlü - pamuklu dokuma fabrikaları (Bakırköy, İzmit, Hereke, Bursa), dabbağhaneler, birkaç dökümhane, Bursa ipek ipliği ve dokuma fabrikaları (21) gibi hafif sanayi kuruluşları Tanzimat döneminin başarılı girişimlerindendir. Kuşkusuz Osmanlı sanayii, yeni Türkiye'ye özgün teknolojiyle işleyen bir yapı bırakmadı, çünkü öyle kurulmamıştı. Kurulan imalâthanelere rağmen Osmanlı tarihinin son yüzyılında güçlü sanayileşmeden de söz edilemeyeceği açıktır. Sanayi toplumuna özgü değer normları ve girişimci bir işadamları grubu Osmanlı mirası arasında yoktur. Fakat teknik eleman yetiştiren eğitim kurumları ve devlet desteğiyle sanayileşmeyi sağlamak geleneği Osmanlı yönetiminden kalmıştır.

Tanzimat döneminde madencilik; manifaktür ve sanayiden çok daha hızlı gelişti. 15 - 18. yüzyıllarda ülkenin maden kaynakları tamamen devlet kontrolündeydi ve maden ihracı yasaktı. Oysa Balkanların, Anadolu'nun özellikle Mezopotamya'dın zengin maden yatakları Avrupa endüstrisinin gereksinimini karşılayacak en yakın alandaydı. Özellikle Kırım savaşından sonra yabancı sermaye madenciliğe el attı ve imtiyazlar birbirini kovaladı. Madenlerle ilgili ilk nizamname 1861 tarihlidir. 1869'da Fransız maden kanunundan yararlanılarak maden konusu yeniden düzenlendi. Bununla birlikte yoğun madencilik yatırımları yüzyılın sonlarına doğru başladı ve Fransa, Osmanlı ülkesinin maden üretiminde en yüksek yatırım oranına sahipti (22). Mezopotamya'nın petrol zenginliği, Avrupa ülkelerinin ilgisini Romanya'dan sonra çekti. Almanya'nın 1865

(20) Ö. C. Sarc, **a.g.m.**, s. 438 vd.

(21) N. Todorov, «The First Factories in the Balkan Provinces of the Ottoman Empire», **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1971/2, s. 315-358.
E. Clark, «The Ottoman Industrial Revolution», **IJMES**, 5/1974, s. 65-76.

(22) Issawi, **a.g.e.**, s. 273-274.

ile 1900 arasındaki petrol tüketimi on misli artmıştı (23), bu artışın giderek Mezopotamya petrol bölgesinden sağlanması beklenirdi. Bununla birlikte Mezopotamya petrollerinin geniş ölçüde kullanılması ve gelir sağlaması Osmanlı İmparatorluğunun yıkılışını bekledi. Osmanlı maliyesinin gelir kaynağı büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. Abdülaziz döneminin 1863 - 64 yılındaki ilk bütçesinde âşar ve ağnam resimleri en kabarık kalemleri meydana getiriyordu (24).

Tanzimat bürokrasisi tarımsal alanda etkin düzenlemelere gitmekte gecikmedi. Bu düzenlemelere liberal bir görüşle girişildi ve tarımda kalkınmanın bu sayede gerçekleşeceği düşünüldü. Bab-ı âlî bürokrasisinin tarım reformlarında liberal bir politika izlemesini, Avrupa'nın etkisine bağlayarak açıklamak yeterli değildir. Tanzimat yöneticileri tekelci ve baskıcı geleneksel tarım düzeninin geniş köylü kitlelerinin hayatını güçleştirdiğini, onların çalışmalarının karşılığını alamayıp fakirleştiklerini görüyorlardı. Bir bölgenin tarım ürünleri alımı tekelle ordu müteahhidlerine ve iaşe nazırlarına bırakılıyordu. Serbest ticareti önleyen ve köylünün ürünlerinin cebren ucuza kapatılmasına neden olan bu sistem Tanzimattan sonra terkedildi. Ancak kimi yerde tarım toprakları mütegallibenin elinde kaldığından ve küçük köylülerin mülkiyeti elde tuttuğu bölgelere de modern tarım teknolojisi getirilemediğinden tarım alanında kısa zamanda zenginleşme görülmemesi doğaldı. Ülkenin belirli bölgelerinde kapitalist çiftçilik doğup gelişmekle birlikte, büyük kısmında küçük köylülük yerleşti. Buna rağmen 20. yüzyılın başında tüm ülkede pazara yönelik üretim için şartlar doğmuştu. Modern tarımsal yapıya geçiş 19. yüzyılın eseri değildir, ama tarımın modernleşmesi için bazı önkoşullar hazırlandı.

Tanzimat döneminin genel ideolojik havası ve devlet yöneticilerinin amaçladıkları değişiklikler, ön planda varolan toprak rejimine ve tarımsal yapıya yönelikti. Özellikle Balkanlarda patlak veren isyanlar büyük ölçüde güvenlik yoksunluğu, toprak sahibi ve memurların yolsuzluğu altında sömürülen köylülerin katılmasıyla büyümekteydi. 1848 yılı sonlarına doğru Bulgaristan'ı dolaşan Fransız diplomatlar raporlarında cizye, aşar vergisi ve otlak resmi tahsilindeki yolsuzlukların başlıca huzursuzluk nedeni olduğunu belirtiyorlar. İltizam rejimi ve mirî arazinin *icare-i muaccele* biçimindeki toprak ağalarına kiraya verilmesi onları güçlendirmiş ve böylelerinin köylü üzerindeki sömürüsü artmıştı (25).

(23) Parvus, (A. H. Israel), **Türkiye'nin Can Damarı,** Türk Yurdu Kitabevi, İstanbul 1330, s. 241.
(24) E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi,** VII. cilt, s. 230-231.
(25) İnalcık, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi,** s. 36, 88, 49.

Tarımsal bir ekonomiye dayalı imparatorlukta toprak gelirlerinin düzensizliği, büyüyen merkezî bürokrasi ve ordunun artan giderlerini karşılamak ve bir dizi reformları gerçekleştirmek için malî kaynak arayan Tanzimat bürokrasisinin karşılaştığı en büyük güçlüktü. Bu nedenle toprak rejimini düzenleyip bir sisteme bağlamak ve tarımsal verimin artışını sağlamak için yeni bir kanunî düzenlemeye gitmek gereği doğmuştu. Kuşkusuz bu yeni düzenleme ile tarımda liberal bir sistemi getirmek amacı da güdülüyordu. Ülkede tarımsal modernleşme başlangıç aşamasındaydı; oysa devlet gelirlerinin büyük kısmını bu ilkel tarımın yaratacağı hasıladan alacağı vergiyle sağlamak zorundaydı. Tarımda liberal bir politikanın girişimci ruhu ve kazancı arttıracağı düşünülüyordu.

Diğer yandan madencilik, endüstriyel bitki üretimi gibi uğraşlar için toprak satın almak isteyen yabancılar da liberal bir arazi rejiminin gelmesini arzuluyorlardı. Özellikle 1856 Islahat Fermanı, Osmanlı ülkesinde yabancıların toprak satın alabileceğini öngören vaadlerde bulunmuştu. Bir bakıma mirî rejimin arazî kullanımına koyduğu sınırlamalar, tarımsal verimin arttırılması için ciddi bir engeldi ve yöneticiler bu gerçeği gördüklerinden daha liberal bir toprak rejiminin, yani özel mülkiyetin yasal olarak pekiştirilmesi düşüncesindeydiler.

16. yüzyıldan beri bozulan toprak rejimi ve ülkenin her yanında toprağın kullanımının mültezim, ayan, kocabaşı, çorbacı gibi yerel nüfuz gruplarının eline geçmesi ve toprakların hukukî statüsünün karışıklık içine düşmesinden dolayı Tanzimatçılar toprağın kullanımını hiç değilse o andaki durumuna göre hukukî bir statü altına almak ve karışıklığın artmasını önlemek zorundaydı. Yaygın düşüncenin tersine, klâsik mirî rejim Tanzimat döneminden çok önce bozulmuş ve fiilen ortadan kalkmıştı. Nihayet II. Mahmud, askerî ve idarî fonksiyonu çoktan bitmiş olan Timar rejimini hukuken sona erdirmiş sayılabilir. Sayılabilir diyoruz; çünkü Osmanlı kurumları genellikle radikal bir değişimden çok, zaman içinde erimişlerdir. Nitekim Tanzimat dönemi boyunca, hatta 1858 Arazi Kanunnamesinin kabulünden sonra da bazı tımar tevcihleri yapılmaktadır (26). Ancak tımar sistemi artık ne idarî, ne askerî, ne de malî ve ziraî yapıda kayda değer bir kurumdu.

1858 Arazi Kanunnamesi'nden önce yöneticiler imparatorluğun arazi rejimini düzenlemek ve belirli bir sınıflamaya bağlamak istediler ve bir dizi hüküm, nizamname çıkardılar. Klâsik Osmanlı döneminde tımar re-

(26) Başb. Arş. : **Irad. - Mec. Valâ**, No: 11647, (26 Safer 1270/Aralık 1853), Belgrad ve tevabii kalalarında olan tımarlu takımına harc-ı berat itası.
Aynı tasnif, No: 3089, (9 Receb 1264/Haziran 1848), Tımarlı süvariden Hacı Bekir'in husemasiyle muhakemesine dair.

jimi, imparatorluğun her bölgesinde uygulanmıyordu, bundan başka her bölgenin tarım düzeni ve vergi konusu olan gelirler ve faaliyeti az çok farklılıklar gösteren ayrı kanunnamelerle düzenlenmişti. Bu nedenledir ki Tanzimat döneminde toprak rejiminin ilk defa bütün ülkede uygulanabilir standart hükümlerle düzenlenmek istendiği görülüyor. 1926'da Medenî Kanuna kadar, Tanzimatın getirdiği toprak kanunlarının az çok değişikliklerle yürürlükte kaldığı, imparatorluktan kopan ülkelerde de uzun süre etkilerini sürdürdüğü hatırlanmalıdır. Tanzimattaki değişikliklerle toprakta özel mülkiyet rejimi geliştirilmiştir. 1858 Arazi kanunu yürürlüğe girdikten sonra mirî topraklar hızla el değiştirmiş ve yaklaşık % 70'i özel mülkiyete geçmiştir (27). Bununla beraber Osmanlı ülkesinde büyük toprak sahipleri Macaristan, Romanya ve hele Rusya ile karşılaştırılamayacak kadar güçsüzdü ve küçük köylülük özellikle Orta Anadolu'da başat unsur olarak kaldı.

1858 Arazi Kanunnamesi, Batı hukukunun mülkiyet prensipleriyle eski toprak hukukumuzun bazı temel kurumlarını birleştirmeye çalışmıştır. Bu kanun çıkmadan önce toprakta özel mülkiyeti tanıyan bazı hükümler getirilmişti. Örneğin 17 Mayıs 1841 ve 21 Mayıs 1847 tarihli iki nizamname ile kişilerin tasarrufundaki topraklara tapu veriliyor ve bu alandaki yolsuzlukları önlemek için tapu senetlerinin hükümet merkezinde Defterhane ve Defter Emini tarafından verilmesi öngörülüyordu. Aynı yıllarda arazi üzerindeki tasarruf hakkının kız evlâda miras yoluyla geçmesi de kabul edilerek, İslâmî uygulamadan önemli bir ayrılma söz konusu olmuştu. Aslında Tanzimat döneminin en önemli hukuki kurumlarından biri arazide geniş ölçüde miras uygulamasını getirmek ve kız evlâda da bu konuda eşitlik tanımaktır (28). Gene 16 Şubat 1849 tarihli bir Kanun-u Sultanî ve 23 Nisan 1858 tarihli bir nizamname ile mirî arazinin kullanan tarafından borç mukabili ferağı kabul edilmekteydi. Bu geçiş döneminin 1858 Arazi Kanunnamesinin çatısını oluşturduğu açıktır. Haziran 1858 tarihli (23 Şevval 1274) Arazi Kanunnamesi ile tarım toprakları beş kategoriye ayrılmaktaydı:

1) Arazî-yi memlûke (mülkî topraklar),
2) Arazî-yi mîrîye,
3) Vakıf topraklar,
4) Arazî-yi metruke (baltalık, mera gibi genel kullanıma açık arazi),
5) Arazî-yi mevat (boş topraklar).

(27) Şevket Pamuk, «**Commodity Production in Ottoman Agriculture**», GETA, A.Ü.S.B.F. yayını, teksir, 1983, s. 17.

(28) Wilhelm Padel, «Das Grundeigentham in der Türkei nach der neueren Gesetzgebung», **Mitt. das Seminar für Orientalische Sprachen - Berlin**, 1901, s. 14 ve 19-28.

Bir giriş ile 132 maddeden oluşan kanun sözü edilen kategorilerdeki toprakların hukukî statüsünü ve mülkiyet ilişkilerini ayrı ayrı düzenlemektedir. Ancak kuraldışı durumlar gene söz konusudur. Eskiden beri mülk olan toprakların bu durumu kabul edildiği gibi, kanunun 8. maddesi çiftliklerdeki ferdi tasarrufu da kabul edip bunlara tapu vermekteydi. Buna karşılık bir köy halkının arazi üzerindeki kollektif mülkiyetini yasaklayarak, Rusya'daki *mîr* sistemi gibi ortak mülkiyet sistemini önlemekte yani özel mülkiyetçi bir toprak rejimini esas almaktadır (29). (Ancak köye ait baltalık, mera gibi alanlarda ortak mülkiyet sözkonusuydu). Kanunun aksak bir yönü vardı, özel mülkiyet haklarını kabul ettiği malikâne sahiplerinin devlet ve köylü ile olan ilişkileri tarif edilmediğinden, büyük toprak sahipleri devleti dolandıran ve köylüyü ezen bir zümre olarak güçlerini sürdürdüler.

Vakıf topraklara gelince, uzun zamandır bir karışıklık ve kontrolsüzlük içinde mütevelli gibi kimselerin elinde kalan bu araziyi Tanzimatçılar idari özerkliklerini kaldırarak bir elde toplamak ve gelirlerini kontrol altına almak istediler. Bununla beraber bazı dergâh ve tarikat mensuplarının ellerindeki topraklar bu kanunun hükümleri dışında bırakıldığından ve vakıf arazinin envanteri yapılmadığından arzu edilen sonuç elde edilemedi ve vakıf topraklarındaki mütegallibe düzeni yok edilemedi. Bununla beraber vakıf arazinin önemli bir kısmı «mazbut vakıf» statüsünde mütevelli elinden alınıp, Evkaf nezaretine verilebilmiştir (30).

1858 Arazi Kanunnamesiyle mirî topraklarda yani 19. yüzyılda devletin sahip olduğu toprakların büyük bölümünde bir düzen değişikliği meydana gelmekteydi. Klâsik dönemde mirî toprağın çıplak mülkiyeti devletin olup, onu işleyenin bazı kısıtlı tasarruf hakları veren, bu kanunname ile devir ve ferağ ve rehin ve tapu ile intikal hakları söz konusu olmaktadır. Bu değişiklkler yukarıda da değinildiği üzere ılımlı bir biçimde gerçekleştirilmiştir.

Arazi kanununa göre mirî arazinin alım ve satımı yasak iken, 1860 ve 1861 yıllarında devlet borçlarına ve 1869'da yapılan bazı değişikliklerle adi borçlara karşılık alım ve satımı kabul edilmiştir (31). Böylece mirî arazi hızla mülkleşmiştir. İmparatorluğun Kars, Batum, Ardahan sancakları 1878'de Rusya'ya geçince mirî topraklar özel mülkiyet esasları ile bağdaşır bir duruma geldiğinden bu sancaklardaki mirî topraklar Çarlık yönetimi tarafından statüleri değiştirilmeden aynen korunmuş, yani özel mülkiyet gibi kaydedilmiştir (32).

(29) Ö. L. Barkan, «Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat», **Tanzimat I**, s. 277.
(30) Vakıfların bu dönemdeki hukuki durumu için W. Padel, a.g.m., s. 59-78.
(31) Barkan, a.g.m., s. 386.
(32) Ortaylı, «Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars», s. 354.

Liberal bir anlayışın ve tarımda girişimci ruhun yerleşmesi bu kanunla sağlanmak istenmiştir. Klâsik dönemdeki bazı zorlamalar kaldırılmış ve kanuna göre köylü toprakta istediği ürünü yetiştirme hakkını elde etmiştir. Fakat köylü araziyi boş bırakamaz, izinsiz olarak bağ ve bahçe, kiremit ve tuğla ocağı ve harmanı olarak kullanamazdı (md. 9, 12, 28). Ancak bu konuda kontrol ve izin işlemini yürütecek memurlar görevlendirilmediğinden uygulamada bütün bu işlemler izinsiz ve serbestçe yapılmış ve mirî arazinin kullanımı sonuç olarak tamamen liberal bir sistemin işleyişine göre gelişmiştir. Zaten 1911 yılında çıkarılan bir geçici kanun ile bu yasaklar da kaldırılmıştır. Bu arazilerde miras hakkı da kız ve erkek evlât arasında eşitleştirildi; böylece Arazi Kanunnamesi miras konusunda islâmî hukuktan ayrılmanın başlangıcı sayılır.

Âşar vergisi konusundaki uygulama ise vaadlere rağmen esaslı bir reforma konu olamadı. Özellikle yeni toprak rejiminde aşar oranının her yerde 1/10 olarak saptanması, zengin tarım bölgelerinde toprağı kullananların gelirinin artmasına, bazı yerlerde ise eski haksızlıkların devamına neden oldu. Maliye için önemini koruyan bu vergi bir türlü kaldırılmadığından âşar mültezimlerinin baskı ve yolsuzluğu Cumhuriyet dönemine kadar devam etti. Buna karşılık kanun göçebelerin vergi vermeyeceğini, ancak toprağa yerleştirilip tarımla uğraşmaya başladıktan sonra bu bağışıklıktan kurtulacaklarını belirtiyordu. Tahrir işlemlerinin aksaklığı ve iki yüzyıldır yenilenememesi nedeniyle göçebelerin vergileri düzenli olarak saptanamamıştı. 19. yüzyılda göçebelerin yoğun biçimde toprağa yerleştirildikleri görülmektedir. Devlet, göçebelerin yerleşmesiyle yeni tarımsal vergi kaynakları elde etmiş; bundan başka Çukurova, Ege, Orta Anadolu'da tarıma açılan bazı alanlar bu kitlenin tarıma geçişini sağlamıştır. Özellikle 19. yüzyılda Rusya'dan gelen Çerkes ve Tatarlar Rumeli ve orta Anadolu'da yerleştirildi. Bu bazı toprakları tarıma açtığı gibi, Rumeli'de etnik kompozisyonu Müslümanlar lehine değiştirmeyi de amaçlamaktaydı. Midhat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında bu işlemi ısrarla uyguladığını görmekteyiz.

1860 Ekiminde Bab-ı âlî'den Anteb kaymakamı Ömer Ağa'ya bir hüküm yazılmıştı. Kaymakamın bölgesinde yabancı uyruklu kimselerin ruhsatsız olar fabrikalar açtıkları, hükümete bilgi vermeden kömür çıkarttıkları öğrenilmişti. Memurların ihmali yüzünden yabancıların anlaşmalara aykırı olarak ruhsatsız bina yapıp, iş yerleri açtıkları da bildiriliyordu (33). Bu gibi olayların yaygınlığı dönemin yazışmalarında görülmektedir. Islahat Fermanı'ndaki hükümlere göre, madencilik, arazi alım-satımı gibi konularda yabancılara haklar verilmeden çok önce, ya-

(33) **Antep Şeriye Sicilleri**, c. 146, s. 66 - celh-i Rebiyulahır 1277/Ekim 1860.

bancı sermaye ülkeye yerleşmişti. Çoğu yabancı girişimciler yerli Hıristiyan tüccarlar aracılığıyla arazi satın alıp, iş yeri açmaktaydılar. 1868 Haziranında çıkarılan ve yabancı uyrukluların mülk satın almalarını olanaklı kılan kanun, yukardaki örnekte de görüldüğü gibi uygulamadaki yolsuzluk ve karışıklığı önlemek için çaresizlikle çıkarılmışa benzemektedir. 1856 Islahat Fermanı'nda yabancılara verilen haklar, gerçekte kaçak olarak yaygın biçimde yürürlükteydi. 1868 Haziranında çıkan bu kanunla yabancılar Hicaz dışında bütün ülkede mülk edinip, miras bırakabiliyorlardı. Ancak bu konuda kapitülasyon haklarından yararlanamayacaklar ve Osmanlı kanunlarına tabi olacaklardı. Mülkiyet hakkı yabancı sermayeli şirketlere yani tüzel kişilere tanınmamıştı. Pratikte bu bir engelleme meydana getirmedi, şirketler gerçek kişiler aracılığıyla alım - satım işlerini yürüttüler.

Tanzimat Fermanı iltizam sistemini, angarya gibi yükümlülükleri kaldıracağını ilân ettiği halde daha ilk elde bunun imkânsızlığı anlaşıldı. Yavaş modernleşen devlette merkezî bürokrasi modern maliye örgütünün gereklerini yerine getirecek durumda değildi. O kadar ki bazı yerlerde iltizam sisteminin iyi işleyişi bile 1880'den sonra kurulan ve bazı vergi giderlerine el koyan Osmanlı borçları idaresi (Duyun-u Umumiye)nin müdahalesi ile mümkün olabilmiştir. Toprak sahiplerinden gerçek anlamda bir vergi alınamadı. Zaviye, tekke ve vakıf arazilerinde eski durum aynen devam etti. Buna karşılık köprü - yol bakım ve sulama sistemlerini korumakla ve yol güvenliğini sağlamakla yükümlü derbentçi gibi bazı zümrelerin vergi muafiyetlerinin kaldırılması, geniş bir kitleyi hoşnutsuzluğa ve fakirliğe düşürdü. Özellikle dış borçların artması ve hazinenin iflası nedeniyle vergi kaynaklarına el koyan dış malî çevreler Türk köyünde ikinci sömürücü unsur olarak ortaya çıktılar. Köylere makineleşme, süthane, mandıra, damızlık hayvan gibi yenilikler gelemedi. Yoğun tarım ve hayvancılık tekniklerinin uygulanması Balkanlar ve Çar Rusya'sının Kafkasya eyaletleriyle bile karşılaştırılamayacak düzeydeydi. Bununla beraber tarımsal alanda üretim artışı olmamış değildir 1840'larda yıllık tarım ürünleri ihracı 4,7 milyon sterlin civarındayken 1913'de bu miktar 28 milyondan fazlaya yükselmiştir. Tarımda pazara yönelik üretim, sömürge ülkelerdeki plântasyon tarımının tersine tek üründe uzmanlaşmış değildi. 1840 - 1880 döneminde tarımsal üretim ve ihracat kalemlerinde başat bir ürün yoktur. Gerçi 1880'lerde dış endüstrilerin gereksinimi dolayısıyle pamuk ve tütün gibi ürünlerin ekiminde artış gözlemleniyorsa da çeşitlilik devam etmektedir (34).

(34) Pamuk, **a.g.m.**, s. 3 ve 10.

19. yüzyıl sonunda köy henüz pazara açılmaya başlamıştır. Bazı endüstriyel üretim köye girmekte, köyün de pazara yönelik üretimi artmaktadır. Demiryolları sayesinde ulaşımın gelişmesiyle, yani Ege'deki Aydın demiryol hattı (İngiliz imtiyazı), Kasaba ve Bandırma demiryolu (Fransız imtiyazı) ve özellikle Almanların döşediği Konya Ereğli'sine kadar uzanan Anadolu demiryolları ile Anadolu'da tahıl üretimi artmıştı.

Uygarlığın nimetlerini, yönetimin otoritesini ülkenin içlerine ulaştıracak, tarım ürünlerini dışa taşıyacak yani ülkenin refah ve güvenliğini sağlayacak demiryolları; Osmanlı maliyesinin iflâsıyla paralel olarak gelişmişti. Osmanlı devleti ilk dış borçlanmaya Kırım savaşının getirdiği sıkıntıyla girdi. Ama, borçlanmalar sadece giderleri karşılamak için başvurulan bir yöntem değildi. Ülkedeki yeni yatırımlar da borç yükünü getiriyordu. Osmanlı dış ticaretinin kronik açığı bu yatırımlarla birleşince imparatorluk son elli yılını müflis bir maliyeyle kapadı.

1854 yılındaki beş milyon sterlinlik ilk dış borçlanmanın karşılığı olarak Mısır'ın cizye vergisi geliri gösterilmişti. 1855'de ikinci bir beş milyon daha borç alındı. Mısır cizye gelirleri dışında, İzmir ve Suriye gümrüklerinin gelirleri de karşılık gösterildi (35). Sultan Abdülaziz devrinde beş dış borçlanma daha yapıldı. Osmanlı maliyesi borçlanmaya karşılık gösterdiği kaynaklardan geliri yerinde ve zamanında toplayamıyordu, faizler bile ödenemez hale gelmişti. 1875'te maliyenin iflâsının ilân edilmesine ve 1881'de Muharrem Kararnamesi ile Duyun-u Umumiye yani uluslararası haciz idaresi kurulana kadar, borçlanma cari devlet giderlerini karşılamak için başvurulan bir yol oldu (*). 19. yüzyılın koşullarında borçlanma ve borç verme bir yatırım ve kazanç alanıydı. Osmanlı borçlanmaları beynelmilel bir spekülasyon, kazanç ve komisyon alanı olmuştu. 19. yüzyılın sonunda demiryol şirketlerine hattın geçeceği vilayetlerden kilometre garantisi karşılığı olarak o yerlerin aşar gelirleri verildi. Duyun-u Umumiye alacaklılar adına bu yerlerin âşar gelirlerini topluyordu. Nisan 1903'de Alman yatırımı olan Konya - Ereğli demiryol hattı için Konya, Haleb ve Urfa'nın âşarı karşılık gösterilmişti. Bu işlemi İngiltere ve Rusya protesto etti. Tamamen iç işlerine ait bir malî işleme, dış devletlerin müdahale gerekçesi Osmanlı devletinin «alacaklısı devlet» olmaktı. Rusya bütün gelirlerin demiryollarına teminat akçesi olarak gösterilmesinden dolayı, kendi alacağı savaş tazminatının tehlikeye düştüğünü ileri sürüyordu. Osmanlı ülkesindeki beynelmilel haciz

(35) du Velay, a.g.e., s. 82-84.

(*) Genellikle Osmanlı borçları Kırım savaşı ile başlarsa da, arada zikredilmeyen; fakat beledi yatırımlar için alınan küçük meblağlar her zaman olmuş, fakat bunların bir kısmı tasfiye de edilmiştir.

memuru diyebileceğimiz Duyun-u Umumiye etkin bir mali örgütlenme kurmuştu. Bu kuruluşun modern bir bürokratik örgüt ve kayıt sistemiyle çalıştığı ve malî teknikleri uyguladığı biliniyor. Trajik olan husus, Osmanlı maliye örgütünün modern malî tekniklerle bu alacaklı kuruluş sayesinde yüzyüze gelmiş olmasıdır. Duyun-u Umumiye çağına uyum sağlayamayan Osmanlı maliye bürokrasisinin tersine; gelirlerinin kaynaklarını tesbitte, toplamakta yetkili ve etkin bir biçimde çalışıyordu. 1880'lerden sonra yabancı yatırımların artmasında, bununla ilgili olan malî işlemlerin düzgün yürümesinde Duyun-u Umumiye'nin payı vardır. Bu örgüt modern bir kuruluştu ve gelişmiş bir çalışma sistemine sahipti, ama yabancı bir malî kuruluştu ve Osmanlı ülkesinin iktisadî güç ve refahının gelişmesi için değil; temsilcisi olduğu alacaklıların ve yabancı yatırımcıların alacaklarının güvenliği için faaliyet göstermesi doğaldı. Duyun-u Umumiye hisseli kalkınma politikası değil, alacakları sağlam kaynağa bağlama politikası izliyordu.

Tanzimat döneminin çağdaş gözlemcilerinden Ubicini 1846 yılı için Osmanlı dış ticaretini hesaplarken ithalatı 235 milyon, ihracatı 217 milyon frank civarında vermektedir. Bu dönemde henüz Osmanlı dış ticaret açığından sözedilemez (36). Bu devirde örneğin Fransa'nın 2,5 milyarı bulan dış ticaret hacmine göre imparatorlukta oldukça mütevazi bir titaret hayatı olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı ihracatı büyük ölçüde tarım ürünlerine dayanıyordu. Tahıl, ipek yün, yün gibi ürünler başlıca ihracat mallarıydı. Yüzyılın ortalarında madenî eşya, tezgâh, teknolojik malzeme ithal malları içinde çok az bir yer tutmaktadır. Gerek Fransa, gerekse İngiltere'den yapılan ithalâtta yünlü ve pamuklu kumaşlar en büyük kalemdi (*). İngiltere ile olan dış ticaret hacminin yarısı da İran transit ticaretine aittir. Bu dönemin dış ticaretine ait bilgileri Osmanlı arşivlerinden sağlıklı olarak elde etmek mümkün değildir. Bab-ı âlî, ülkenin iç ve dış ticaretini kontrol edememekteydi. Zaten Avrupa ülkelerinde bu bilgiyi elde edecek envanter devlet ofisleri tarafından değil, ticaret odaları tarafından yapılırdı. Osmanlı tüccarının dış ticaret alanında etkili ve örgütlü olmadığı ise bilinmektedir. Osmanlı dış ticaretine ait Avrupa ticaret belgelerinden edinilen bilgilere göre; ülkede sınırlı tüketime yönelik bir hayat sürüldüğü ve Osmanlı ülkesinin uluslararası ticaret hareketlerine etkin ve ağırlıklı biçimde katılmadığı görülmekte-

(36) Ubicini, **Lettres sur la Turquie**, s. 271-272, 274.

(*) Bu dönemde ihraç ve ithal malları mutlaka sözü geçen ülkenin ürünü veya o ülkede tüketilen mal demek değildir. Bazı zamanlar Avusturya ve Sardinya örneğinde olduğu gibi ülkeler başkaları için aracı ticaret de yapmaktadır. Örneğin İran'ın dış ticaretinde Osmanlı devletinin payı bu aracılığın tipik örneğidir.

dir. Köylülerin ve küçük şehirlilerin hayatında herhangi bir Avrupa ülkesinden gelme bir saat veya birkaç metre kumaşın kullanılması nadir bir olaydı. Yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı ithalâtına konu olan ve en geniş ölçüde kullanılan iki tüketim maddesi kahve ve şekerdir. Bu dönemde Osmanlı iç ticareti imparatorluğun sahillerindeki iskeleler arasında hafif yelkenlilerle ve demiryolu gelene kadar, iç kısımlarda da halen deve kervanlarıyla yapılmaktaydı. Her iki halde de iç ticaretin kısa mesafeler arasında yüıütüldüğü; uzun mesafeler arasında ancak lüks malların ticarete konu olduğu açıktır. İmparatorluğun Mısır, Eflak, Boğdan ve Sırbistan gibi kendine bağlı imtiyazlı eyaletleriyle yaptığı ticareti ise, iç ticaretten saymak mümkün değildir. Bu eyaletlerle yürütülen ticaretin mekanizması onların bağımsızlığını göstermekteydi.

19. yüzyılın ikinci yarısında demiryollarının Batı Anadolu'ya, Çukurova'ya, Suriye - Lübnan'a nihayet 1890'lardan sonra Orta Anadolu'ya girişi iç ve dış ticaretin hacmini ve ithalât ve ihracatın mal kompozisyonunu değiştirdi. Özellikle buharlı gemilerle yapılan taşımacılık, demiryollarının faaliyetini tamamlayan en önemli gelişme oldu. 1840'larda Fransa ile yapılan ticaretin hacmi 39 milyon frank civarında iken, yirmi yıl sonra bu miktar 195 milyon franka yükselmiştir (37). Benzer gelişme İngiltere ve Avusturya ile olan ticaret için de söz konusuydu. 1880'lerden sonra İngiltere ve Fransa ile olan ticaret geriledi, Avusturya ve Alman bloku ile İtalya'dan ithal edilen mallar Osmanlı pazarlarını sardı. Kuşkusuz Avusturya - Almanya iktisadî bölgesine yapılan Osmanlı ihracatı da artmıştı (38). 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı ülkesinde cam ve porselenden, giyim eşyasına ve madenî eşyadan ecza maddelerine kadar İngiliz sanayi ürünlerinin yerini Alman - Avusturya ve İtalyan mamulatı almaya başlamıştı.

İmparatorlukta bankacılık, ön planda kendi dış ticaretlerini örgütlemek ve desteklemek için banka sermayesine ve teminatına ihtiyaç duyan dış devletler tarafından kurulmak ve geliştirilmek istenmişti. Bununla beraber ilk bankanın kuruluşu dıştan gelen taleplerden çok, 1844'te yapılan para reformuyla ilgilidir. Dış ödemelerde Osmanlı parasının değerinin stabilize edilmemesi bankacılığın örgütlenme nedenlerinden başlıcasıydı. Bu nedenle ilk banka olan Bank-ı Dersaadet (Bank de Constantinople) hükümetin anlaştığı Alléon ve Baltazzi adlı iki Galata bankeri tarafından kuruldu. Bu bankanın belli bir sermayesi yoktu. Kurucularının ticarî itibarından dolayı bankanın dış ödemelerde çektiği poli-

(37) Issawi, a.g.e., s. 136.
(38) Ortaylı, **İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, A.Ü.S.B.F. yayını, Ankara 1981, s. 31, 34.

çeler kabul ediliyordu (39). Bankaya, hükümet yaptığı kısa vadeli istikrazların bedelini ödemediğinden ve piyasada dolaşan banknotların değeri düştüğünden Kırım savaşından biraz önce Dersaadet Bankası kapanmıştır. Osmanlı dış ticaretinde en başat unsur olan İngiltere'nin, Osmanlı bankacılığını örgütlemesi böylece yeniden gündeme gelmişti (40). 1856 Mayısında İngiltere Kralı'nın fermanı ile Londra'da kurulan Osmanlı Bankası, 1863'de «Bank-ı Osmani-yi Şahane» ünvanıyla anılan devlet bankası oldu. Tekeli'nin deyimiyle, bu çağda devletlerin emisyon bankaları genellikle her yerde özel kuruluşlardı, ama Osmanlı Bankası gibi yabancı sermayeyle kurulanı mahzurlu bir örnekti (41). Ancak hükûmetin dış istikraz kaynakları tükenmiş ve malî buhran başlamıştı. Bu durumda Osmanlı Bankası'nın dış borçlanma işlerini ayarlaması ve örgütlemesi gerekliydi. Böylece devlet bankası yabancı sermayeyle kuruluyordu. Osmanlı Bankası, iktisadî nüfuz altına giren bir dizi ülkedeki yabancı sermayeli bankacılık düzeni için ilk örneklerdendi. Aynı yıllarda imparatorlukta tarımsal kredi kaynakları ise devletin öncülüğünde örgütleniyordu. Bu birincinin tamamen tersi bir gelişmeydi. Mütevazi Menafi-i Umumiye Sandıkları uygulaması, Tuna valisi Midhat Paşa'nın girişimiyle başlamıştı. Bu sandıklar her yerde uzun ömürlü olamadılar, ayrıca sermayeleri yerel toprak sahiplerinin çıkarına kullanıldı; ama tarımsal kredi kurumlarının ulusal bir nitelikte doğup gelişmesinin başlangıcıydılar.

Osmanlı bankacılığı genelde para işlemlerinin ötesinde bir faaliyet gösterememiştir. İkinci Meşrutiyete kadar Osmanlı ekonomisini örgütleyen bankaların çoğu yabancıydı ve bunlar ne yerli tüccarın gelişmesi, ne de sanayinin kurulması için gerekli yatırımları destekleyen kredi kuruluşları olmadılar. Yüzyılın sonunda bankacılık piyasasına giren Deutsche Bank ve diğer Alman bankaları da anavatanlarında ve diğer Avrupa ülkelerinde endüstriye destek oldukları halde, Osmanlı ülkesinde çok farklı bir çalışma tarzı izlemişlerdir. İstanbul'daki Deutsche Bank'ın rakip bankalara göre bankacılık alanına getirdiği en önemli yenilik, devletten alacağını tahsil edemeyen müzmin alacaklıların parasını yüksek komisyonlarla kurtarmak olmuştur. Bankacılığın bu niteliği nedeniyle kredi piyasası örgütlenmiş değildi ve küçük köylülere ve girişimcilere kadar uzanan bir iş alanını kapsamıyordu.

Nüfusun çoğunluğunu meydana getiren köylüler ve küçük kasabalı zanaatçılar ise tefecilerle karşı karşıyaydılar. Tefeci, kendi ilişkide olduğu köyün köylülerinin yıllık gereksinimini sağlar, düğün ve ölüm gider-

(39) Tekeli - İlkin, **Merkez Bankası**, s. 63-64.
(40) Z. Toprak, **Türkiye'de Millî İktisat**, Ankara 1982, s. 135-136.
(41) Tekeli - İlkin, **a.g.e.**, s. 70.

lerini karşılar ve alacağını hasat zamanı pazarlamasını da düzenlediği köylünün ürününden çıkarırdı (42). Köylünün gözünde tefeci her zaman bir zalim ve sömürücü değildi, kimi zaman köylülerin devlet memurlarıyla olan sorunlarını da çözerdi. Kasabaların bu zümresi devletle halk arasında bağlantı görevi görmekteydiler. Devletin karşısında tefeci kimi zaman çok dikkatli davranırdı. Serveti çoğalan adam, açgözlü memurların boy hedefi olurdu. Bu nedenle de kasaba ve köy düzeyindeki tefeci sermaye hiçbir zaman daha büyük yatırımlara yönelemedi. Yatırım bir yana, daha gösterişçi bir tüketimi ve hayat tarzını bile denemedi. 19. yüzyıla kadar Osmanlı toplumunda zenginlik herşeyiyle saklanırdı. Tanzimat döneminden sonradır ki, bazı büyük merkezlerde servetler kendini tüketim ve yatırım alanında kısmen gösterebildi. Bununla beraber ülkenin geniş kısmında yeni zengin ve nüfuzlu sınıfların ortaya çıktığını söylemek güçtür. Taşranın önde gelenleri gene eskisi gibi toprak sahipleri, vakıf mütevellileri, dergâh şeyhleri ve bazı yerlerde gayrîmüslimlerden bırkaç varlıklı tüccar gibi alışılmış tiplerdi.

Köylü ve küçük zenaatkâr kendi için üretir, fazla ürettiğini başka gerekli malzeme ile değiştirirdi. Çoğun gelecek yılın ürününden bu yılki bazı ihtiyaçlarını karşılar, pazar ekonomisiyle ilişkisi çok sınırlı olarak yaşardı. Bu mütevazi ve azla yetinen hayatı yaşayan halk; kuşkusuz Avrupa kıtasının en fakir ülkesinin tebasıydı. İmparatorluk tebasının 20. yüzyıl başındaki tüketim düzeyini gösteren, şu tabloya göz atalım. Tablo 1913 yılı verilerine göre Osmanlı ülkesinde ve bazı Avrupa ülkelerinde

	Türkiye	İng.	Alm.	Fransa	İtalya	Rusya
Pamuk (Kg.)	0.33	19.0	7.3	7.0	5.5	3.1
Şeker (Kg.)	6.8	37.7	19.1	18.0	4.9	7.8
Pik demir, çelik (Kg.)	5.2	445.0	539.0	298.0	58.0	66.3
Kömür (Ton)	0.063	4.7	2.7	1.6	0.3	0.3

kişi başına tüketim düzeylerini karşılamaktadır (43). Osmanlı ülkesi, Avrupa'nın sanayi ürünlerine en az açılan pazarıydı ve halkı en mütevazi hayatı yaşıyordu.

Osmanlı İmparatorluğunun 19. yüzyıldaki iktisadî ilişkiler sistemini «yarı sömürge» olarak nitelendirmek genellik kazanmıştır. Ancak bu yarı sömürgelik; 19. yüzyılın ulusal çıkar çatışması içindeki sistemlerinden birine bağlanarak biçimlenmiş değildi. Denge oyunlarını ustalıkla yürü-

(42) 1960'lar Türkiyesinde toplumsal mekanizmayı gözleyen M. B. Kıray'ın şu araştırması bu konuda bilgi vermektedir. **Ereğli - Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası**, DPT yay. Ankara, 1964.

(43) Noviçev, **Oçerki Ekonomiki Turtsii**, s. 86-87.

ten Osmanlı diplomasisi gibi, Osmanlı iktisadî ilişkileri de büyük devletler arasındaki çıkar çatışmalarından ustalıkla yararlanmaktaydı.

18. yüzyıldan beri yeni ekonomik düzene uyum sağlayamayan Portekiz, İspanya ve Osmanlı İmparatorlukları; yönetimleri altındaki ülkelerin iktisadî hayatını kontrol edemiyorlardı. Onların memurlarının, ordularının beklediği topraklarda büyük ülkeler kanunsuz ticaret yapıyordu. Osmanlı ülkelerine de Avrupa tüccarı ve sermayesi sızmaya başlamıştı. Tanzimat bürokrasisi bu sızmayı durdurmanın mümkün olmadığını gördü ve kabullenip kontrol etme yolunu seçti. 19. yüzyıl boyu Yemen ve Makedonya gibi bölgeler devamlı isyanlar nedeniyle para ve asker yiyen, imparatorluğa gelir getirmeyen «beyaz filler»di.

19. yüzyıl dünyasının gerektirdiği siyasî ve idarî yapıyı kurmak için çabalayan reformcular, çağlarına uygun olmayan bir iktisadî alt yapı devralmışlardı. Bir başka deyişle; dünya görüşleri, uygarlık anlayışları ve devlet geleneklerinin onlara gösterdiği yol, iktisadî engelleri aşamıyordu. Geciken Osmanlı modernleşmesinin çıkmazı buydu.

YEDİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT ADAMI VE TANZİMAT TOPLUMU

Keçecizare Fuat Paşa'ya ait bir nükte vardır; muhaliflerinden mürai bir kişi, Bab-ı âlî'nin parke döşenerek genişletilen caddesini över ve pek münasib bir iş yapıldığını söyler. Paşa da, «bize atılan taşlarla döşettik» cevabını verir. Gerçekten de Tanzimat yöneticilerine çok taşlar atılmış onlar da bu taşları bir devri bina etmek için kullanmışlardır. Ilımlı ve uzlaştırıcı bir yol izleyerek karşı görüşlüleri bile planlarını gerçekleştirmek için hizmete aldılar. Onlara göre bugünün muhalifi yarının çalışma arkadaşıydı. Tanzimatın öncü kadrosu ne geldikleri meslek ve dünya görüşü, ne de toplumsal kökenleri bakımından birbirine benzemeyen kişilerden oluşur; aralarında bir uyum vardı, ama birlik olduğu söylenemez. Bab-ı âlî diktatörlerinin birbirleriyle çekişmeleri bazı zaman parlamanter Avrupa rejimlerindeki iktidar ve muhalefet partilerinin sürtüşmesini aratacak derecedeydi. A. Cevdet paşa gibi Süleymaniye medreselerindeki yobazları mat etmiş medrese bilgini ile sefarethanelerde yetişmiş Reşit paşa, ağırbaşlı Âlî paşa ile nüktedan ve lâfını sakınmaz Fuat paşa hep birlikte bir devri yaratmışlardır. Tanzimatçılar; 19. yüzyılın ortalarında reformlarını geleneksel bir devletin kadrolarıyla çeşitli dil ve dinden grupların çatıştığı bir ortamda yürütmek zorundaydılar. Muhalifleri çoktu, ama hiç kimsenin burnunu kanatmadan, özgürlüğünü kısıtlamadan eski bir imparatorluğu çağdaşlaşma yoluna çıkardılar.

Tanzimat hareketini bazı çağdaş yabancı gözlemciler «legislation - yasama» faaliyeti olarak yorumlamışlardır (1). Gerçekten de Tanzimat

(1) George Young, **Corp de Droit Ottoman I**, Oxford, 1905, s. XII.

hareketi, kanun egemenliğini kurma ve yönetimi yeniden düzenleme olarak görülüyor ve anlaşılıyordu. Tanzimat önderlerinin kendileri de girişimlerinin amacını ve yöntemini aynı biçimde değerlendiriyorlardı. Tanzimat hareketi bir devrimin atmosferini ve dünya görüşünü taşımıyordu. Tanzimat yöneticileri kişiliklerinde tutuculuk ve pragmatik reformculuğu birleştirmiş; dünya görüşleri, davranış biçimleri ve politikalarıyla 19. yüzyıl Osmanlı toplumundaki yeni insanın tipik temsilcileri veya öncüleri olmuşlardır. Ancak bu yeni Osmanlı tipinin büyük ölçüde eski toplumun Efendisinin yaşam tarzını, dünya görüşünü bilinçli biçimde devam ettirdiği de açıktır.

Mustafa Reşit paşa, A. Cevdet paşa, Âlî ve Fuat paşa'lardan oluşan Tanzimat dörtlüsü, iktidarı tutucu ve görünüşte reformcu bir kadrodan devraldılar. Bu devir - teslim, eskilerin gözden düşmesi ve bir köşeye itilmeleriyle gerçekleşti. Temkinli, hatta ürkek Mehmed Emin Rauf paşa yeni döneme uyum sağlayamamıştı. Paşa gençliğinde ilk sadrazamlığı sırasında, reform girişimleri yüzünden Halet efendinin kışkırtmasıyla Sultan Mahmud'un hışmına uğramış ve son anda Padişah, paşanın yakışıklılığını kastederek; «kallâvi kendisine pek yakışıyor» (*) diye canını bağışlamıştı. İhtiyar M. Emin Rauf paşa radikal girişimlere karşı isteksizliğini; «artık bu kallâvi bizi kurtaramaz» sözüyle ifade ederdi. Tanzimat döneminin elediği diğer devlet büyükleri, ellibeş yıldır vezaret rütbesini taşıyan ve «şeyh'ul vüzera» denilen Hüsrev paşa, birbirlerinin kuyusunu kazan Âkif paşa ve Pertev paşa gibi vezirlerdi. Hüsrev paşa gizli bir tutucuydu, Mehmed Ali olayındaki gelişmelerde hırsının ve hatalarînın payı görüldüğünden Tekirdağ'a sürgüne gönderildi. Âkif paşa ise rakibi Pertev paşa'nın katline neden oldu. *Pertev paşa* Bab-ı âlî bürokrasisini batı dillerine ve Avrupa tipi diplomasiye açan öncülerden sayılır. Rakîbi *Yozgatlı Hacı Akif paşa* ise aslında klasik bürokrasinin yeniliğe ayak uydurabilen üyelerindendi. Özellikle yazışma dilinin sadeleşmesinde ve genel olarak sade Türkçe kullanılmasında büyük rolü olan rehber kitablar kaleme aldığını (Tabsıra ve Münşeat'ı) biliyoruz. Hatta nesrinin ve şiirinin sadeliğiyle ve bu konudaki fikirleriyle onu Tanzimat edebiyatının ve bütün bir 19. yüzyıl bürokrasisinin öncüsü olarak görenler vardır. Batı dillerinin hiçbirini bilmezdi, Pertev paşa'dan da kalemdeki gençlik yıllarından beri nefret ederdi. Onu «İngiliz politikasını kendi ikbaline alet eden biri» olarak nitelendirirdi. Gazeteci Churchill'in hapsi ile başlayan diplomatik kriz sırasında (2), Pertev paşa aleyhinde her entrikayı çevirdi ve nihayet Pertev paşa azledilip idam edildiğinde, olayın başlıca

(*) Kallâvi, sadrazamların giydiği kavuk.
(2) O. Koloğlu, **Miyop Çörçil Olayı**, Ankara 1986, s. 105, 123.

kışkırtıcısı olarak onu gördüler. II. Mahmud devrinde bu son kanlı entrika idi ve Pertev paşa siyasetin katledilen son Osmanlı veziri oldu. Pertev paşa'dan sonra Âkif paşa'nın da yıldızı söndü ve sürgüne gönderildi (3). Artık meydan Pertev paşa'nın yetiştirmesi olan ve yeni devrin politikacısı Mustafa Reşit paşa'ya kalmıştı.

Reşit paşa, Sultan Mahmud dönemi Bab-ı âlî bürokrasisinin genç üyelerindendi. Kaleme aldığı belgelerdeki yazı ve anlatım Padişahın hoşuna gitmiş, koruyucusu Pertev paşa tarafından Padişaha övülmüştü. Buraya kadar klâsik Osmanlı kalemiyye sınıfının yetenekli bir üyesiyle karşı karşıyayız. Reformcu hükümdar bu yetenekli gencin Fransızca öğrenmesini ister, Reşit bey ise Padişahın bu emrini yerine getirdiğinde, artık yeni devir bürokrasisinin öncüsü olacak bir kişilikti. Öğrendiği dille dış dünyayı tanımıştı. Bab-ı âlî'de süratle yükselen Reşit bey, 1834'de Paris elçisi, sonra Londra elçisi, ardından Hariciye müsteşarı ve az sonra da vezirlik rütbesiyle Hariciye nazırı oldu. II. Mahmud'un ölümünde Hariciye nazırlığı üstünde kalarak Londra elçisiydi ve döner dönmez Tanzimat fermanını ilân ettirdi (4). 1857'de 61 yaşında ölene kadar beş kere Osmanlı devletinin sadrazamı olmuş; Hariciye nazırlığı, valilik, Meclis-i Valâ, Meclis-i Tanzimat reislikleri gibi Bab-ı âlî'nin yüksek görevlerinde bulunmuştu. Tanzimat döneminin diğer ünlüleri de onun geçtiği yolu izlediler. 19. yüzyılın yüksek bürokratları, bugün sadrazam, yarın nazır, öbürgün vali, sonra gene sadrazam olabilirlerdi. Ama her görevde devlet yönetimini çok yakından etkiledikleri bir gerçektir. Âlî ve Fuad paşa'ların daha sonra Midhat paşa'nın, A. Vefik paşa'nın ve yaşam çizgilerindeki bu paralellik 19. yüzyılın devlet adamlığında kurumsallaşmış gibiydi.

Reşit paşa'nın yandaşı Ahmed Cevdet paşa daha ilginç bir hayat çizgisine sahipti. Yüzyıl önce yaşasa, ilmiyye sınıfının en önde gelen üyelerinden biri olarak kalacak Cevdet paşa; ilmiyye sınıfındaki yüksek rütbesinden, yani kazaskerlikten mülkiyye sınıfına geçiş yapmış, vezir olmuştu. Osmanlı tarihinde ilmiyye sınıfından mülkiyye sınıfına geçiş yapanlar az da olsa vardı, fakat böyle yüksek bir rütbeden geçiş tek olaydır (5) ve Tanzimat reformlarının ilmiyye sınıfının gücü ve dünya görüşü aleyhine geliştiğini ve lâik bürokrasi ve dünya görüşünün berikilerin önüne geçtiğinin canlı bir örneğidir. Cevdet paşa, Tanzimat döneminin yenilikçi heyecanını veya dış dünyaya dönüklüğünü değil, tutuculuğunu, ılımlılığını temsil eder. Bütün yazdıklarında ve düşüncelerinde Or-

(3) Abdurrahman Şeref, **Tarih Musahabeleri (konuşmaları)**, İstanbul 1978, s. 18.
(4) a.g.e., s. 51 vd.
(5) R. L. Chambers «The Education of a Nineteenth - Century Ottoman Âlim, A. Cevdet Paşa», **IJMES**, 4, s. 464.

todoks bir Sünnî - Hanefi olduğu açıktır. İslâmiyet onca hiçbir reformu gerektirmeyecek kadar üstün bir düzen getirmiştir. İlk müderrisliğinde Süleymaniye medreselerinin saldırgan ve ağzı kalabalık softalarını susturup saygılarını kazanacak kadar bilgisi güçlüydü. Lâik bürokrasiye geçiş yapmadan önce biraz Fransızca öğrendi, Avrupa hukukunu güya öğrendi, Hammer tarihini okudu. Yazdığı tarih eski vakanüvislerin yöntem olarak ilerisinde, ama çağdaş tarihçiliğin gerisindedir. 18. ve 19. yüzyıl başlarında Balkanlardaki ulusalcı hareketleri - Arabistan Vahabilerinin isyanını nasıl değerlendirdiğini görmüştük, ama bunlara bakarak Cevdet paşa'yı saf veya çağının çok gerisinde bir adam olarak nitelemek mümkün değildir. Paşa'nın yönetici olarak yazdığı teftiş raporları, hazırladığı nizamnameler zaman zaman tarihçiliğinin çok ötesinde bir gözlem ve değerlendirme yeteneğine sahip olduğunu gösterir. Cevdet paşa 19. yüzyılın her bildiğini ve düşündüğünü yapmayan, sırrını mezara götüren devlet adamlarına tipik örnektir. Bizzat kaleme aldığı *Tarih-i Cevdet*'deki bilgi ve yorumlar eserin muhtelif baskılarında çıkarılmış veya değiştirilmiştir; nedeni resmî sansür değil, Paşa'nın kendi sansürüdür. Cevdet paşa, yöneticilik söz konusu olduğunda, tutuculuğuna rağmen görüşlerinden taviz vermeye çekinmemiştir. Bu tutumu eyyamcılığından değil, Tanzimat adamının «hikmet-i hükumet» anlayışından ileri gelir. Kendisiyle aynı yılda doğan ve aynı adı taşıyan Tanzimat devrinin yetiştirdiği bir başka devlet adamımızla hiç geçinemezdi (*). Midhat paşa'yla vilayet yönetiminin reformunu hazırlayan yönetmelikleri birlikte hazırlamışlardı. Birinin hukukçuluğu, öbürünün başarılı yöneticiliği birbirini tamamlıyordu. Mustafa Reşid ve Âlî paşalar sahneden çekildikten sonra Tanzimat devrinin yetiştirdiği bu iki parlak sima önce 1876 Kanun-u Esasisi hazırlanırken komisyonda birbirlerine hakaret ettiler, ardından mücadele Yıldız'daki tertiplenmiş mahkemede noktalandı. Cevdet paşa rakîbinden «farfara, bir işin sonunu getiremez» diye söz edecek kadar kin duyuyordu (6). Uygun bir ortamda birlikte çalışan bu insanlar, Tanzimat döneminin büyükleri sahneden çekilince kapıştılar ve Osmanlı aydın kuşağının onulmaz hastalığı ikisini de sardı. Midhat paşa sahneden çekildikten sonra, Cevdet paşa'nın da büyük itibar gördüğü söylenemez, o da bir kenara itildi. Cevdet paşa, Âlî ve Fuat paşa'ları eleştirirken de zaman zaman ölçüyü kaçırıp galiz bir üslûb kullanır. Reşit paşa'nın devlete çok adam yetiştirip, Âlî paşa'nın ise adam yetiştirmek şöyle dursun, «yetişecek adamlara engel olduğu» sloganıyla söze

(*) Midhat Paşa'nın da Cevdet Paşa'nın da adı Ahmet'di. Biri Midhat adını kalemde, öbürü Cevdet'i medresede almıştır.

(6) M. Z. Pakalın, **Son Sadrazamlar**, cilt I, s. 351, Memduh paşa, **Kuvvet-i İkbal, Alâmet-i Zeval**, İstanbul, 1329 H., s. 5.

girip, Reşit paşa'nın tercüme odasında gayrimüslim memur tutmadığını, Âlî paşa'nın ise oraya Ermenileri doldurduğu gibi sözlerle eleştirilerini sürdürür. Fuat paşa'nın ise «familyasının ırz-ı namusu konusunda lâubali» olduğu dedikodusunu da yapar. Bu lâubaliliğin nedeni ona göre Fuat paşa'nın kayınpederinin Nuseyrî taifesinden olmasıdır (7). Gerçekte yaşam tarzları ve familyalarının yaşam tarzları da birbirinden pek farklı olmadığı halde, Cevdet paşa, grup çekişmesinde işi ölçüsüzlüğe vardırmış görünüyor. Ne var ki aynı adamlar bir vilâyetteki ayaklanmanın bastırılması veya falan kurumun yeniden düzenlenmesi gibi sorunlarda bu tür çekişmeleri bir yana bırakır ve birbirleriyle aynı masanın etrafına otururlardı. Cevdet paşa'nın Avrupa tarihi ve hukuku alanındaki bilgisi, doğu tarihi, İslâm felsefesi ve fıkıh alanındaki geniş bilgisini süsleyecek derecedeydi. Bu bilgileri muhafazakâr tezlerini savunurken kullanırdı. Cevdet paşa'nın tarih bilgisi sistemli işleyen hukukçu mantığıyla birarada, onun Osmanlı tarihçiliğinde vazgeçilmez bir yeralmasının nedenidir. Fransız ihtilâline karşıydı, ama İngiliz parlamantarizminin ağır ağır olgunlaşıp gelişen müesseselerine duyduğu hayranlığı satırlarında görmek mümkündür. İyi anladığı Arapça kaynaklar arasında klasik başvuru eserlerinin ötesinde; hıristiyanlık tarihiyle, eskiçağla ilgili olanlarını bile etüd etmiş, Avrupa tarihini kısmen o devirde yapılan çevirilerden ve kısmen de Fransızca genel kaynaklardan öğrenmiştir. Büyük Petro'nun Rusya'da strelitzleri (yani kapıkulu tüfekçi askerler) ve II. Mahmud'un yeniçeriliği kaldırmasını şu zekice benzetmeyle analiz eder; «Yeniçeriliğin kaldırılması dahi strelitz askerinin kaldırılmasına benzer. Lâkin yeniçeri devlet-i aliyyenin kalbinde bir seretan (kanser) idi. Strelitzler ise Rusya'nın sırtında ur... Yeniçerilik kalkınca, idarenin her sahasında devamlı ıslahat gerekti, Rusya ise askeri ıslahatla işi tamamladı.» Devam eder; Rusya ve bizde ıslahat hükümdarlık tarafından, İngiltere'de ise zadegan tarafından yapılıp meşrutiyete dönüşmüş, Fransa'da ise alt tabaka tarafından yapılıp Cumhuriyet kurulmuştur, der (8).

Cevdet paşa özellikle M. Reşit paşa'ya sadık olduğundan ve devrin gereğini anladığından Tanzimat hareketine hizmet etmiştir. Ancak yukarıda değindiğimiz bazı halde taassubu ve saldırganlığı da aşan düşünceleri ve uslûbu nedeniyle, Tanzimat hareketinin ve her türlü yeniliğin karşısındaki çevrelerin benimsediği tek Tanzimatçı devlet adamı oldu. Cevdet paşa'nın kızı *Fatma Alîye* hanım kaleme aldığı «Cevdet paşa ve Zamanı» adlı kitapta (9) M. Reşit paşa ve Cevdet paşa ikilisiyle Âlî ve Fuat paşalar arasındaki çekişmeyi, ikincilerin Fransız politikasına taraf-

(7) Cevdet Paşa, **Ma'rûzât**, haz. : Y. Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 2.
(8) Cevdet, **Tezâkir**, yay. : Baysun, 40, s. 217-219.
(9) Fatma Aliye, **Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı**, Dersaadet, Kanaat matbaası 1332.

lar olmalarına bağlar. Fatma Aliye hanımın bu vehmi kendisini okuyanları ve okuyanların yazdığını okuyanları bugüne kadar yanıltmıştır. İngiliz veya Fransız politikasını kullanmak gibi hüner, daha doğrusu hüner gösterisini Tanzimatçılar sık sık tekrarlamışlardır ama işleri bir elçiliğe kapılanarak yürütmedikleri açıktır. Cevdet paşa'nın kızı Fatma Aliye hanım Tanzimat döneminin aydın kadın tipine bir örnektir. O devrin aydın gruplarıyla görüşür, özellikle diplomat eşlerini veya İstanbul'u ziyaret eden seçkin yabancı hanımları evine davet eder, davetten ve konuşulanlardan hükûmeti haberdar ederdi. *Gülnar hanım* diye bilinen Rusya'lı Kontes *Lebedov(a)* da Yıldız'a jurnal edilen bu tür ziyaretçilerdendi (10). Kazaskerlikten gelme, muhafazakâr vezir Cevdet paşa; Osmanlı modernleşmesinin iki öncü aydın kadınının Fatma Aliyye ve Emine Semiyye hanımların babasıdır. Kızlarının her ikisinin de Farsça, Arabça ve özellikle Fransızca öğrenmelerine dikkat etmiş, onların edebiyat ve tarihle ilgilenmelerinden gurur duymuştur. Cevdet paşa kızlarının bu özel eğitimi aslında Osmanlı geleneğinde rastlanan bir olguydu. 15. yüzyıldan beri bilgileri ve şairlikleriyle göze çarpan yüksek tabaka kadınları daha çok ulema efendilerin kızlarıydı. Örneğin 18. yüzyıl şairelerinden Fitnat hanım, Ebuishakzadeler denen tanınmış ulema hanedanındandı. Cevdet paşa'nın eşine yazdığı mektublar ağırbaşlı fakat muhabbet dolu mektuplardı ve Paşa bunlarda çokkarılı evliliğe karşı olduğunu kuvvetle belirtir (11).

Osmanlı modernleşme asrının aydın tipleri arasında, Cevdet paşa'ya göre öbür uçta yer alan iki ilginç sima *Ahmed Vefik paşa* ve *Şemseddin Samî* (Fraşeri) beydir. Her ikisi de Avrupa dillerindeki bilgileri ve batı tipi eğitimleriyle tanınır. Tiyatrocu Ahmed Vefik paşa, Fransa'da okuyan, Fransızcası yanında aileden gelme Rumcayı da çok iyi bilen, bunun dışında Avrupa ve Doğu dillerinin bir dizisinde de hüneri olan bir aydındı. İdarecilik hayatı zikzaklar gösterir: olaylı ve başarılı valilik ve elçilikleri, kısa sadrazamlığı (başvekil ünvanıyla) dağıtılmasında rolü olan ilk Osmanlı mebuslar meclisi reisliği onun siyasi karyeri hakkında hüküm vermeyi güçleştiren görevlerdir. Hazırcevaplığı ve bazi halde patavatsızlığı yanında; Türk dili ve tarihine zaman zaman İslâmiyet çerçevesi dışında eğilen, davranışlarında da bu türkçülüğünü gösteren biriydi. Bir Türk ulusçusu değildi, ama imparatorluğun asıl unsurunun Türkler olduğuna inanmıştı. 18. yüzyılın bazî Ruslarî gibi, Osmanlî eko-

(10) **Başbakanlık Arşiv - Yıldız Evrakı - 31-27/5 / 27 / 79** (27 R. 1309 - 1891).
(11) Mübahat Kütükoğlu, «Cevdet paşa ve aile içi münasebetleri», **Ahmed Cevdet Paşa Semineri**, İstanbul 1986, s. 199-221.
Müjgân Cunbur, «Osmanlı Divan Şaireleri», Atatürk Kültür Kurumu konferansı, Mart 1986, yakında kitap olarak çıkacaktır.

nomisini korumanın, yerli tüketim ürünleri kullanmak ve ithal ürünlerini satınalmamakla mümkün olacağına inanır bunu kendisi yerli ürün tüketerek kanıtlamak isterdi. Ahmed Vefik paşa'nın Tanzimat aydınları kuşağı içinde iktisadi sorunlarla en fazla ilgilenmesinin ve bazı konularda bilgili olmasının; onun Avrupa iktisadi düşüncesinin izlendiği bir müessesede yani Bab-ı âlî Tercüme odasında yetişmesinden ileri geldiği haklı olarak ileri sürülmektedir. Son zamanlardaki tetkikler onun gençlik yıllarında, Britanya sefaretinden Henry Layard sayesinde Ricardo, Hume ve Smith gibi iktisatçıları da öğrendiğini göstermektedir (12). Paşa Türk diline düşkündü; yönetim ve eğitimde Türkçeye üstünlük tanımak konusundaki ısrarından, bazen bu politikayı devlet ricali arasında adeta tek başına sürdürmek bahasına da olsa vazgeçmemiştir. Paşa, Macar türkolog İgnacz Kunosz'u halk edebiyatı araştırmalarına yöneltecek ve destekleyecek kadar, divan kültürünün dışında halk edebiyat ve sanatına tutkundu. Ahmed Vefik paşa bu görüş ve tutkuya çağdaş Avrupa edebiyatındaki eğilimler dolayısiyle mi sahip olmuştu, yoksa Tanzimat adamının ülkenin bütün toplumsal sınıflarını ve renk renk dil ve dinlerdeki gruplarını tanıyan eğitim ve memuriyet hayatı dolayısiyle mi ulaşmıştı. Kesin cevap verecek araştırmalar yok, ama galiba her ikisi de bunda etkendi. Tanzimatın Osmanlı okumuşu, geniş imparatorluğu daha araştırmacı ve daha bilinçli bir gözlemci olarak tanıyordu. Ahmed Vefik paşa'ya ait sayısız anekdot, 19. yüzyılın Batılı ama aynı zamanda inatçı bir Türk aydının portresini tamamlar. Ahmed Vefik paşa'nın Moliere adaptasyonları dışında, sözlük çalışmaları konağının bir türkologlar dergahı faline gelmesine neden olmuştu. Konuşulan Türkçenin yazılması konusunda Tanzimat aydınlarının çoğu gibi o da kararlıydı ve önemli hizmetle bulundu. Modernleşme asrının diğer Batı eğitimi görmüş ve araştırmacı aydını *Şemseddin Samî*'dir. Şemseddin Samî kişiliğinde dual (ikili) bir ulusçuluğu da temsil eder. Arnavutluk'un ünlü *Fraşeri* hanedanındandı. 19. yüzyılın Osmanlı Balkanlarındaki, memur ve aydınların önemli bir kısmı Türkçe, Rumca ve Arnavutçayı birlikte bilirdi (13). Şemseddin Samî ise gördüğü etitimin her aşamasında bu üç dili de mükemmel okuryazar olarak öğrendi. Yunancası yanında batı dillerini de öğrendi. Bugün hala kullandığımız Türk dilinin en iyi sözlüklerinden

(12) İktisadi düşünce tarihimiz üzerinde son zamanda etraflı bir kritik getiren kaynak. Ahmed Güner Sayar, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, İstanbul 1986, s. 284.

(13) George Gawrych «Tolerant Dimensioins of Cultural Pluralism in the Ottoman Empire : The Albanian Community», **IJMES** 15/1983, s. 521-522'de Sicill-i Umumiye göre, Rumelideki memurlarırn % 22'sinin her üç dili, fazladan % 10 kadarının Bulgarcayı da bildiği anlaşılmaktadır. (19. yüzyıl ortaları).

biri (Kaamus-u Türkî) Fransızca - Türkçe sözlük ve gene modası geçmeyen ansiklopedilerimizden *Kaamu's al Alam* onun yorulmak bilmeyen kişiliğinin ürünleridir. Ansiklopedisinin ilgili maddelerinde, Şemseddin Sami'nin Türk ve Arnavut ulusçuluğunu aynı derecede benimsediği görülür. *Orhun* yazıtlarını Türkçeye çevirme denemesi yanında «Kutadgu Bilig» üzerine de incelemesi vardır. Arnavutluk'un bir gün bağımsız olacağına inanıyordu, ama bir Osmanlı yurtseveriydi. Osmanlı vatanı onun için bir vatan-ı umumî idi. Osmanlı ulusçuluğu anlayışı Islâmî bir temel üzerinde değil, Batı değerleri üzerine kurulmuştu. Onun çıkardığı *Sabah* gazetesi, imparatorluğun sonuna kadar yaşayan en uzun ömürlü bir gazete olmuş ve ön planda böyle bir fikir ikliminin propagandası için kurulmuştur. İlk Türk romanını kaleme aldığı gibi (Taaşşuk-i Talât ve Fitnat) ilk Arnavut tiyatro eserlerinden birini de (Besa yahut Ahde Vefa) o yazdı. Edebî yönden pek parlak örnekler olmamakla beraber, bu eserlerden özellikle ikincisinde Arnavut ulusçuluğu göze çarpar (14). Şemseddin Samî bey 19. yüzyılın hıristiyan ve müslüman Arap düşünürleri gibi, ulusçuluğu yanında umumi bir Osmanlı vatanının gereğine inanan onu seven bir yurtseverdi. Hatta Şemseddin Samî de bu Osmanlı yurtseverliği içinde bulunduğu tarihi zaman yönünden daha güçlüdür denebilir. Bu nedenle Şemseddin Samî bu Osmanlı yurtseverliği içinde Arnavutların ve Türklerin tarihi, dili ve kültürel sorunlarıyla yakından ilgilenmiştir. Bugünkü latin harfleri esasına dayalı Arnavut alfabesi onun eseri olduğu gibi (1886'da) 1900'de de Arnavut gramerini neşretti. Ama bunun yanıbaşında ıslah edilmiş, yani Türk fonetiğine uydurulmuş biçimde Arap harfleriyle Türkçe yazmak onun edebiyat ve dil tarihimizdeki yerini almasına neden olan bir tarafıdır. Özellikle *Kaamus-u Türkî*'de Arap harflerini türk fonetiğine uydurarak; bu yarı etimolojik sözlükde, bazı yeni harfler kullanmış ve imlâda yeni bir örnek getirmişti. Bu imlanın sadece kendi kullanımıyla sinirlı kalmadığını, son devir Osmanlı ve hatta Çarlık Rusya müslüman mekteblerindeki yeni uygulamalara benzediğini belirtmek gerekir. Şemseddin Samî'nin «Besa» adlı oyunu 1874'de *Güllü Agob*'un Osmanlı Dram kumpanyasında sahneye kondu. Bu bir rastlantı değildi. Türk dilini tiyatroya getirmeğe çalışan Ermeni asıllı Osmanlı aktör, bir Arnavut oyununun Türkçesini sahneliyordu. 19. yüzyılın Osmanlı aydınları, sanatın ve bilimin her dalında dedelerinin yaşadığı ayrı kompartımanları terkediyor ve Osmanlılık düzeyinde biraraya geliyorlardı. Bu eğilimin gazetecilik, edebiyat ve tiyatro alanında başarılı başarısız örnekleri çoktur. Baronyan Agop gibi iki dilde gazete çıkaranlar; Mihran ve Bersamyan gibi Türk basın hayatında yerini alan-

(14) Gawrych, a.g.m., s. 523-527.

lar; Serkis Karakoçyan, Aristarchi bey gibi Osmanlı hukuk mevzuatında ve tarihinde kalıcı çalışmalar yapanlar, 19. yüzyıl Osmanlı aydınının ilginç örnekleridir. Bu örneklerin içinde gerçekten kalıcı çalışmalar yapanlar ve 19. yüzyıl Osmanlı kültürünün önde gelen simaları da vardır. Rum asıllı Osmanlı vali ve hariciye nazırlarından *Sava* paşa'nın kaleme aldığı «İslâm Hukuku» o günden bugüne ençok başvurulan müracaat kitaplarındandır (15). Nihayet Osmanlı milletleri birbirinin diline ilgi duymaya da başlamıştı. Türkçe - Rumca - Ermenice sözlükler yanında, dili kolay tarafından öğretmeyi amaçlayan, popüler uslûbla yazılmış; Vehbi'nin «tuhfe»si tarzında manzum eserler de vardı. *Fevzî'nin Tuhfet'ul Uşşak'ı* bunlardan biri olup Rumca öğretmeyi amaçlıyordu (16) :

Nam-ı Hudadır *Teos*, ademe de *antropos*
Dervişe dir *asketis*, evliyâ adı *ayos*.

Türkçe öğrenimi ise her dili konuşan ve her dilden okumuşlar arasında yayılıyordu. Diğer yandan sadece müslümanlar değil, gayrimüslim cemaatlar da bu dönemde dinî eğitim kurumlarının dışında; çağdaş dünyayı tanımak için laîk eğitim kurumlarını geliştiriyorlardı. Batı dilleri yayılıyordu, Bab-ı âlî'de Tercüme odası dışişlerinin, hatta bütün devlet teşkilatının en önemli ofislerinden biri ve geleceği parlak memurlar yetiştiren okulu derecesindeydi; «Tercüme odasının işleri günden güne arttığından, mevcut hulefaden (memurlardan) tercümeye kabiliyeti olan altı kişinin tahsil için Paris ve Londra'ya gönderilmesi...» 1840'lı ve 1850'li yıllarda en çok rastlanan *irade* örneklerindendir (17). Devrin resmi yazışmalarında; «Tercüme odası politika ve dışişlerinin önemli bir kalemidir. Sefaretlerde çalışacakların garb dillerine vakıf olması ve Avrupanın durumunu yakından tanımaları gereklidir» deniyor ve bu ofiste müslüman memurların yetiştirilmesine özel bir gayret sarfediliyordu. Bu tutumda bir ayırımcılık kadar, Batı dilleri ve kültürüne en kapalı kalan unsurun yani Türklerin yetiştirilmek istenmesinin de rolü vardı.

Tanzimat devri aydını, Avrupa politikasını ve yönetimin modernleşmesini *Metternich* zihniyetiyle benimseyen bir gruptu. Metternich'in «imparatorluğun dış politikadaki gücü, içteki düzeninin sağlamlığına bağlıdır» sözü onların düsturuydu. Bu telkinleri benimseyenlerin biri Viyana elçimiz *Sadık Rıfat* paşa, ikincisi *Cevdet* paşa'dır. Cevdet paşa'nın deyişiyle; Yunanistan meselesinde Devlet-i aliyye prens Metternich'in nasi-

(15) Orijinali Fransızca olan bu eserin son baskısı, **İslâm Hukuku - nazariyatı hakkında bir Etüd,** c. 1-2, Diyanet İşleri Başk. yay. Ankara 1955.
(16) A. Sırrı Levend, **Divan Edebiyatı,** s. 637.
(17) Başb. Arş. **İrad. - Har.** No: 6191, 4 Muh. 1272/Eylül 1855.

ında pek güzel bir avukat bulmuştu (18). Ulusçuluğun ve ulusal hareketlerin düşmanı Metternich Osmanlı idarî ve malî reformlarını takdirkâr bir bakışla izliyordu. Burada Tanzimat olayının günümüzdeki yorumlarından birinin nasıl bir muammaya dayandığı da dikkatimizi çekmektedir. Hatırlanacağı üzere *Mustafa Reşit* (paşa) beyin Londra elçiliği sırasında İngiliz devlet adamlarının telkinlerinin tesiri ile Tanzimatı ilân ettirdiği pek de delil olmadan ileri sürülmektedir. Tanzimat fermanı ve fermanı izleyen reformlar, *Metternich* gibi tutucu bir Avrupa liderinin mi, yoksa 1822'den beri İngiliz politikasına hükmeden *Canning* gibi liberallerin mi etkisiyle oluşturulmaktadır? Hem hepsinin, hem hiçbirisinin diye cevap vermek gerekir. Tanzimatçı devlet adamı imparatorluğun gerçekleriyle, dış devlet adamlarının yorumlarını ve kendi görüşlerini tartarak hareket etmekteydi.

Tanzimat adamı; müslümanlar kadar gayrimüslimleri de kapsayan bir Osmanlılık hüviyetine sahipti. İmparatorluğun bürokrasisinde batı dilleri kadar, Türkçeyi de düzgün yazan ve konuşan bu gayrimüslimlere her kademe ve rütbede rastlamak mümkündü. Osmanlılık yeni bir yurtseverlikti ve gayrimüslimlerin içinde hükümdara ve devlete sadakat içinde hizmet eden, Osmanlılık kimliğini benimseyenlerin parlak temsilcileri hiç de az değildi. Uzun yıllar Londra büyükelçiliğini parlak bir bilançoyla kapatan *Kostaki Musurus* paşa bunların başında gelir. Paşa ilk Atina elçiliğindeki diplomatik manevralarıyla, Yunan ulusalcılarının nefretini çekmiş ve bütün hayatı bir kolunun sakat kalmasıyla sonuçlanan bir suikasde uğramıştı (19). Zamanla Osmanlı aydını Tercüme odası dışında Mekteb-i Sultanî (Galatasaray) Mekteb-i Mülkiyye, Tıbbiye gibi okullardan da yetişmeye başladı. İmparatorluk yıkılırken bu eğitim ortamı Osmanlı yurtseverliğini yeterince yayabilmiş miydi, cevab olumsuzdur. Fakat Osmanlı devleti oradan kalktıktan sonra da uzun bir süre Balkanlar ve Ortadoğu ülkelerinde Türk dilini konuşup yazan, Osmanlı diye betimlenen elit bir kültür ve yaşam tarzını sürdüren gruplara rastlandı. Osmanlılık, aslında imparatorluğun son yüzyılının bir olgusudur; geniş halk kitlelerine hiçbir zaman yayılmadı, yayılması da düşünülmedi. Ama bilimde, sanatta, politika ve basın hayatında imparatorluğun son yüzyılı bu renkle kapandı.

Tanzimat insanı yüzyıllar boyu küçümsenerek bakılan Beyoğluna adım atmıştı. Lamartine'nin taşra kasabalarına benzettiği sözde şık semt

(18) Cevdet, **Tarih**, c. XII, s. 214 vd. Şerif Mardin, **The Genesis of Young Ottoman Thought**, Princeton 1962, s. 178.

(19) Sinan Kuneralp, «Bir Osmanlı Diplomatı - Kostaki Musurus Paşa», **Belleten**, 1970/3, s. 429.

Beyoğlu, taş binalarıyla İstanbul'un ahşap mahallelerine tepeden bakardı. Avrupa'ya özenen aydınların buluştuğu yabancı kitapçıları, Avrupa mamulâtı satılan mağazalarıyla Beyoğlu, İstanbullu Türk'ün yaşamında Avrupa'ya aralanan bir kapıydı. Caféleri, restoranları ve otelleriyle, nihayet apartman hayatıyla... İstanbullu Beyoğlu'na çok sonraları taşınmaya başladı. Taşınma artıp, Beyoğlu'na ayrılan saatler ve günler çoğaldıkça; Beyoğlu da tiyatrosuyla, tüketim zevkiyle, sefahatiyle Avrupa taşrası olmaktan çıkıp Osmanlılaştı.

Tanzimatçı grubun alafranga sadrazamı olarak bilinen Mehmed Emin Âlî paşa, Mısırçarşısı esnafından bir attarın oğludur. Attar akşamları çarşının kapısını kapattığından muhalifleri kendisine bevvabın - kapıcının oğlu derlerdi. Diktatör sadrazamı tarihteki bir diğer diktatör sadrazamla karşılaştırarak yeren şairin taşlaması ünlüdür; (20)

Kapıcızade ile Köprülünün farkı budur,
Girisi aldı Giridi, birisi verdi bugün...

Gerçekte Girid'i vermemiş, o günün koşulları içinde kurtarmış sayılırdı. Diplomasi mesleğine Reşid paşa gibi yan geçiş yapmıştı. Fransızcayı kendisi öğrenmişti, kısa sürelerle Viyana ve Londra elçiliklerinde çalışmıştı. Reşid paşa'nın elinden tutmasıyla Londra elçiliğine, sonra hariciye müsteşarlığına tayin edilmiş ve o sadrazam olunca da hariciye nazırı olmuştu. Beş kere sadrazamlık, sekiz defa hariciye nazırlığı yaptı. İzmir, Bursa valiliklerinde bulundu. Bab-ı âlî'nin Reşid paşa'dan sonra ikinci diktatörü o oldu, amma Bab-ı âlî'yi de sarayın ve bütün ülkenin diktatörü haline getirdi. Sadaret makamına Sultan Abdülaziz bile saygı göstermek zorundaydı, protokolde ve resmî ilişkilerde Bab-ı âlî'yi temsil eden kendisine karşı, en hafif saygısızlığa kesinlikle müsaade etmezdi. Âlî paşa'nın sadrazamlığı sırasında yönetim ve hukuk alanında Tanzimat döneminin en kalıcı düzenlemeleri gerçekleştirildi. Bu reformlar gerçekleştirilirken Avrupalıların oyununa gelinmediği, tersine ülkenin askerî ve malî zaafına rağmen Avrupa müdahalesini en aza indirecek bir yöntem izlendiği görülür. Bu ağırbaşlı, düşünerek eyleme geçen, en ağır kararları ve cezaları bile soğuk bir tebessümle belli eden adamın yakın çalışma arkadaşı; nüktedan, deli dolu Fuat paşa'ydı. Ünlü ulema ailesi Keçecizadelerden geliyordu ve tıb öğrenimi görmüştü. Fransız dilini kelime oyunları ve nükteler yapacak kadar iyi bilirdi. Anî karar ve uygulamalarına rağmen, 1861 Suriye olaylarından mülteciler sorununa varıncaya dek, bütün güçlüklerin ustaca çözümünde payı büyüktür. Âlî

(20) Abdurrahman Şeref, a.g.e., s. 61.

paşa'yla akrandı ama onunkinden çok farklı bir toplumsal çevrede yetişmişti. Birbirine zıt karakterlerdeki bu iki adam birbirleriyle aynı politikayı izlediler. Daha doğrusu Ali paşa, A. Cevdet paşa gibi frenkleyici bir adamın bulunduğu ortamda, Fuat paşa'dan vazgeçemezdi. Ali ve Fuat paşa'lar yönetimde birbirlerinin sürekli halef - selefi olan ayrılmaz bir ikiliydiler.

Tanzimat bürokrasisinde ilişkiler henüz anonimleşmekteydi. Klâsik Osmanlı bürokrasisinde aday memurlar kaleme çırak olarak girdiklerinde kendilerine mesleği öğreten amire bir usta, bir baba gibi bağlanır; birlikte çalışıp yükseldikleri akranlarıyla kurdukları kardeşlik ilişkisi ise hayat boyu sürerdi. Bu yüzyüze ilişkilerin modern bir kurumsallaşma içinde zamanla kaybolacağı açıktı. Ancak Tanzimat bürokratlarının ilişkilerinde ve gruplaşmalarında eski gelenek ve etiket devam etmiştir, hattâ resmî yazışmalarda bile bunu gözlemek mümkündür. Bir sadrazam, mabeyn başkâtibine yazdığı arz tezkiresinde eğer böyle bir yakınlıkları varsa «devletlu atıfetlu oğlum efendim hazretleri» veya «karındaş-ı a'azz-u ekremim — en sevgili kıymetli kardeşim» gibi bir hitabta bulunurdu. Resmî belgelere kadar yansıyan bu eğilimin politika ve yönetimdeki gruplaşmalarda başlıca etken olacağına kuşku yoktu.

Tanzimat bürokrasisinin yabancı dil bilen, dış dünyayı izleyebilen yetenekli üyeleri yanında; yeni devrin kültürel atmosferine, çalışma yöntemlerine uyum sağlayamayanlarının da bulunduğu açıktır. Böylelerinin içinde yabancı dili yanlış yazıp konuşanlar, koltuğunun altında lâf ola Fransızca gazetelerle dolaşanlar, kayrıldığı görevlerde gülünç işler yapanlar boldu. Ahmet Midhat Efendi'nin «Felâtun Bey ve Rakım Efendi» adlı romanı, 19. yüzyılın modernleşen bürokrasisinde gerçekten yetenekli, okuyan ve yabancı dil öğrenen Rakım Efendiyle, tenbel, gösterişçi ve yeni hayatı yüzeyden taklit eden Felâtun Beyin kişiliklerinde bu iki tip memuru konu almaktadır. Felâtun Bey tipi memurların canlı örneği o devrin Hariciye teşrifatçılarından Kâmil Beydi. Bu kişi Fransızcasının gülünçlüğü ile tanınmış olanlardandı. 1867 yılında yeni kurulan Beyoğlu Altıncı Belediye Dairesi reisliğine tayin edilmişti. Fuat Paşa'nın bacanağı olduğundan, yeteneksizliğine rağmen bu gibi görevlere kayırılırmış. Kâmil Bey, devrinde Frenk mukallidi diye bilinirmiş (*). Fransızcayı az bildiği halde devamlı Fransızca deyimler kullanmaya çalışırmış «işler çatallaştı» demek için «les affaires sont devenue fourchette» veya «Ol babda irade efendimindir — á cette porte l'irade est à mon-

(*) Roquefort peyniri yemeden sofradan kalkmamayı Frenk uygarlığı sandığından dolayı, peyniri hiç sevmeyen Sadrazam M. Reşit Paşa tarafından muahaze edilmiş.

seigneur» gibi gülünç çevirileriyle ünlüymüş (21). Tanzimatın başından beri bürokrasi üyelerinden, paşazadelerden Kâmil Bey gibileri, yeniliğe karşı tepki duyanlar tarafından devamlı hicvedilmiştir ve halen hicvedilmektedir. Bu nedenle siyasal edebiyatımıza yerleşmiş bir deyim olan «Tanzimat tipi» Tanzimatçıların sadece bir gurubunu daha doğrusu ikinci sınıfını meydana getirenler için kullanılabilir. Gerçekte Tanzimat tipi, bizim toplumumuzda kendi kendini yetiştiren, eleştiren ve yeni ufuklar aramağa başlayan insanın ilk örneğidir. Tanzimat insanının oluşumunda geleneğin payı vardır ama geleneği değiştirme geleneği, Tanzimatçılarla başlamıştır denilebilir.

Budapeşte'de Tuna kıyısında şirin bir meydan *Jozef Bém* adını taşır. Meydanda general Josef Bém'in bir heykeli vardır. Macar halkı, 1848'de *Kossuth*'un önderliğinde Avusturya'ya karşı yaptıkları cumhuriyetçi devrime gönüllü olarak katılan Polonya lejyonu komutanının anısına bu heykeli dikmiş ve şükran borcunu bildirmiştir. General Jozef Bém, Osmanlı ordusunun ünlü *Murat paşa*'sıdır. Osmanlı ülkesine sığınan Polonyalı, Macar ve İtalyan devrimci birliklerinin bir kısmı geri yurtlarına veya başka ülkelere gitmiş, bir kısmı da din değiştirip Osmanlı hizmetine girmişlerdi. Bu yeni Osmanlılar, 17. yüzyıldan ber Alman prensliklerinde, Rusya'da görüldüğü gibi orduya ve sivil idareye hizmet sunan, başka ülkelerin maceraperest küçük asilzadelerinden çok farklıydılar, yeni ülkelerine derin bir bağlılıkla hizmet etmişler, Tanzimat reformlarının yürütülmesine yetenekleriyle katkıda bulunmuşlardır. Bir bakıma 1930'larda Nazizmden kaçarak Türkiye'ye sığınan Alman bilim adamlarının üniversiteye yaptıkları hizmete benzer bir durum sözkonusudur. Ancak 1849 Polonya - Macar mültecileri sadece Osmanlı ordusuna değil, sivil bürokrasiye ve kültür hayatına da yararlı hizmetler sundular.

Ordusunun kuruluşu tamamlanmamış ve reformun getirdiği sancı ve sıkıntılar içindeki Osmanlı devleti Avusturya ve Rusya'nın baskılarına rağmen mültecileri geri vermedi. Sultan Abdülmecid; Tuna kıyısındaki kalelere sığınan ve başta *Kossuth* olmak üzere bütün Macar hükümet üyelerinin, Polonya - Macar komutanlarının bulunduğu binlerce kişiye, kendilerinin ve ailelerinin hayat ve şereflerinin teminat altında olduğunu, istedikleri ülkeye gidebileceklerini, Osmanlı hizmetine girenlerin de rütbe ve mesleklerine uygun görevlere atanacaklarını mülteciler komiseri olarak görevli olan Ahmed Vefik bey (paşa) aracılığıyla bildirdi. Mülteci subayların bir kısmı Vidin'de müslümanlığa geçmişlerdi. General *Kmetty* (İsmail paşa), Kont *Roswadowski* (Hamza bey), Polonya -

(21) Osman Nuri, **Mecelle-i Umur-u Belediyye**, c. I, s. 1421-1422.

Macar kuvvetleri komutanı General *Bém* (Murat paşa), Michael *Czaikowsky* (Sadık paşa), *Zanitski* (Osman), *Stein* (Ferhat paşa), *Borzecki* (Mustafa Celaleddin paşa), Baron *Stein* (Ferhat paşa) *Seweryn Bielinski* (Serasker Nihat paşa), *Wladislaw Czaikowsky* (Muzaffer paşa) olarak hizmete girdiler (22). Bém yani Murat paşa Tuna'nın sağ kolundaki kuvvetlerin komutanı, Czaikowsky de (Sadık paşa) yeni kurulacak Kazak olaylarının komutanı olarak tayin edildiler. Ferhat paşa (baron Stein) ise, İsmail paşa ve Sefer paşa (Kossielski) ile, Kazak polonez olaylarıyla Kafkas cephesinde Ruslara karşı görevlendirildi. Bu liste din değiştirerek Osmanlı hizmetine giren Macar ve Polonyalıların tamamını içermez (23). Bunun dışında sanayi ve eğitimde görev alan ve din değiştirmeden orduda da yararlanılanlar vardır. Topçuluktan haritacılığa, matematik eğitiminden veterinerliğe veya ressamlığa kadar 19. yüzyıl Osmanlı hayatına birtakım yeniliklerin girmesinde mültecilerin payı olduğu açıktır. Franciszek Sokolski, Edirne Nafia müdürüydü. Antony Antonowicz telgraf başmüfettişi oldu. Jablonowski hekimdi. Bizzat *Midhat* paşa'nın Tuna ve Bağdat'taki başarılı valiliklerinde, yanında bulunan ve «Kara Avcı» diye bilinen *Karol Brzozowski*'nin payı önemlidir (24). Midhat paşa'nın kuıduğu sanayi mekteblerinde de Polonyalı ve Macar teknisyenlerin öğretmenlik yaptığı biliniyor. Hulasa en yüksek rütbelisinden en küçüğüne kadar Osmanlı modernleşmesi mülteciler sayesinde yararlı kadrolar kazanmıştı.

II. Mahmud döneminden beri Osmanlı ordusu özellikle Prusya'dan uzman getirtiyordu. Ancak bu Prusyalıların reforma ne derecede canla başla hizmet ettikleri şüphelidir. 1830 devrimi sırasında önce İngiltere'ye sığınan sonra Osmanlı ülkesine gelen General *Chrzanowski Wojceh* ve maiyetindeki iki Polonyalı subayın Osmanlı hizmetine alınmasını Avusturya - Rusya ve Prusya şiddetle protesto etmişlerdi. Prusya elçisi Königsmark, bu olay üzerine Prusya'dan askerî uzman yollanamayacağı tehdidini savurmuştu. Osmanlı'ya gerçekten hizmet edenler büyük devletleri rahatsız ediyordu. Bab-ı âlî, 1831'de sürgündeki Polonya hükümetini yani Polonya Millî Komitesini tanımış ve komitenin Bab-ı âlî nezdindeki temsilcisine elçi muamelesi yapmıştı (25). Polonez ve Macar asıllı

(22) Enrico de Leone, **L'Impero Ottomano nel Primo Periode delle Riforme,** Milano 1967, s. 189-191 ve 233-34.

(23) **Öst Haus Hof-Sta Archiv,** PA XII Türkei fog 27, 2 Jeanner 1850 ve aynı karton fog 445. tama yakın bir liste vardır. Ancak müslüman isimleri içermez.

(24) Ortaylı, «Midhat paşanın vilayet yönetimindeki kadroları», **Midhat Paşa semineri,** Ankara, 1986, s. 228.

(25) Nigâr Anafarta, **Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan Arasındaki Münasebetlerle İlgili Tarihî Belgeler,** basım yeri ve tarihi yok (muhtemelen 1980). Topkapı Saray arşivi : belgelerinden E 7835 kitap 5, 97, s. 98 vd.
N. Göyünç, «1849 Macar Mültecileri ve Bunların Kütahya ve Haleb'te Yerleştirilmeleri», **Türk Macar Kültür Münasebetleri,** İ.Ü. Ed. Fak. 1976, s. 173-179.

Osmanlı paşaları ve memurları sadece kendileri değil, evlilik yaptıkları ve akraba oldukları çevreye de yeni bir hayat tarzı getirdiler. 19. yüzyılın Osmanlı yüksek sınıfı arasında ulusalcı bir batılılaşma bu çevrede başladı (*). Tanzimat toplumunu, daha doğrusu yeni sınıfı oluşturan üçüncü grup, Macar - Polonya mültecileriydi.

19. yüzyılda İstanbul ve büyük liman şehirlerinde yeni bir hayat başladı. Bu yeni hayat tarzı, sadece kârgir konaklar, Avrupa mobilyası ve alafranga sofra adabı olarak özetlenemez. Kadınlar eğitim görüyordu. Gazete ve dergi okunuyordu, asıl önemlisi roman okunuyordu. Kaç-göç büyük ölçüde devam etmekle beraber, yüksek sınıfın kadını toplum hayatına giriyordu; gezinti yerlerinde kadın - erkek flörtü başlamıştı. Bazı tekkelere kadınlar da devam ediyordu. Eczahane ve doktorun yanında eski gelenekler de sürüyordu. İstanbul halkı Beyoğlu'ndaki hekimden, üfürükçüye oradan eczahaneye taşınır olmuştu. İmparatoriçe Eugenie İstanbul'dayken Küçüksu kasrını Sultan Abdülaziz'le ziyarete gitmiş; Padişah İmparatoriçeye kolunu vermişti. Bu manzarayı çayırda toplanıp seyreden kalabalık arasındaki alafranga zevat, ikisini kolkola görmekten pek memnun olmuştu. Boğazdaki mehtap sefaları, sayfiyedeki köşklerde kadınlı erkekli saz söz meclisleri tutucu çevrelerin ve A. Cevdet paşa gibilerin dedikodu ve eleştirilerine neden oluyorsa da yeni hayat, bildiği gibi devam ediyordu. Alafrangalık lâik eğitimin ve lâik bürokrasinın derece derece benimsediği bir hayat tarzıydı. Eski devirde ince yaşam, ulema sınıfının büyüklerine özgüydü, şimdi ise sivil bürokrasi modern ve pahalı yaşam biçimine öncülük ediyordu. Osmanlı aydınları medreseli - mektepli diye ikiye ayrılmıştı. Yavaş yavaş mektepli ve alaylı ayırımî da başlayacaktı. Diploma ve düzenli eğitim 19. yüzyıl Osmanlı adamının hayatını gençlik yıllarında etkileyen ve yol ayırımını belirleyen iki kuvvetli toplumsal kurumdu. Osmanlı aydınının bu dönemde çok okuyup yazdığını söylemek güçtü. 1822-1842 arasında 250 kadar eserin basıldığı, bütün Tanzimat döneminde basılı kitabın birkaç bini geçmediği biliniyor, (26) oysa Büyük Petro döneminden Ekim devrimine kadar Rusya'da 200 bini aşkın kitap basılmıştı. Osmanlı aydını, klâsik dönemin bazı geleneklerini de atmadı. Günün mücadelesi, Avrupa edebiyatının izlenmesi, giderek Batı siyasal düşüncesine ilgi yanında, tarikatlere ilgi de vardı. Arasıra bir tekkenin havasına sığınıp bir tür tecerrüd (meditation)la hayatın çalkantılarından uzaklaşmak; tekke şiiri ve tasavvuf'un

(*) Mustafa Celaleddin Paşa'nın ilk ulusalcı kitabı ve düşünceleri ortaya attığını görmüştük. Oğlu Ferik Enver Paşa da aynı yolu izlemişti. Bu gibi aileler çocuklarına verdikleri eğitim ve kaç - göçden uzak yaşantılarıyla da üst tabakanın modernleşmesine yakın bir örnek oldular.

(26) Ubicini, **Lettres sur la Turquie**, s. 172-173 ve 175-176.
S. Shaw, a.g.e., s. 128.

tarihiyle ilgilenmek yeni bir modaydı. Mevlevîlik ve Bektaşilik gibi tarikatlarla müslümanlar kadar; gayrîmüslim okumuş zümrenin de bağları vardı. Bizzat Genç Osmanlılar denen muhalif grubun Bektaşiliğe liberal bir nitelik atfedip sempati duydukları biliniyor (27).

Sözlü kültür geleneği yaşamaya devam ediyordu. Avrupa romanları, düşünürleri okunur, dostlara anlatılır, notlar tutulur, tekrarlanırdı. Sivil asker olsun 19. yüzyıl Osmanlı aydını büyük imparatorluğu bir ucundan öbür ucuna gezerek, görerek öğrenir ve erken olgunlaşırdı. Düşünce ve davranışlarında sanıldığının aksine renklilik ve esneklik vardı. Siviller de, askerler de benzer konuları işleyip, benzer şeyleri öğrenerek lâik eğitimden geçerlerdi. Taşra hayatında muallim ve zabit beraberliği 19. yüzyıl aydın eğitiminin ve kültürünün temelini ve çatısını oluştururdu. Toplumsal ve kültürel değişimin belirgin bir ksenophobique (yabancı düşmanı) tepki yarattığına kuşku yoktur. Ancak 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı aydınları, Batı hayat tarzına ve Batı kültürüne belirli bir rahatlıkla yaklaşabiliyorlardı. Bu yaklaşmada o kültürün temeline inmeden onu pragmatik bir tutumla uygulamanın payı olduğu kadar, ülkenin bağımsızlığının da rolü vardır. Osmanlı ülkesinde İslâmcılık bile Batı kurumlarına ve Batı kültürüne karşı, Hind Müslümanları, Rusya Müslümanları kadar şüpheci ve itici bir eğilim içinde değildi. 31 Mart olaylarının kışkırtıcısı sayılan Derviş Vahdeti'nin *Volkan* gazetesinde İngiliz parlamantarizminin ve demokrasisinin kurumlarını benimseyerek savunduğu açıktır.

Bir toplumda değişme başladığında bu değişim öngörülen alanlar kadar, öngörülmeyen alanlara da sıçrar. Osmanlı toplumu belki çok köklü bir değişim geçirmiyordu ama modernleşme toplumun her kesitine ve her kurumuna sıçradı. Osmanlı aile yapısı ve Osmanlı kadını da bu gelişmelerin dışında kalmadı.

Tanzimat döneminde Osmanlı kadınının hayatında kayda değer gelişmeler başlamaktadır, hayatı ayrı bir renge bürünmüştür. Bu renk değişikliğini sadece modadan, günlük yaşamdan, tüketim kalıplarındaki farklılaşmadan, yabancı dil öğrenmek veya piyano çalmak gibi yeni zevklerden ibaret görmemek gerekir. 19. yüzyılda Osmanlı ülkelerinde tarımda, eğitimde görülen bazı yapısal değişmeler ve bütün dünyanın yaşadığı haberleşme ve teknolojideki devrimin Osmanlı topraklarına da yansıması, klâsik aile yapısını büyük şehir kadar kırsal alanda da yavaş yavaş değişim geçirmeye zorlayacaktır. Nihayet Ortadoğu ülkelerinde kadının özgürleşmesi sorunu bu dönemin modernleşme ideolojilerinde

(27) Irène Melikoff «l'Ordre des Bektaşi après 1826», **Turcica**, XV/1983, s. 155-170.

önemli yer tutar. İslâmcı modernleşmeci akımdan, liberal düşünceye kadar bütün Ortadoğu düşünürleri; klasik ailenin yapısı, kadının toplumsal yeri üzerinde duruyor ve değişiklik öneriyorlardı. Liberal batı düşüncesinin etkisindeki Şemseddin Samî, kadın eşitliği ve özgürlüğü üzerinde yazmadan önce Namık Kemal kadının eşitliği üzerine ilk çıkışları modern Islâmcı bir açıdan yapıyordu (28). İmparatorluğun İzmir, Beyrut, Selânik gibi liman şehirlerinde ve Rumelideki bazı merkezlerin nüfusundaki göze çarpan büyüme dolayısiyle aile yapısında da modernleşmenin başlaması kaçınılmazdı. Anadolu kıtasında da, Türkiye'nin sosyal tarihi için önemli bir değişme başlamaktaydı. Çukurova, Amik, Maraş yörelerinde aşiretlerin iskânı nedeniyle göçebe nüfus yeni hayata geçmekteydi. Nihayet yüzyılın ortasında Ege bölgesi, ardından Çukurova'da başlayan monokültürel tarımın yarattığı toprak işçiliği kırsal kesimdeki ailenin geçimini ve yapısını etkilemeye başlayan gelişmelerdi. Kırsal kesimde bu dönüşümü başlatan faktörlerden biri de 1858 (H. 1274) tarihli *Arazi Kanunnamesi*dir. Kanunnamenin çok çabuk ve etkin bir biçimde özel mülkiyet düzenini gerçekleştirdiğini, hele küçük ve orta sınıf çiftçiliği güçlendiren etkileri olduğunu söylemek güçtür. Ama tarım topraklarının mülkiyeti ve miras konularında yenilikler getirmediği de söylenemez. Bu kanunla işlenen toprakların tapulandırılması ve miras yoluyla intikali ister istemez kırsal kesimdeki büyük aileyi parçalayacak bir süreci başlattı. Bundan başka arazinin miras yoluyla intikalinde kız evlât da erkeklerle eşit pay alacaktı ki bu, hukukî yönden önemli bir gelişmedir. Diğer yandan kırsal bölgelerden ülkenin Istanbul, Beyrut, Selânik gibi büyük şehirlerine yapılan göçte de niteliksel bir değişim gözlenmektedir. Daha önce büyük şehre bekâr nüfus göçeder ve kısmen mevsimlik olarak kalırken, artık çeşitli nedenlerle aile göçlerinin başladığı görülüyor. İstanbul'un surlara yakın kesiminde, Haliç civarında ilk gecekondulaşma başlamaktaydı. Bu olguları şehirlerme ve çekirdek aileye geçişin başlangıcı olarak nitelemek, abartma sayılmamalıdır.

Tanzimat döneminin getirdiği sosyo-kültürel değişim hiç değilse üst ve orta tabaka kadınının toplumsal hayata girişini hazırlayan altın bir dönem olmuştur. Modern İslâmcı düşünürler çok karı evliliğinin kaldırılmasına, ya da sınırlandırılmasına yönelik yeni yorumlar getirirlerken, gerek Osmanlı ülkesinde, gerek diğer ortadoğu ülkelerinde ve Rusya periferisindeki düşünür ve yazarlar eski aile yapısı ve evlenme geleneklerine karşı kampanya açmışlardı. *İbrahim Şinasi bey* modern tiyatromu-

(28) A. Tietze «The Study of Ottoman Literature», **Int. Journal of Turkish Studies** 1981, v. 2, Nr. I, s. 50-51.

zun ilk eseri sayılan (*) «Şair Evlenmesi»nde biraz naiv bir uslûbla eski evlilik geleneklerini yererken, Azerî dramaturjisinin kurucusu *Mirza Fethali Ahundov* ve izleyicileri tiyatro yapıtlarında İslâm kadınının kapalı hayatını, pederşahi aile düzenini, kız çocuklarının cahil bırakılmasını en etkin biçimde yeriyorlardı. 1880'lerde Rusya Müslümanlarından bir grup kadın, *Alem-i Nisvan* adlı bir kadın gazetesi çıkararak feminist hareketi yaygınlaştırmak çabasındaydılar. Tanzimat maarifinin en önemli girişimlerinden biri; ortaöğretim alanında *inas rüşdiyeleri* açarak kız çocuklarının eğitim olanağını geliştirmek olmuştur. Kız çocuklarının sayılarının artması ve 19. yüzyıl sonunda etitim derecesinin liseye kadar yükselmesi ise yeni bir meslek grubunun ortaya çıkışını sağladı, Muallime hanımlar... Kadının özgür çalışma hayatına girişi, Türkiye tarihinde sanayiden önce eğitim alanında olmuştur ki, bu gelişme günümüz Türkiye'sinde kadının bürokrasideki güçlü durumunun bir nedenidir (29).

Tanzimat dönemindeki kültürel açılımla ortaya çıkan yeni aydın grubunun üyeleri arasında üst sınıftan kadınlara da rastlanmaktadır. Cevdet paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım, Şair Nigâr Hanım bu tip aydınların prototipidir. Büyük kentlerde kadın evin dışına çıkmıştır. Boğaziçi'ndeki mehtap gezilerinden, Beyoğlu'ndaki alışverişlere kadar birçok yerde kadının toplumsal hayata girişini, Tanzimatın devlet adamlarından Cevdet Paşa, zenperestliğin ve muaşakanın artması olarak nitelendirir (30). Sanayileşme ve kentleşmenin yavaşlığına rağmen toplumda kadının 19. yüzyıldan beri ılımlı bir özgürleşme sürecine girdiği görülüyor. Sanayileşen Avrupa'da kadın, özgürlüğünün bedelini çok pahalı ödemiş, toplumsal hayatta yeni güçlüklerle karşılaşmıştır. Benzer bir gelişme ülkemiz kadını için henüz başlamaktadır, ama koşulların farklı-

(*) Şinasi'nin «Şair Evlenmesi» adlı komedisi bizim modern tiyatromuzun ilk eseri değildir. Fahir İz 1958'de Viyana'da yazma bir Türkçe oyun bulmuştur. «Pabuççu - Keşfger - Ahmed'in Maceraları» diye özetlenecek bu oyundan daha başka veya eskileri de bulunabilir, ancak Şinasi'nin oyunu o devirde temsil edilen ve tutunan ilk tiyatro oyunu olma özelliğini korumaktadır.

(29) Birinci Dünya Savaşı başladığında bazı nezaretlerde kadın memur istihdamına başlanmıştı. Balkan savaşında ise kadın amele taburları teşkil edilerek kadınların kol işçiliğine çekildiği de görülür. Bkz. Zafer Toprak, **Türkiyede Millî İktisat,** Ankara 1982, s. 316, 341, 312.
Osmanlı imparatorluğunun son döneminde Darülfununun muhtelif şubelerinde, bazı yabancı yüksek okullarda kız öğrencilerin bulunması, kızların eğitimindeki gelişmenin yarattığı olağanüstü bir durumdur. Çünkü o devirde Avrupa ve kuzey Amerika'nın bazı üniversitelerinde ya tamamen ya da bazı şubelere kız öğrenci kabul edilmediği, ders ve seminer izleyenlerin ise diploma sınavlarına kabul edilmediği bilinmektedir.

(30) A. Cevdet Paşa, **Ma'rûzât,** s. 9-10.

lığından dolayı Türkiye'de kadının özgürlük için ödediği bedelin, Avrupalı kadınınki kadar ağır olduğu söylenemez. Bu farklı koşullar, yakın tarihimizdeki reformların sanayileşmeden önce özgürlük için uygun bir zemin hazırlamasından ileri gelmektedir.

Tanzimat döneminin devlet adamları, yürürlükteki aile hukuku ve evlenme geleneklerinin sorunlar yarattığının farkındaydılar. Bu konudaki yasama programları Sadrazam M. Emin Âlî Paşa'nın Fransız Medenî kanunu'nu kabul etme girişimine kadar varmaktadır; ama toplumsal yapı buna müsait olmadığından geleneksel evliliği düzenlemek için bazı ferman ve tenbihler çıkarmakla yetinmişlerdir. Bu ferman ve tenbihler, esas olarak; evlenme sırasında başlık ödemeyi yasaklamakta, ağır masrafların yapılmasını önlemek istemekteydi (31). Tanzimatçılar, *başlık, kalın* gibi evlenmeyi güçleştiren adetlerden hoşlanmıyorlardı. Çıkan tenbihler bu geleneği yasaklamak amacındaydı; ayrıca bütün ülkede de bu adetin ne derecede yaygın olduğu araştırılmıştı. Daha 1840 yılında Ermenek ilçesinde «kız başlığı namiyle alınan mebaliğin tahkiki» Bab-ı âlî'den emredilmişti (32). Kuşkusuz ferman ve tenbihlerin yaşayan gelenekleri ortadan kaldırdığı söylenemez, ama bunların aile hayatındaki belirli gelişmeleri yansıttığı da açıktır. Tanzimat döneminde hiç değilse şehirli nüfus arasında ekonomik ve sosyal zorunluluklarla eski geleneklerin ve çok karı evliliğinin adamakıllı gerilediği (*) ve hoş karşılanmadığı bilinmektedir.

19. yüzyılda ülkenin büyük şehirlerinin de fizikî dokusunda ve yaşam biçiminde değişmeler görüldü. Saray, Bab-ı âlî denen sadrazam konağı, Süleymaniye'deki Ağa kapısı ve Şeyhülislâmlıktan başka belli başlı resmî bina tanımayan İstanbul'un bir bölümü nezaretler, devlet daireleriyle donandı. Beyoğlu ise bankalar ve ticarethaneler, mağazalar, restoran ve cafélerle doldu. İstanbul'un her yerinde kârgir okul-

(31) Şerafettin Turan, «Tanzimat Devrinde Evlenme», **İş ve Düşünce Dergisi**, XXII/182, İstanbul, Ekim 1956, s. 14-15.

(32) Başb. Arş. İrad. - Valâ. Nr: 124, 10 Receb 1256 / Eylül 1840.

(*) Osmanlı toplumunda muhtelif toplumsal tabaka ve bölgelerdeki aile tiplerinin günlük yaşayışı sosyo - kültürel davranış kalıpları, tüketim ve kazançları henüz ciddi araştırma konusu olmamıştır. Özellikle sosyal değişimin hızlandığı 19. yüzyıl için bu araştırmaların sınırlı sayıdaki hatırat, her yerde pek düzenli olmayan nüfus kayıtları, seyahatnameler ve kuşkusuz romanların ve hikâyelerin taranarak yapılması gerekmektedir. Hüseyin Rahmi Gürpınar veya Ahmet Rasim'in eserleri, 19. yüzyıl halk hayatını anlamamıza yarayacak meddah hikâyeleri küçümsenmeyecek kaynaklardır. Türkiye bütün Ortadoğu'da son yüzyılda ekonomik yönden en hızlı değişim geçiren ülkedir. Bu değişimde sadece tarımsal - sınaî gelişme değil, önemli ölçüde hukuk reformları sosyo - kültürel reformlar da etkin olmuştur.

lar, karakollar gibi 19. yüzyılın mimarî zevkini yansıtan yapılar yükseldi. Nihayet Avrupa'nın ilk metrolarından biri olan «Tünel» Karaköy ve Beyoğlu arasında işletmeye açıldı. 19. yüzyılda Boğazın iki yakasında, Adalar'da, Çamlıca ve Kadıköy'de sayfiye hattı başladı. Önceleri sadece azledilmiş devletluların, Rum balıkçıların yaşadığı uzak Boğaz köyleri vapurların gidip geldiği mevsimlik oturulan semtler halinde İstanbul'la bütünleştiler. Büyük şehirlerde varlıklı, ortahalli ve fakirlerin oturduğu semtler birbirinden ayrılmağa başladı. Beyrut, İzmir, Selânik gibi zengin liman şehirleri de İstanbul'la birlikte aynı değişim sürecine girdiler. Bab-ı âlî düzgün parke döşeli caddeleri, hükümet binalarıyla imparatorluğun idare merkezi olduğunu gösteriyordu. 19. yüzyılda İstanbul devamlı kaldırım, suyolu inşaatı ve genişletilen caddelerle bir şantiye görünümü aldı. Başarılamasa bile İstanbul ilk defa plâna göre düzenlenmek isteniyordu. İlk park (Tepebaşı) bu dönemde yapıldı. Kayıkçıların felâket günü gelip çatmıştı. Karaköy ve Eminönü köprüyle bağlandı. şehirde iskeleler arası vapur seferleri başladı. Sayfiye yerleri içinde Yeniköy - Tarabya yazlık sefarethanelerin ve yükselen Rum burjuvazisinin semtiydi. Beyoğlu Taksim'e doğru gelişti. 20. yüzyılın başında Gümüşsuyu, Ayaspaşa gibi semtler her dinden ve dilden zengin İstanbul'luların apartman yaşamına geçtiği bölgeydi.

Geleneksel Osmanlı şehrindeki mahalle, henüz sınıf ve statü farkına göre biçimlenmiş bir mekân değildi. Bir paşanın konağı karşısında, küçük bir evkaf kâtibinin aşıboyalı küçük evi, ilmiyye ricalinden bir efendinin kâşanesinin yanıbaşında mahalle suyolcusunun kulübesi bulunur, bütün bu insanlar birbirleriyle hergün karşılaşır, belirli bir sosyal dayanışma, saygı ve himaye kuralları içinde yaşarlardı. Aynı tarz hayat gayrimüslimlerin şehrin kenar bölgelerine sıkıştırılmış mahallelerinde de görülürdü. Ama bazılarının artan servetleri konak ve şık binalara, bu şık bina ve konaklar şıklaşan semtlere yığılmaya başlayınca; cemaat ruhunun yaşadığı eski mahalleler de nitelik değiştirmeye başladı. Aksaray'ın ötesi orta halli ve fakirlerin semti oldu. Tıpkı Avrupa'nın büyük başkentlerinde olduğu gibi, ayrı sosyal sınıfların yaşadığı mahallelerde, farklı bir argo ve şive gelişti. 19. yüzyılın İstanbul'unda henüz ilmiyye sınıfının önde gelen efendilerinin, büyük memur ve paşaların yaşadığı Fatih - Aksaray - Lâleli semtinde İstanbul şivesinin (ağzının) en makbulû konuşuluyordu. Kasımpaşa sakinlerinin şivesi, Karagümrük mahallesinin gelenekleri küçümsenirdi. Yangınların silip süpürdüğü şehirde zengin konakları ahşap da olsa yangın duvarları ve geniş bahçelerle çevriliyor veya kârgir bina mimarisi gelişiyordu. Gerçekte 18. yüzyıldan beri Osmanlı mimarisi Avrupa'nın etkisi altındaydı. 18 - 19. yüzyıl İstanbul'unun bazı kasr ve köşkleri, Nuruosmaniye camii, Selimiye kışlası gibi

yapıları Osmanlı Barok mimarisinin örnekleri diye betimlenir. Kuşkusuz Barok mimari ve sanat için gerekli koşulların Osmanlı toplumunda olup olmadığı tartışılacak konudur, kaldı ki Avrupa'da Barok devrin kaynağı ve niteliği de halen iyi anlaşılıp tarif edilmiş değildir. Ancak bu yüzyılda orta Avrupa barok'unun tamamlanmış bir uslûb olarak bazı yönleriyle Osmanlı ülkesini etkilediği de açıktır. Osmanlı baroku denen mimarînin (33) özellikleri 18. ve 19. yüzyılda sadece başkentte reğil, taşradaki bazı kamusal yapılarda ve ayan konaklarında bile görülür. 19. yüzyılın ünlü Ermeni mimarları *Balyan*lar, bu ortamın yaratıp zenginleştirdiği aileydi. Balyanlar bir yüzyıl boyu Dolmabahçe Sarayı'ndan, Nuruosmaniye camiine ve Beylerbeyi Sarayına kadar onlarca binayı yapmışlardır. Maraş ve Kozan arasındaki Belen köyünden çıkan, 1730'lardan beri faal olan bu aile; İstanbul'un Beyazit kulesi, Bendler, Çırağan Sarayı gibi yapılarıyla şehre damgasını vurmuştur (34). Balyan'lar yerel süsleme, oymacılık, camcılık gibi geleneksel sanatları yeni yapı teknikleri ile kaynaştırmışlardır. Ortaya çıkan eklektik mimarî, 19. yüzyıla özgü beğeniyi, eğrisi ve doğrusu ile en geniş biçimde yansıtır. Balyan ailesi geleneksel inşaat ustalığından modern mimarî eğitimine ve mimarlığa geçişi temsil etmekteydiler. Yaptıkları eserler ampir, barok, rokokonun izlerini taşımakla beraber; 19. yüzyılın özgün Osmanlı mimarisi sayılmaktadır. Bu yüzyılda İstanbul'un modern mimarisine damgasını vuran bir diğer mimar grubu *Fossati*'lerdir. Fossati'lerin günümüze kalan eserleri azdır. İsviçreli olan Fossati'ler, Milano Brera akademisinde yetişmiştir. Akademi 19. yüzyılda tamamen Rusya Çarlığı'nın zevk ve talebine göre eğitim yapıyordu, çünkü mezun mimarlara orada iş bulunuyordu. Neorönesans dediğimiz uslûbta çalışan Fossati'lerden *Giuseppe,* 1830'larda İstanbul'da yanan Rus sefarethanesini yeniden yapmağa başlıyor ve 1849'da bitiriyor. O devre göre güzelliği ve görkeminden dolayı yeni binanın Çar'ın İstanbul'daki müstakbel sarayı olarak tasarlandığı dedikodusu da çıkmıştı.

Fossati'lerin Osmanlı mimarisine girişleri Ayasofya'nın tamiriyle başladı. Ayasofya'nın çatlaklarından dolayı tamiri gerekiyordu. Sultan

(33) Osmanlı baroku deyimini kullanan ve 18. yüzyıldan itibaren böyle nitelemeyi yapan C. E. Arsevendir (bkz. L'Art Turc-) veya Türk Sanatı, İstanbul 1970. Bu konudaki bir tartışma için Doğan Kuban, «Osmanlı Mimarisinde Barok ve Rokoko», **Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler**, İstanbul, 1982, s. 115 vd., Ortaylı, «İstanbul'da Barok», **İstanbul'dan Sayfalar**, İstanbul 1986, s. 119-128.

(34) Pars Tuğlacı, «Osmanlı Mimarisini Batılılaştıran Balyan Aiesi», **Yıllar Boyu Tarih**, Şubat 1983, s. 39-42.
Semavi Eyice'nin Balyanların kökenini Belen olarak göstermesine karşılık P. Tuğlacı Kayseri'yi göstermektedir (?)

Abdülmecid Balyan'lara iltifat etmeyerek tamir işini Fossati'lere vermiş ve Temmuz 1849'da Ayasofya'nın onarımı bitmişti. Sultan Abdülmecid bu arada mozayikleri kazıyıp resmeden Fossati'ye bu mozayikleri bastırması için para yardımında da bulunmuş ve Ayasofya mozayiklerinin ilk baskısı böylece yapılmıştır. Fossati'lerin yapıları yöneticileri etkilediğinden Darülfünun (sonraki Adliye) binasının yapımı kendilerine veriliyor. Arkadan İran elçiliği de onlara yaptırılıyor (35). Fossati'ler böylelikle Tanzimat Türkiyesindeki mimarî ile Rusya'daki mimarînin benzeşmesini sağlamışlardır. Midhat paşa'nın vali olarak oturduğu Rusçuk'taki konak ile Kars'taki Rus valinin konağının benzerliği bir raslantı değildir. Bu ortaklıkta neorönesans uslûbun görkemi büyük rol oynamaktadır. Kamusal binalar ve sayılı konakların dışında, şehirler henüz yangınların silip süpürdüğü ahşap yapılardan vazgeçebilmiş değildi. İzmir, Selânik gibi şehirler ve İstanbul'da Beyoğlu'nda dar bir bölge kârgir konut mimarisine ancak geçmişti. Tanzimatın önderi olan Reşid Paşa daha 1830'-lardan Londra elçiliğindeyken kârgir yapıların arttırılması ve bunun için inşaat ustası yetiştirilmesi gereği üzerinde durmuştu (36). Ancak toplum henüz pahalı konut yapımına geçecek durumda değildi.

19. yüzyılın Osmanlı toplumu bir arayış ve yöneliş içinde idi. Bu yöneliş ve arayışda 20. yüzyıl başında olduğu gibi ulusal niteliği saptamak, Avrupa sanatı ile yerel veya ulusal (?) özelliklerin sentezini yapmak gibi endişeler henüz ağır basmamıştı. Tanzimat döneminin mimarisinde olduğu gibi edebiyatında da yerellik kendiliğinden yaşamış ve etkisini sürdürmüştür. Şeker Ahmet Paşa'da, Osman Hamdi Bey'de görüldüğü gibi Batı resmi ile Türk sanatının sentezini yapma bilinci veya endişesi yoktur. Kuşkusuz Osman Hamdi Bey de seçtiği konuların dışında, empresyonist okul içerisinde sözde kendine özgü yanları olan bir Türk okulu yaratabilmiş değildir. Tanzimat edebiyatının yazar ve şairi de, pek bilincinde olmadan geleneksel - klâsik Osmanlı nesrinin ve şiirinin biçimini korumuştur. 20. yüzyıl başındaki millî edebiyat «millî» sözünü ve «milliyetçiliği» kullandığı için böyle nitelendiriliyor, yoksa öz ve biçim yönünden 19. yüzyıl Türk edebiyatından daha millî olduğu tartışmalıdır. Tanzimat romanının meddah hikâyelerinin uslûb ve biçimini koruduğu hattâ konuların bile «Hançerli Hanım», «Sansar Mustafa» gibi meddah hikâyelerinden kaynaklandığı, Namık Kemal, Ahmet Midhat, Samipaşazade Sezaî gibi yazarlarda bu geleneksel yapının ağır bastığı edebiyat tarihçilerimiz tarafından da belirlenmiştir (37).

(35) Semavi Eyice, «Fossatiler», **İstanbul Ansiklopedisi**, c. XI, s. 5818-23.
(36) Ortaylı, **Tanzimattan Sonra Mahallî İdareler**, s. 113.
(37) Güzin Dino, **Türk Romanının Doğuşu**, İstanbul 1978.
P. N. Boratav, **Folklor ve Edebiyat**, Adam yay. 1982, s. 310-312.
Berna Moran, «Aşık Hikâyeleri ve İlk Romanlarımız», **Eleştiri**, Ocak 1983, s. 34-41.

Tanzimat devri Türk edebiyatının 19. yüzyıl dünya edebiyatı içinde seçkin bir yeri olamaz; bu edebiyat bizi yansıttığı için analizi gereken bir konu, bir sorundur. Biçim yönünden bu edebiyat ağır bir evrim geçirdiği halde, içerik yönünden anî bir nitelik değişmesi geçirir. N. Kemal, Ahmet Midhat, Mehmet Murat, Şinasi; roman, tiyatro ve şiir dalında halk öğretmenliği yapmaktadırlar. Örneğin Mehmet Murat «Turfanda mı, Turfa mı» adlı romanında ahlâk öğretmenliği (tekzib-i ahlâk - ahlâkı düzeltme) rolünü üstlenmekte bunu bir roman türü olarak savunmaktadır. Yüzyılın sonunda (1890 - 91) yazdığı bu romanda yazar; askerlik, memuriyet, aile hayatı gibi kurumları ilkel bir anlatımla tek tek ele alıp eleştirmektedir (38). Biçim ve uslûbdaki ilkelliğine rağmen Tanzimat yazarı toplum öğretmenliğine erkenden girişmiş ve kendisinde siyasal - toplumsal bir misyon görmüştür. Ne var ki aynı edebiyatın 19. yüzyılın sonunda; Avrupa edebiyatının ustalık düzeyini temsil eden Rus edebiyatına aldırış etmeden şiirde Fransız parnassien'lerinin sembolizmini izleyip tamamen biçimci bir niteliğe büründüğü açıktır.

Tanzimat edebiyatı yeni bir içerikle kültür tarihimizde yerini aldı. Ama bu edebiyatın bir eksikliği vardı; filolojik bir bilgiye dayanan edebiyat tarihi çalışmaları oldukça yetersizdi ve hatta yayınlanan eski metinler bile böyle bir yeteneğin henüz yerleşmediğini gösteriyordu. Edebiyatın böyle bir ortamdaki en büyük eksikliği de kuşkusuz edebiyat eleştirisi alanında duyuldu. Tanzimat döneminin edebiyat eleştirileri çok kere bir polemiğe ve ardından Bab-ı âlî'deki sürtüşmelere dönüştü. *Şinasi* ile sonraki sadrazam *Said bey* (paşa) arasında Tasvir-i Efkar ve Ceride-i Havadiste geçen tartışma bunun bir örneğidir. Eski ve yeni edebiyat arasındaki uslûb, dil ve nazım tekniklerine ilişkin bir diğer tartışma *İrfan paşa* ve *Namık Kemal* arasında oldu. Doğrusu Namık Kemal Tanzimat edebiyatına hakim olan yeni düşünceyi savundu, ama yeni edebiyatın biçime ilişkin sorunları alanında İrfan paşa'nın haksız olduğunu söylemek bugün de pek kolay görünmüyor. Tanzimat döneminin edebiyat dalında en önemli eleştirmeni *Ziya paşa*'dır. Türk şiirinin ne olması gerektiği gibi bir soruyu ortaya atmış ve Divan edebiyatının ilk sert ve yapısal eleştirisini yapmıştı. Ona göre her ulusun şiirinde o dilin özelliklerine bağlı özgün bir kafiye ve vezin düzeni olmalıydı. Divan şiiri bu yönüyle bize yabancıdır diyordu. Ziya paşa konuşulan dilin edebiyat dili olması ve halk şiirinin vezin ve tekniklerinin benimsenmesi konu-

(38) Güzin Dino, **Tanzimattan Sonra Edebiyatta Gerçekçiliğe Doğru**, A.Ü.D.T.F. yay. Ankara 1954, s. 34-37.
Cevdet Kudret, **Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman (1859-1959)** Bilgi Yay. Ankara 1971, s. 125-129.

sunda ilk ciddi eleştiriyle dönem içinde bu tarzı başlatmış sayılabilir. Tanzimat edebiyatı Avrupa edebiyatından çeviriyle başladı. Bu romanı, hikayeyi, şiiri ve giderek tarihçiliğe ait eserleri kapsadı; ama eleştiriye ve Avrupa dürüncesinin örnek olabilecek ciddi edebiyat tarihine ait araştırmaları, çeviri listesinin dışında kaldı. Bu dışlama bugün de süregidiyor.

Tanzimat aydını Avrupa ve Dünya tarihiyle ilgilenmeye başladı. Bu ilgi, Tanzimat adamının bulunduğu zamanı ve mekânı saptama bilincinin ürünüydü. Avrupa tarihine ait bazı derleme ve çeviri eserler basılmaya başladı. 1854'de (H. 1270) muhtemelen Tercüme odası memurlarından biri «Büyük Petro Tarihi»ni kaleme aldı. Klasik Osmanlı döneminde de zaman zaman Avrupa tarihine ait kısa çeviri ve risaleler kaleme alınmış veya Peçevî'nin yaptığı gibi Avrupa tarihinde atıflarda bulunulmuştu. Ama 19. yüzyılda Avrupa tarihine olan ilgi, Osmanlı toplumunun konumunu ve geleceğini anlamak açısından gelişmekteydi. Hatta yöneticiler, bazı Avrupalı yazarlara, Türk tarihine ilişkin yorumlarından dolayı mükafat da vermekte idiler (39). Bunun dışında, Avrupa toplumunu düzenini ve gelişimini sağlamak ve Osmanlıyla karşılaştırmasını yapmak gibi bir tarihçi düşünceye de ulaşıldı. Örneğin Cevdet paşa ortaçağ Avrupa tarihinden sözederken, feodaliteyi tahlil etmekte ve onu Osmanlı tımar rejimiyle karşılaştırmaktadır (40). Ona göre feodalite zulme dayanan ve Roma köleci düzeninin sadece hafifletilmiş bir biçimidir. Cevdet paşa Avrupa tarihi üzerinde edindiği bilgileri, Osmanlı toplumunun yapısını ve geleceğini saptamak açısından değerlendirmelere tabi tutmaktadır. Tanzimat dönemi boyunca diğer aydınlar tarafından da izlenen bu yöntemin; örneğin amatör bir yazar olmakla beraber Mustafa Celaleddin paşa tarafından «les Turcs anciens et moderns»de Türk ırkının Avrupa ve Dünya tarihindeki orijinal rolünü saptamak gibi ideolojik bir niteliğe büründüğünü de belirtmek gerekir. Ancak, Tanzimat adamının tarihe bakışındaki bu önemli değişmenin ve düşünsel gelişmenin; Avrupa ve Dünya tarihini ana kaynaklardan öğrenme ve bilimsel bir araştırma yöntemine ulaştığını söylemek mümkün değildir. Esasen 19. yüzyılın tarihçi düşüncesi, çağdaş Türkiye'ye bu alanda oldukça zayıf bir miras bırakmıştır ve Türkiye'de tarihçilik Dünya tarihi konusunda halen kayda değer bir gelişme gösterememiştir.

Tanzimat adamı tarihe bakışında ve bilgi edinmede belirli bir senk-

(39) Başb. Arş. İrad - Har. Nr: 2893, sene 1266 «Fransa'nın Viyana'daki sefirinin yeğeni Mösyö Bumon'un kaleme aldığı dört ciltlik Avrupa tarihine münderecatı dolayısiyle..»

(40) Cevdet, **Tarih**, c. I, s. 192. bkz. Ümit Meriç, **Cevdet Paşanın Cemiyet ve Devlet görüşü**, İstanbul 1975, s. 59.

ronizasyonu kavradığı gibi; yaşadığı dünyayı bir ölçüde kendi dilinin ve dininin boyutları dışında da anlamak ve öğrenmek aşamasına ulaşmıştır. Bu düzey eskiçağ tarihine ve arkeolojiye uyanan ilgi dolayısıyle görülmektedir. Aralık 1847'de Kudüs mutasarrıfı Gazze sancağında Aşkalon denen mevkide bulunan üçbin yıllık (yanlış bir tarihlendirmeydi) bir sfenksden ekte rapor ve eskizle Bab-ı âli'yi haberdar etmekteydi (41). Bu gibi raporlar o yıllarda hemen birçok vilayetten yazılmış olup, daha önceki bir genelgenin gereği yerine getirilmekteydi. Toplanan eski eserler St. İrene kilisesinde kurulan müzeye naklediliyordu. Osmanlı müzeciliği ilk adımlarını atıyordu. *Ahmet Vefik* bey (paşa) ve *Safvet* paşanın maarif nazırlıkları zamanında vilayetlerde eski eser toplama faaliyeti daha da hızlandı. Trablusgarb valisi Ali Rıza paşa, Selânik valisi Sabri paşa, Girit'te mutasarrıf Kostaki Adossides paşa, Konya valisi Abdurrahman paşa eski eser toplayanlar arasında en önde gelenlerdendi. Bir yandan da müzelerin ilk katologları da hazırlanmaya başlamıştı (42). Eski eser merakı sanıldığından daha geniş bir çevreye yayılmıştı. İlerde Yunan muharebesi komutanlarından Dömeke savaşı galibi Gazi Edhem paşa savaş ganimeti olarak Müze-yi hümayuna bazı değerli parçalar getirecektir. Ağustos 1880'de bugünkü Arkeoloji müzesi (Müze-i hümayun) açıldı. Osmanlı arkeologları kısa zamanda nümizmatikden, epigrafiye kadar ilgili dallarda uzmanlar çıkardılar; kataloglardan bazılarını hazırladılar. Nihayet Sayda'da bulunan lahidlerle ve raporuyla *Osman Hamdi* beyin şahsında Osmanlı arkeolojisi uluslararası bilim dünyasına ve yayın hayatına da girdi. Osmanlı aydını, arkeoloji ve müzecilik alanında imkânların ötesinde başarı göstermiş ve Tanzimatın başından beri önemli adımlar atılmıştır. Bu gelişme eski toplumdaki sanat ve kültür anlayışına bir tepkiyi de içermekteydi. Osmanlı arkeologları Mezopotamya, Suriye, Lübnan'da yaptıkları kazılarla İstanbul'a bugün dünyanın en zengin müzelerinden ikisini (Arkeoloji ve Eski Şark Eserleri) hediye ettiler ve Cumhuriyet dönemine de bu alanda zengin bir deneyim ve bilgi birikimi bıraktılar. 19. yüzyıl arkeolojisi Türkiye'de sadece bir bilim olarak değil; hem Batının eser yağmacılığına direnen, hem de kültür değişiminin öncülüğünü yapan bir düşünce ve tutum olarak doğdu ve gelişti.

Tanzimat toplumunun aydını ansiklopedisyen olma isteğindedir. Devlet adamından, yazarına bu toplumun seçkinleri; tiyatrodan gazeteye, mimariden filolojiye ve doğa bilimine kadar her konuya el atma ve dil-

(41) Başb. Arş. **İrad - Dah.** No: 8060 ve 8207.
(42) Semavi Eyice, «Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu», **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. VI, s. 1596-1603.

zenleme çabasındadır. İlk roman yazarı olan Şemseddin Samî, ilk sözlükleri ve ansiklopediyi de ortaya koymuştur. Sadrazam Âlî paşa, Güllü Agop'un Osmanlı tiyatrosunu devletin finanse etmesini gerekli görmüş ve bazı temsilleri de teşvik için izlemiştir. A. Vefik paşa, tiyatro çevirmenliğinden sözlükçülüğe kadar her alana el atmıştı. Modernleşme çabasındaki bir toplumda bunlar doğal ve faydalı eğilimlerdir. Ancak 19. yüzyıla kadar Türk toplumunun Batı kültürüne olan yabancılığı kendisini özellikle tarihçilikte, iktisatta ve toplumbilimde göstermektedir. Bilinen ilk iktisat kitabı 1830'larda düzenlenen bir elyazması olup, 1850'lerde bazı risaleler bunu izlemiştir. Ancak iktisat bilgisi de tıpkı Avrupa tarihi gibi Tercüme odası mensuplarının aktarmacı derlemelerinden oluşmaktaydı (43). Yüzyılın ikinci yarısında Ahmed Midhat efendi, Ohannes Sakızlı gibi iktisadi düşünceye daha yorumcu yaklaşımlar da görüldü. Tanzimat dönemi Osmanlı toplumunda bilgi birikimi, araştırmayı örgütleme ve kurumlaştırma çabası ile sınırlı kalmıştır. Mart 1864'de Cemiyeti İlmiyye-yi Osmaniye ilk kütübhaneyi açana kadar başkentte ve taşra şehirlerinde kütübhane, yazmaların yığıldığı vakıf depoları demekti. Tarih yazıcılar için düzenlenmiş arşivler yoktu ve Osmanlı tarihçiliği halen vekayinamelere dayanıyordu. 19. yüzyılda Türkiye'de tarihçiliğin bu yüzden önemli atılımlar yapıp bilimsel temele oturduğunu söylemek mümkün değildir. Bununla beraber Maarif nazırı Münif efendi (paşa) ilk kütübhaneleri düzenledi. Devlet arşivinden yararlanılmaya ve bazı kütübhanelerin ilkel de olsa katalogları hazırlanmaya başladı. Yüzyılın sonunda referans kitaplığı ve derleme kütübhane kurumu fikir ve girişim olarak Osmanlı aydınları arasında yerleşmişti. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu reform hareketine, misyoner bir tarih bilinciyle başlamış değildi. Tanzimat hareketinin devrim olarak başlamadığının bir göstergesi de budur. Tanzimat Türkiye tarihinde devrim değil, devrim hazırlayıcı sonuçlar doğuran bir harekettir.

Buraya kadar portresini ve bulunduğu ortamı çizmeye çalıştığımız Osmanlı aydınına, bir aydın grubu diyebilir miyiz. Kuşkusuz evet. Bu aydın grubu aslında devletin maaşlı kadrolarını oluşturan memurlardı. Arkalarında uzun bir siyasal düşün ve örgütlenme geleneği yoktu. Ama aydın grubu bu dönemde artık toplumunu gözleme; eleştirme ve geleceği programlama aşamasına geldi. Bu nedenledir ki 19. yüzyılda imparatorlukta bir aydın grubu doğdu diyebiliyoruz. Bu aydın grubu ön plân-

(43) İktisat bilimiyle ilgili bilinen en eski yazma, 1830'lara ait olup mütercimi belli değildir. Daha çok genel kavramlar ve Malthus nazariyesi üzerinde durmaktadır. İlgili yazma yakında tarafımızdan yayınlanacaktır. Ortaylı, «Osmanlılarda İlk Telif İktisat Elyazması», **YAPIT**, 46/1, 1983.
Ahmed Sayar, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, s. 275-293.

da Türk aydınlarını bir kısmı da imparatorluktan kopan ulusların, ulusal aydın grubunun öncü grubunu oluşturmaktadır.

Tanzimatçı devlet adamlarının ilk kuşağının pragmatik reformculuğu, bir kuşak sonra siyasal ideolojiye, grup ve kişi çekişmesi programlı bir siyasal muhalefete dönüştü. Mustafa Reşid paşa'nın aydın mutlakiyetçiliğiyle başlayan dönem, Midhat paşa'nın anayasacılığıyla noktalandı. 1860'larda Osmanlı düşünce hayatının en önde gelen üç kişisi, lâik - ulusçu düşünceli olan Şinasi (44), onun yanıbaşında modernleşmeci - İslâmcı Namık Kemal ve İslâmcılıkla lâiklik, Türkçülükle Osmanlıcılık arasında gidip gelen Alî Suavî idi. Osmanlı düşünürü henüz açık seçik siyasal ideolojisini ve programını belirlemiş değildi. Siyasal düşünce ve muhalefet emekleme devrinde olmasına rağmen, gelişmelere bakıldığında da Osmanlı ülkesinin geleneksel siyaset ve hayat tarzından çıktığı anlaşılıyordu. Bundan sonra Osmanlı toplumunu modernleşme olayının kalıpları içinde değerlendirmek kaçınılmazdı. Modernleşmeye tepkiler de kuşkusuz güçlenmişti. Modernleşen her toplumda yeniye tepki doğal bir olaydır: Avrupa uygarlığına yüzelli sene önce giren Rusya'da bile Aksakov; «geriye dönelim» diye haykırıyordu. Çağdaşlaşmanın getirdiği bunalım Rusya'daki kadar şiddetli olmasa da, Osmanlı toplumunda da tepki yarattı. İlk anda yöneticiler de muhalefetin rengini ve niteliğini anlayamadılar. Çünkü Osmanlı toplumundaki her olay ve kurum gibi, siyasal düşünce ve siyasal muhalefet de değişmişti.

(44) Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** Bilgi yay. Ankara 1973, s. 252.

S O N U Ç

Takvim-i Vekâyi'nin 6 Şubat 1866 tarihli nüshasında hükümet tarafından, Paris'teki muhalifler aleyhinde içeriği ve uslûbu ilginç bir bildiri yayınlanmıştı; «Paris'te kurulan bir fesad cemiyetinin üyelerinin ötede beride kışkırtıcılık ve dedikodu yaptığı, hükümet aleyhinde bulunmanın kendilerine zararı dokunacağı ihtar edildiği halde, rezil kişilerden oluşan ismi geçen cemiyetin üyelerinin bazı zadegân aleyhinde iftira dolu mektup ve imzasız mazbatalar bastırıp dağıttıkları, alçaklık ve rezaletlerini, herkesin bildiği bu gibilere inanılmaması gerektiği» tenbih ve ilân ediliyordu. Sözü edilenlerin Genç Osmanlılar olduğu açıktı.

Âlî Paşa'nın Bab-ı âli'de kurduğu otoriter yönetimden nefret edenler «istibdat»tan sözetmeğe başlamışlardı. İstibdat sözü «despotisme» karşılığı kullanılır olmuştu. Oysa daha elli yıl önce bir Osmanlı efendisi için «istibdat» İslâm ülkesindeki bir yöneticinin olağan yönetimini ifadede kullanılabilecek bir sözdü. İslâmcı siyasal kuramda istibdat terimi güçlü ve doğru yönetimle özdeştir (*). Şeyhulislâm Mehmet Ziyaüddin Efendi'nin verdiği, Sultan Abdülhamid'in ha'l fetvasında istibdat suçlaması yoktu. İstibdat sözünü Genç Türk politikacıları kullanıyordu. Tanzimat reformları Osmanlı aydınlarını ayrı bir dünya ve yönetim anlayışına götürmüştü.

Sultan Abdülmecid yönetimine karşı bir darbe girişimi bastırılmıştı. Tarihimizde Kuleli Vakası olarak bilinen bu olayın gerçek bir hükümet darbesi girişimi olup olmadığı henüz bilinmiyor. Ondan başka dar-

(1) **Takvim-i Vekâyi,** 832 Nr. 1288 - 20 Ramazan.

(*) İstibdat Lâtinlerin **dictator'u** gibi güçlü yönetimi ifade eder. **tyrannie** karşılığı olan **zulum** ve **zalîm** gibi kavramlardır.

becilerin siyasal tutumları da açık değildir, tutucu bir düşünceyle mi, yoksa anayasacı - demokrat bir eğilimle mi hükümete karşî çıkmışlardı? İkinci bir darbe girişimi de 1865'lerde oluşan İttifak-ı Hamiyyet adlı bir gruptan geldi. Osmanlı toplumu siyasal gruplaşmalar dönemine girmişti. Bu gruplaşmalar, 19. yüzyıl dünyasındaki siyasal ideolojilerin tutarlı veya tutarsız bileşimi olan programlar etrafında oluşmaktaydılar, ancak siyasal modernleşme sürecine girildiği açıktır. 1840'larda Tanzimatçıların yarattığı dış politikada uyum ve anlaşmaya dayanan ortam, yerini siyasal kutuplaşmaya terkediyordu. 1860'ların muhalifleri henüz lâik ulusalcı ideolojiye veya billûrlaşmış radikal görüşlere sahip değildiler. Kendilerini Genç Osmanlılar olarak adlandırıyorlardı, ama Avrupa; ihtiyar imparatorluğa yeni bir ruh ve hayat vermek isteyen bu grupları «Jeune Turc» diye adlandırdı. Jön Türklük özgün bir siyasal kimlikti. Köhneyen monarşilere karşı ayaklanan, direnen bütün ülkelerin muhalifleri bu isimle anıldı. Portekizli Jön Türkler gibi...

Modern çağın toplumları artık tarihi yaşamayıp, yapıyorlardı. Tanzimat aydını da tutucu yöneticisinden muhalif yazarına kadar çağdaş dünyada varolmak için değişmek ve olaylara yön vermek gerektiğini anlamıştı. Geleneği korumak için onun bilincinde olmak gerekir. Varlığını sürdürebilmek için Osmanlı aydını geleneğini ve ortamını farklı anlayışla da olsa değerlendirmeye ve eleştirmeye başlamıştı. Edebiyat zevkinden yönetime, Avrupa politikasından modernleşmenin yöntem ve ölçüsüne kadar bir çok konu tartışılıyordu, hem de kahvehane sohbetiyle değil basın ve yayın aracılığıyla...

Eylül 1871'de *Âlî paşa* öldüğünde Genç Osmanlılar Avrupa'dan dönmeyi umuyorlardı. Onlara göre diktatör sadrazamın sahneden çekilmesi yeni gelişmeler yaratacaktı. Aynı yıl Bulgarlar bağımsız kilise için verdikleri mücadeleyi kazanmışlar ve ulusal kiliselerini, yani Bulgar eksarhlığını kurarak Fener Patrikhanesinin denetiminden çıkmışlardı. Şimdi daha radikal bir mücadeleye geçebilirlerdi. Haziran 1872'de Namık Kemal İstanbul'da *İbret* gazetesini çıkarmaya başlan. Gazetede; Osmanlı vatanseverliği, ve «meşveret usulü» deyimiyle, meşruti rejimin getirilmesi gibi düşünceler işleniyordu.

Bab-ı âlî diktatoryasının Alî Paşa'nın kişiliğine bağlı olmadığı anlaşıldı. Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlığı yeni düşünceler kadar bürokrasinin muhalif kanadı için de daha boğucuydu. Balkanlarda ulusçuluk nihaî hedefe doğru harekete geçmişti. Temmuz 1875'de Bosna - Hersek'de ayaklanma başladı. Kötü yönetim ve ekserisi müslüman olan yerli toprak sahiplerinin baskısı nedeniyle köylüler de bu ayaklanmaya katılıyordu. Ardından aynı olaylar Bulgaristan'a sıçradı. Ekim 1875'de Mahmud Nedim Paşa Osmanlı borçlarının ödenmesini durdurdu, yani ilk mo-

ratoryumu ilân etti. Bu dış devletlerin hiç hoş karşılamadığı bir gelişmeydi. 6 Mayıs 1876'da Selânik'deki bir olay büyüdü ve Fransa ve Almanya konsoloslarının öldürülmesiyle sonuçlandı. Suçluların dış baskılarla yargılanıp, idam edilmesi bu sefer müslüman halkı galeyana getirdi.

10 Mayıs 1876'da Fatih, Bayezid, Süleymaniye medreselerinin talebesi Bab-ı âlî'ye yürüdüler. Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın ve Şeyhülislâmın azlini istiyorlardı. Sonraları Sultan II. Abdülhamid bu isyanı Midhat Paşa'nın hazırladığını ileri sürmüşse de, ayaklanma herhangi bir yönetici veya politikacıdan bağımsız ve kendiliğinden oluşmuş görünmektedir. İki gün sonra Sadrazam ve Şeyhülislâm azledildi. *Mütercim Rüşdü paşa* sadarete, *Hüseyin Avni paşa* seraskerliğe ve *Hasan Hayrullah efendi* şeyhülislâmlığa getirildi. Yeni kabine ile padişah arasında soğukluk devam ediyordu. *Midhat paşa* da Şura-yı Devlete getirilmişti. Veliahd Murad efendi'nin bu grubun favorisi olduğu biliniyordu.

Birkaç yılı dolduran şu olaylar meşrutî rejimin getirilmesi veya benzeri bir gelişmenin sonucuydu, birkaç kişinin kafasında aniden oluşan bir tasarının bir tesadüf ve oldu bittiyle sahnelenmesi veya dışardan yabancıların tertipledikleri bir olay değildi. 1876 Mayıs sonunda *Hüseyin Avni paşa, Kayserili Ahmed paşa* (bahriye nazırı) Askerî mektebler nazırı *Süleyman paşa*'dan oluşan darbeci asker grubu Dolmabahçe sarayını kuşattı. *Sultan Abdülaziz* ha'l edildi ve Haziran başında *Sultan V. Murad* tahta çıktı. Liberal fikirli padişahın hükümdarlığı uzun sürmedi. Bu arada Sultan Abdülaziz intihar etti. Bazı yetersiz delillerle o günden bugüne düşük padişahı darbeci takımın öldürdüğü hep tekrarlanır. Gerçekte ileri sürülen bu gibi deliller kadar başka çağdaş deliller de bu olayın gerçek olmadığını, Sultan II. Abdülhamid'in Midhat Paşa'yı ortadan kaldırmak için hazırladığı uydurma bir isnad, iftira olduğunu tekrarlar. Örneğin, Mabeynci Fahri Bey'in kaleme aldığı *İbretnümâ* adlı anıları böyle bilinen bir tanık belgedir (2). Bu karışıklıkda Sultan V. Murad'ın tahtta kalamayacak kadar hasta olduğu anlaşıldı ve tahttan indirildi.

Beklenmeyen taht adayı II. Abdülhamid liberal darbeci gruba anayasayı ilân edeceği teminatını verdi. Aslında iç ve dış zorunluluklar karşısında kimsede direnecek cesaret yoktu. Bulgaristan olayları yüzünden, Rumelide beynelmilel kontrol kurulmasını isteyen büyük devlet elçileri, İstanbul'da bir konferans toplamışlardı. İsyan ve savaş tehlikesi ufuktaki malî iflâs görüntüsüyle birleşmişti. 1876 yılının Aralık ayında, imparatorluk yöneticileri anayasayı ilân eden top sesleriyle bu zorluklara meydan okuyor gibiydi.

(2) Yeni harflerle basımı, **İbretnümâ** yay. B. S. Baykal, Ankara TTK, 1968.

Osmanlı imparatorluğunun anayasal monarşi sistemine geçişi, Balkan Slavlarının (Bosna - Hersek ve Bulgaristan olayları) ayaklanmaları ile (1875) 1877 Osmanlı - Rus savaşı arasındaki devreyi kapsar gibi görünür. Gerçekten de Bab-ı âlî bürokrasisinin mutlak hükümranlığı, kısa parlamanter dönem süresince devlet ve toplum hayatından çekilmiş gibiydi. Bu dönemin kısa süren deneyimi Türkiye'nin toplumsal siyasal hayatında ne olursa olsun önemli bir yenilikti ve geleceğin ınkılâblarını hazırlayan bir aşamaydı. Tarihi dönemlendirme çabaları her zaman için bir hata payı taşır, ama böyle bir usulü izlersek; 19. yüzyıl başından itibaren Osmanlı devletinin reform asrı diyebileceğimiz dönem, yerini artık inkılâb asrına devrediyor, diyebiliriz. Türkiye'nin siyasal hayatında fikir hareketlerinde yapısal bir değişme başlamıştı. Meşrutiyet hareketi padişahın değil, yukarda da belirttiğimiz gibi aslında Bab-ı âlî'nin mutlakiyetçiliğine karşı, gene Bab-ı âlî'nin bir kadrosu tarafından başarılmıştı. Aslında Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz devrinin, Sultan II. Abdülhamid dönemine göre farklı bir yanı, hükümdarın kişisel diktatoryasından çok, sadrazamların ve etrafındaki kadronun aydın dikta dönemi olmasıydı. Bab-ı âlî yönetimde ehliyet ve etkinliğini yitirdiği an (bu Mahmud Nedim paşa sadaretine rastgelmektedir) husumeti üzerine çekmiştir.

Meşrutiyete geçiş bir büyük ihtilâlle değil, gene yönetici grubun içindeki bir başka grubun başkaldırmasıyla gerçekleştirilmiştir, bu doğrudur. Bu ilginç görünüm, günümüz tarihçiliğinde değişik yorumlamalara neden olmaktadır. Bir yoruma göre; harîs bürokratların darbesi ve bir sapkınlıktır. Bir başka yoruma göre; devletin devlet içinde gerçekleştirdiği bir dönüşümdür. Birinci yorum sahipleri genellikle imparatorluğu mahva götüren bir gayrî ciddi hareketten; ikinci grup ise tabandan gelmeyen ve demokratik bir gelenek yaratmayan yüzeysel bir reformdan söz ederler.

Bürokratların bir kısmı bu hareketin öncülüğünü niçin yapmıştır sorusunun cevabını geniş bir tarihi ve coğrafî platformda aramak gerekir. Bu olay sadece iki grup bürokratın birbiriyle basit bir çekişmesinin veya sarayı hedefleyen bir iktidar hırsının sonucu reğildir. Yaşanan çağın ve ülkenin gerçeklerinren kopuk bir aydın bürokrat fanatazisinin eseri hiç değildir. Çok genç yaşlarından beri Bab-ı âlî bürokrasisinin havasında yetişen memurların meşrutiyet gibi bir ideal etrafında toplanarak muhalefet yapmalarının nedenlerini ön plânda imparatorluğun o günkü coğrafyasının ve siyasal havasının renkliliğinde aramak, 18. yüzyıldan beri Balkanlarda görülen gelişmelerin etkisini unutmamak gerekir. Balkanlar o zaman Osmanlı ülkeleriydi ve İstanbul'a örneğin Orta Anadolu'dan daha yakındı. Türkiye tarihinde ortaya atılan ilk anayasa tasarısı

da Balkanlardaki ulusçu hareketin eseridir. 1867 yılında Avusturya - Macaristan monarşisinin anayasa örneğini izleyen, *Bulgar gizli merkez komitesi;* Sultan Abdülaziz'e Osmanlı imparatorluğu ve Bulgar çarlığı çifte tacından oluşan bir hükümdarlık teklif etti. Bu çifte monarşide Sultan; hem Osmanlı sultanı hem Bulgar çarı olacaktı. Bulgaristan'ın nasıl yönetileceğini öngören 21 maddelik bir federe Bulgar anayasası bu teklife eklenmişti. Metnin 6 maddesi Bulgar kilisesinin bağımsızlığıyla ilgili olup, ilk 15 maddesi ise Bulgaristan'ın parlamanter bir rejimle nasıl yönetileceğini düzenlemekteydi (3). Anayasal monarşi istekleri Bab-ı âli'nin dışında Osmanlı imparatorluğunun birçok çevrelerinde yaygınlaşmaktaydı.

Anayasacı hareketin gelişmesini bu nedenle iki odak etrafında gözlemek durumundayız. Birinci nokta; bürokrasinin içinde yer alan muhalif bir grubun, devlet ve topluma bakışları ve ideolojileriyle Tanzimat döneminin birinci kuşağından ayrılan «Genç Osmanlılar» dediğimiz bir grubun varlığıdır. Genç Osmanlılar aslında nasıl bir gruptu. Meşrutiyet hareketiyle ilgilerinin derecesi neydi gibi bir soruyu burada ayrıntılara girmeden cevaplamalıyız. 1850'lerdeki mahiyeti karanlıkta kalan Kuleli vakasını gözönüne almazsak, 1860'lardan beri siyasal muhalefetin oluşup, biçimlendiğini söylemek mümkündür. Kuşkusuz bu muhalefetin üyeleri birbirinden farklı düşüncelere sahip olacaklardır. Hiçbir büyük veya küçük çapta hareketin üyeleri toptancı bir düşünce eleğinden geçirilemez. Bu grup bir parti oluşturmamıştır, ama Osmanlı bürokrasisinin içinde muhalif düşüncelerin oluşmasında etkili olmuşlardır. İkinci nokta; değindiğimiz üzere doğrudan doğruya Balkan ulusçuluğudur. Meşrutiyetçi darbeyi zorlayan iç ve dıştaki baskılar ve gelişmelerde; imparatorluğun içindeki bu yüz yıllık akımın ve hareketlerin büyük payı vardır. Azizîye döneminin bir çöküntüyle kapanmasında Balkanlardaki bu hareketin nihaî perdesinin yani ayaklanmaların payı büyüktür. Aralık 1876'da anayasayı ilân eden topların atılmasında bir payı olan Avrupa baskısı da bu ayaklanmanın sonucu sahneye çıkmıştı. Ancak meşrutiyet rejimini buna rağmen bazılarının ileri sürdüğü gibi bir Avrupa reçetesinin eseri değildir. Büyük ölçüde Osmanlı kafasının eseridir. Aslında Avrupa, meşrutiyet rejimi ve parlamento ile hiç ilgili değildir. Rusya böyle bir rejimin düşmanıydı, Avusturya da antipatiyle karşılıyordu. İngiltere ve Fransa ise bu rejimi Osmanlılara yakıştırmıyorlardı, hattâ parlamentonun kurulup çalışabileceğine bile inançları yoktu. Meşrutiyetin bir çare olduğu Rumeli vilâyetlerinde valilik yapıp iyi idarenin böyle gelebile-

(3) **Bulgarsko Vuzrajdane - Christomatiya po İstoriya na Bulgariya** ed. H. Hristov, N. Gencev, c. 2, Sofia 1969, s. 324-332'de bu metin yer almaktadır.

ceğine inanan Midhat paşa gibi sivil bürokratların ve belki benzer gözlem ve sonuçları edinmiş askerlerin kafasında vardı. Anayasanın ilânı ile Avrupa baskısının şiddeti bir müddet için önlenmiş olabilirdi, ama tamamen önlenemediğini Rusya ile çıkacak savaş ve Avusturya'nın olumsuz tutumu göstermiştir. Anayasal hareket bizim siyasal modernleşme tarihimizdeki ilk siyasal muhalefet grubuyla, yani Genç Osmanlılarla birlikte anılır.

Osmanlı imparatorluğunun modern siyasal fikir ve eylem tarihinde Yeni Osmanlılar dediğimiz grup, ilk bakışta kendine özgü görünen; ama Ortadoğu ve İngiliz ve Fransız müslüman kolonilerinde benzerleri bulunan düşünce ve eylem adamlarından oluşan bir gruptur. Yeni Osmanlılar deyiminin Fransızcaya tercümesi Genç Osmanlılar anlamında «Jeunes Ottomans» olmalıdır. Fakat Avrupalılar arasında Osmanlının ulus nitelemesi olarak bir anlamı olmadığından, «Genç Türkler - Jeunes Turcs» çevirisi yaygınlaşmış ve imparatorluktaki örgütlü siyasal muhalefet hareketleri bu deyimle anılagelmiştir (*). Oysa 19. yüzyıl ortalarından başlayarak imparatorluğun yıkılışına kadar süren bütün siyasal muhalefeti bir potada değerlendirmenin bir anlamı ve olanağı yoktur. Bizim tarihçiliğimizde yapılan, yeni Osmanlılar ve Genç Türkler ayırımı bu nedenle zaman kadar, ideolojilerin ve örgütlenmelerin ve eylemin niteliğini belirleyen çizgiler açısından da gerekli, doğru bir ayırımdır.

Sultan Abdülaziz döneminin Yeni Osmanlıları, II. Abdülhamid döneminin Genç Türkler diye tanıdığımız muhalif kuşağının aksine; örgütlenme ve gizli siyasal faaliyet alanında ustalığa, hatta belirli prensiplere ulaşabılmiş bir grup değildi. Grubun içinde ideolojiden çok ideolojiler vardı. Bu ideolojiler de aslında kesin çizgilere ve tutarlı açıklamalara gelecek gibi değildi. Yeni Osmanlıların siyasî fikirleri daha çok anayasal monarşi etrafında toplanmaktaydı. Fakat bu anayasacılık konusunda da onların asgarî müştereklerini tesbit zordur. Kısacası Yeni Osmanlılar siyasal programlarında belirli çizgiler olan ve politik eylemlerinde uyum sağlamış aydınlar değildiler. Ancak aydındılar ve muhalefetleri baştaki yöneticiden çok varolan siyasi rejime ve ülkenin yaşadığı hayata karşıydı. Yani Genç Osmanlılar artık toplumsal bir bilinç sahibi olan tarihe ve geleceğe özgürce bakmaya başlayan Osmanlı aydınlarıydı.

Yeni Osmanlılar Avrupa dünyasını ve siyasal düşününü sağlıklı bir biçimde belki tanımıyorlardı. Bürokrasinin hırslí, iddialı üyeleriydiler. Osmanlı klasik kültürü ile tanışıklıkları kadar Avrupa dünyasını tanımasalar da, Batı'ya eski devrin Türklerinden daha çok ilgi duyuyorlardı. Mücadele ve muhalefet biçimlerinde, eski bürokrasinin kalıntısı olan kişisel çekişme ve entrikaya da rastlanır. Nihayet Yeni Osmanlıların dü-

(*) Bu terimi Paris'de Genç Osmanlıların hamisi Mustafa Fazıl Paşa'nın kullandığı kabul gören bir mütearifedir.

şünceleri; anayasacı liberalizmin çizgilerinden, modernist islâmcılığa, hatta olgunlaşmamış bir türkçülüğe ve sosyalizme kadar çeşitli görüşleri içeren renkli bir yelpaze oluşturur. Daha da ilginci bütün bu görüşlere çoğun aynı kişide rastlanabilmesidir. Ama yeni Osmanlılar hareketinin tarihî önemi, sonraki siyasal fikir ve örgütlenmelerin onların mirası üzerinde serpilip yaşamalarıdır.

Yeni Osmanlılar bir bakıma bürokrasinin üst katmanlarına karşı direnişe geçen memurlar topluluğudur. Diğer yandan aydın despotizmi denen dönemi kapatan Abdülaziz'in son yıllarındaki bthran bu muhalefeti güçlendirmiştir. Gayrimemnun genç bürokratlar arasında her zaman görülen klasik tipteki muhalefetin, artık modern bir siyasal içerik kazanmağa başladığını belirtmek gerekir. Muhalefet, artık bürokrasinin bir grubunun öbür grupla yürüttüğü tipik siyasal eleştiri ve gruplaşma haline dönüşüyordu. «Usul-ü meşveret» diye özetlenen parlamantarizm özlemi böyle bir gelişmenin ifadesidir.

Yeni Osmanlılar grubu ve hareketi tarihçilik ve düşün hayatımızda farklı değerlendirmelere konu olmuştur. Klasik görüş; Yeni Osmanlıların meşrutiyet ve insan haklarının getirilmesi konusundaki mücadelelerinin yüceltilmesidir. Burada bir tür düz tarih çizgisinden, belli bir tarihsel amaca ve aşamaya yönelik yorumculuktan söz edebiliriz. Bu yorumun tepkisi de gene ayni yöntemi izleyen farklı bir renk niteliğindedir; Yeni Osmanlılar hareketinin Avrupa'nın oyuncağı olduğu gibi tezler, abartılı düğüm olaylarla conspirative bir tarihçi uslubuyla kaleme alınmıştır. Bu yorumların herbirinin mutlaka belli bir dünya görüşüne angaje olmadığını da belirtmek gerekir.

Yeni Osmanlılar hareketinin kronolojisi henüz tam ve sağlıklı olarak tesbit edilebilmiş değildir. Yeni Osmanlılar hareketi ve grubun üyeleri birkaç klasikleşmiş incelemenin ve *Ebüzziya Tevfik* gibi çağdaş gözlemcilerin anlattıklarıyla sınırlı kalmaktadîr. Yeni Osmanlıların 1876'da Osmanlı anayasasının ilânına katılım dereceleri bile henüz yeterince aydınlanmış değildir. Anayasa fikrinin oluşmasında ve yayılmasında bu aydınların payı önemlidir, ama Meşruti rejimi gerçekleştiren askerî darbede (yani Sultan Abdülaziz'in ha'li) böyle bir ideale uzak insanların rolü de önemliydi. Bu son olayda Midhat paşa öncü grubun içinde adeta tek liberal (liberalist değil) olarak kalmaktadır. Nihayet Yeni Osmanlıların zamanla muhalefeti bırakıp, düzenle bütünleşen ve bütünleşmeye hazır kapıkulları olduğu hükmü de; Namık Kemal, Ziya paşa, Ali Suavi, Mizancı Murat, Ebüzziya Tevfik, Çapanoğlu Agâh bey, Reşat Nuri bey, Beşir Fuat ve Ahmed Midhat gibi renkli bir grubun fikri yapıları ve eylemleri yakından incelendiğinde doğrusu çok tartışılır bir değerlendirmedir. Liberal

bir ortama ve parlamantarizme duyulan özlemin saltanata karşı çıkmak demek olmadığı; hatta bu düşünürlerin kiminde parlamantarizm ve liberalizmin bizimkinden uzak anlam ve çağrışımlar yarattığı görülmektedir. 19. yüzyılın aydını; reform ve Batı kavramlarına kuşkusuz bizden farklı yaklaşımlar içindeydi. Ama bu yaklaşımlar bir yerde bizim bugünkü düşünümüzün de temelini oluşturmaktadır. En azından ilk kuşak Osmanlı aydını, İkinci meşrutiyeti gerçekleştiren Genç Türklerden daha gelenekçi düşünce kalıplarına sahiptiler. Ama onların öncüsüydüler. Zaten Türkiye tarihinde Birinci ve İkinci Meşrutiyet devirleri diye bir ayırım; kültürel ve siyasal düşünce ve örgütlenme yönünden görülen farklılığı belirleyen bir dönemlendirmedir ve tarihçi için bu açıdan anlam ifade eden bir ayırımdır. Yoksa hukuki yönden 1876'da ilân edilen anayasa imparatorluk yıkılana kadar yaşamıştır.

Yeni Osmanlılar Osmanlı imparatorluğunun geniş mekânını kapsayan bir siyasal muhalefet örgütü olmadığından, içlerinde Balkanlı uluslardan hatta imparatorluğun diğer bölgelerinden üyeler yoktu. Bu muhalefet grubunun yurt dışındaki eylemlerini de çağdaş Rusyalı devrimcilerin Avrupa'daki muhalefet hareketine benzetmek mümkün değildir. Yeni Osmanlılar formel bir gizli örgüt değildi. Avrupa'da despot yönetimi eleştiren ilk muhalif gazete *Muhbir* çıkmadan önce bazı muhalif bildiriler dağıttıkları da anlaşılıyor (*). Bütün bunların dışında; Yeni Osmanlıların Türkiye tarihindeki yerlerini parlamantarizm mücadelesi ile sınırlandırmamalıyız. Bu aydın kuşağı; edebiyattan gazeteciliğe, orta eğitimden çocuk terbiyesine, tarihten ekonomiye kadar her alana el atmış, en azından 19. yüzyıl toplumunun dikkatini bu konulara çekmişlerdir. Yanlış veya doğru, belki eksik bilgi ve yorumlarla; Osmanlı toplumundaki kurumların değişmesi gerektiğini, bunların Avrupa uygarlığı karşısındaki konumunu tartışmışlardır. Muhafazakâr düşünceliler bile Osmanlı toplumsal kurumlarını tümüyle gözden geçirmiş eleştirmiştir. Yaklaşımlarında ister batıcı, ister Batı'ya karşı olsunlar; Osmanlı düşün hayatına Batıyı getiren ve tartışan öncüler olduklarına kuşku yoktur. Bu tutum ve faaliyetin 18. yüzyıldaki gibi mimarî, moda ve doğabilimleri aktarımının ötesinde, Batıya bütüncül bir yaklaşım olduğu görülür. Bu tartışmayla birlikte Yeni Osmanlılar, toplumlarında yeni bir arayışı başlatan aydınlardı. Bu aydınları ve Osmanlı imparatorluğunun 19. yüzyılını, Osmanlı coğrafyasıyla birlikte değerlendirdikçe Meşrutiyet olayı daha iyi aydınlanmaktadır. Siyasal tarih yazıcılığımızla, Meşrutiyet rejimini bir rastlantı, dar bir grubun darbesi olarak değerlendirmek, toplumsal ve siyasal gelişim çizgisindeki yerini küçümsemek az rastlanan bir kanı değil. Bu kanının iki noksan değerlendirmeye dayandığını söylemek mümkündür. Monarşilerden anayasal düzene geçiş olayını örnekleriyle geniş

(*) Bölümün başındaki Takvim-i Vekâyide zikredilen olay.

ve mukayeseli bir biçimde incelememek birinci nedendir. İkincisi Osmanlı imparatorluğunu bugünkü Türkiye halkının imparatorluğu sayıp, geniş sınırlar içindeki coğrafya parçalarının ve etnik grupların durumundaki farklılıkları, farklı gelişmeleri incelememektir. İçe dönük (ethnocentric) yaklaşım, 19. yüzyıl Osmanlı tarihini incelemeye ve değerlendirmeye en önemli engeldir. Çünkü günümüzdeki tarihçilerin tersine, 19. yüzyılda imparatorluğu yönetenlerin gözü ve dikkati her an için ister istemez, doğu Trakya ve Küçük Asya'nın ötelerine yönelikti. Nihayet parlamanter monarşiye geçiş olgusu, İngiltere ve 19. yüzyıl Fransası örnekleriyle sınırlı değildir.

19. yüzyılda mutlak monarşiyi değiştiren anayasal gelişmelerin birçok ülkede böyle dar gruplar tarafından başlatılması sadece Osmanlı ülkesine özgü değildir. Doğu Avrupa ülkelerinde, 19. yüzyılın devrim hareketleri, özellikle eski seçkinler arasında başlamış ve çok kere de onların öncülüğünde gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı anayasal hareketi de dar bir grup tarafından başarılmıştı. Hazırlanan anayasa taslağı gerçekte despotizme birçok kapıyı açîk bırakıyordu. Ama Prof. Tunaya'nın deyimiyle; Midhat paşa ve etrafı da bu aksak anayasa ile geleceğin gelişmelerine kapıyı bir daha kapanmamak üzere açmışlardı. O gün başlayan ve bugüne kadar süren bir anayasa romantizmi toplumsal siyasette hakim olmuştur. Anayasa ile her sorunun çözümleneceği ve toplumsal, siyasal gelişmenin bu sayede sağlanacağına inanılmıştır. Yüzyılı aşkın deneyim bunun böyle olmadığını göstermiştir, ama bir bakıma her anayasa ve anayasal hareketin daha ileri özlemler yarattığını ve gelişmeler doğurduğu da görülmektedir.

Yaygın olarak tekrarlanan bir yanlış da;. 1876 anayasasının Belçika anayasasından uyarlanarak kaleme alınrığıdır. Oysa komisyon hemen hemen o zamanın mevcut bütün anayasalarını gözden geçirmiştir. Hattâ Sait Paşa Fransız cumhuriyet anayasasını çevirmiş ve cumhurbaşkanı yerine padişahın ünvanını koymuştu. Ortaya çıkan taslak bu nedenle bize özgü bir metindi. Sadece bir karma metin olması nedeniyle değil, hiçbir yerde görülmeyen hükümleri vardı; meselâ Padişaha, kamu selâmeti için sürgün yetkisi veren ve temel özgürlükler ve yargı güvencesiyle bağdaşmayan 113. madde gibi..

19 Mart 1877'de toplanan ilk Osmanlı parlamentosu, etnik ve dini yönden o çağın kozmopolit Avrupa imparatorluklarının parlamentolarında bile görülmeyen bir renkliliğe sahipti. Mebusan Meclisinin bu kozmopolit yapısı yüzünden Meşrutiyetin imparatorluğu yıkıma götüreceği, o günden bugüne çok tekrarlanan bir slogandır. Parlamento olsa da olmasa da sadece Hıristiyan Balkan uluslarının değil, Arap, Türk ve Arnavut

ulusalcılığının da gelişeceğine kuşku yoktur. Zaten tarih, başlangıçta Osmanlıcı bir çerçevede konfederatif programlar öneren Arnavut ve Arap ulusalcılıklarını kaçınılmaz bir biçimde bağımsızlık istemeye itmiştir.

Avrupa'nın iktisadî, kültürel ve toplumsal yönden en geri kalmış imparatorluğu anayasal monarşiye kendinden daha gelişmiş Rusya Çarlığı'ndan önce geçiyordu. Bu siyasal sıçramayı hazırlayan reformların ülkenin siyasal kültüründe de önemli bir gelişme yarattığını kabul etmek gerekir. Günümüz Türkiye'sinin bilinçle değerlendirmesi gereken Osmanlı mirası budur.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

(Burada arşiv belgeleri ve süreli yayınlar dışında, sadece metinde zikredilen kitap ve makalelerin tam künyeleri verilmiştir)

ABADAN, Yavuz; «Tanzimat Fermanının Tahlili», **TANZİMAT I**, İstanbul 1940, s. 31-58.

ADANIR, Fikret; **Die Makedonische Frage**, Steiner, Wiesbaden 1979.

AKDAĞ, Mustafa; «Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi», **AÜDTCF Derg.** c. IV, No: 6-7, Ankara 1968, s. 263 vd.

AKİF Paşa; **Tabsıra**, Konstantiniye 1300, 4. def'a.

— **Münşeat-ı Akif**, sene 1259.

AKILLIOĞLU, T. - ORTAYLI, İ.; «Le Tanzimat et le Modèle Français : Mimétisme ou Adaptation?», **L'Empire Ottoman - Turquie et la France**, Varia Turcia III, İstanbul 1986, s. 197-208.

AND, Metin; **Geleneksel Türk Tiyatrosu**, Ankara 1969.

BABINGER, Franz; **Mehmed der Eroberer und seine Zeit**, München 1959.

BAILEY, F. E.; **British Policy and The Turkish Reform Movement**, Cambridge Mass. 1970.

BARKAN, Ömer L.; «Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi», **İ. Ü. Huk. Fak. Mecmuası**, İstanbul 1945, sayı 3-4, s. 203-224.

— «Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi», **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Gözlem yay. İstanbul 1980, s. 291 - 375 (TANZİMAT I, adlı derlemeden tıpkıbasım).

BATBIE, A.; **Traité de Droit Public et Administratif**, tome deuxième, Paris 1885.

BERKES, Niyazi; **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Bilgi yay. Ankara 1973.

BORATAV, Pertev Naili; **Folklor ve Edebiyat**, Adam yay. İstanbul 1982.

BUSBECQ, Ogier de Ghiselin; **Türk Mektubları**, çev.: H. Cahit Yalçın, İstanbul (tarihsiz).

CEVDET Paşa; **Tarih-i Cevdet**, c. I ve 9, 10, 11, 12, Dersaadet 1309.

— **Ma'rûzât**, haz : Yusuf Halaçoğlu, Çağrı yay. İstanbul 1980.

— **Tezâkir**, haz. : C. Baysun, TTKur. Ankara 1967 (1-40 ve tetimme).

CEZAR, Yavuz; **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yüzyıldan Tanzimata Mali Tarih)**, Alan yay., İstanbul 1986.

CHAMBERS, Richard L.; «The Education of a Nineteenth Century Ottoman Alim : A. Cevdet Pasha», **IJMES**, 4, s. 440-464.

CLARK, E.; «The Ottoman Industrial Revolution», **IJMES**, 5/1974, s. 65-76.

CVETKOVA, Bistra, «To the Prehistory of the Tanzimat, an unknown Ottoman Political Treatise of the 18 th Century», **Etudes Historiques**, tome VII, Sofia 1975, s. 133-146.

— «Problems of the Bulgarian Nationality and National Consciousness in the XV - XVIII Centuries», **Etudes Historiques**, tome VI, Sofia 1973, s. 57-80.

ÇADIRCI, Musa; «Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine», T. T. Kur. **Belleten**, XXXIV/135, Ankara 1970, s. 409-421.

ÇOKER, Fahri; «Tanzimat ve Ordudaki Yenilikler», **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. V, s. 1260-66.

DANOVA, N. - MARKOVA, Z.; «Ideja Zerkovnogo Reformatorstva i Balkanskoe Prosveşçenie», **Etudes Historiques**, tome VII, Sofia 1975, s. 161-174.

DASCALAKIS, A.; «Le Role de la Civilisation Grec que dans les Balkans», **Actes du premier Cong. Int. des Etudes Balkaniques**, Sofia 1969, s. 109 vd.

DAVIS, Ralph; «English Imports from the Middle East 1580 - 1780», **Studies in Economic History of Middle East**, ed.; Cook, London 1970, s. 193-206.

DEVÈZE Michel, **L'Europe et le monde à la fin du XVIIIe siècle**, Paris 1970.

DİNO, Güzin; **Türk Romanının Doğuşu**, İstanbul 1978.

— **Tanzimattan Sonra Edebiyatta Gerçekçiliğe Doğru**, AÜDTCF yay. Ankara 1954.

— **Salname-i Vilayet-i DİYARBEKİR**, sene 1292.

ENGELHARDT, Ed.; **Türkiye ve Tanzimat - Devlet-i Osmaniyenin Tarih-i Islahatı**, çev. : Ali Reşad, İstanbul 1328.

ERGİN, Osman Nuri; **Türkiye Maarif Tarihi**, c. III-IV, İstanbul 1941 ve 1942.

— **Mecelle-i Umur-u Belediyye**, c. I, İstanbul 1338 (1922).

EYİCE, Semavi; «Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu», **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. VI, s. 1596-1603.

— «Fossatiler», **İstanbul Ansiklopedisi**, c. XI, s. 5818-23.

FAHRİ Bey (Mabeyinci); **İbretnûma**, yay : B. S. Baykal, T. T. Kur., Ankara 1968.

FATMA ALİYE; **Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı**, Dersaadet, Kanaat matb. 1332.

FAZLURRAHMAN; **İslâm**, Anchor Books, New York, 1968.

FEKETE, Lajos; «XVI. yüzyılda Taşralı bir Türk Efendisinin Evi», Çev. : S. Karatay, TTK, **Belleten**, XXIX/116, Ankara 1965, s. 615-638.

FINDLEY, Carter V.; **Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire**, Princeton 1980.

GANDEV, Hristo; **Problemi na Bulgarckoto Vuzrajdane**, Sofia 1976.

GAWRYCH, George W.; «Tolerant Dimensions of Cultural Pluralism in the Ottoman Empire : The Albanian Community 1800-1912», **IJMES**, 15/1983, s. 519-536.

GÖYÜNÇ, Nejat; «1849 Macar Mültecileri ve Bunların Kütahya ve Halebte Yerleştirilmeleri», **Türk - Macar Kültür Münasebetleri**, İ. Ü. Ed. Fak. İstanbul 1976, s. 173-179.

GÜLMEZ, Mesut; «Tanzimattan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları», **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. III, s. 793 vd.

İ. HAKKI; **Hukuku İdare**, cild-i sani, İstanbul 1309.

— Salname-i Vilayet-i HALEB, sene 1318.

HASSİNGER, Herbert; «Die Erste Wiener Orientalische Handelskompagnie 1667, 1683», **Viertel jahre für Soziale und Wirtschaftsgesch.** XXXV/I, 1942.

H. HRİSTOV - G. GENDJEV; **Bulgarsko Vuzrajdane - Christomatija po Istorija na Bulgarija**, cild. II, Sofia 1969.

İHÇİYEV, D.; **Turskie Dokumenti a Rilskija Manastira**, Izd. Rilskijat Manastir, Sofia 1910.

İNALCIK, Halil; «Adaletnameler», **Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, c. II/3-4, T. T. Kur. Ankara 1965, s. 49-145.

— «Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu», T. T. Kur., **Belleten**, XXVIII/109-112, Ankara 1964, s. 603-52.

— «Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri», **Belleten**, XXVIII/109-112, Ankara 1964, s. 603-622.

— **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, AÜDTCF, Ankara 1943.

İSKİT, Server; **«Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları»**, Ankara 1943.

ISSAWI, Charles; «British Trade and the Rise of Beirut», **IJMES** 8, (1977).

— **The Economic History of Turkey**, Univ. of Chicago, Chicago 1980.

JANOV, M.; «Die Ereignisse in Südosteuropa am Ende des 16. Jahrhunderts und die politische Taetigkeit der Anführer der Befreiungsbewegungen in Bulgarien», **Etudes Historiques**, tome VII, s. 158-177.

KARA, Mustafa; «Tasavvuf ve Tarikât», **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansk.**, c. IV, s. 985 vd.

KARAHAN, Abdülkadir; **Figanî ve Divançesi**, İ. Ü. Ed. Fak. İstanbul 1966.

KARAL, Enver Ziya; Osmanlı **Tarihi**, V. cilt, T. T. Kur., Ankara 1961, VII. cilt, Ankara 1956.

KAYNAR, Reşat; **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, T. T. Kur., Ankara 1954.

KIRAY, Mübeccel; **İzmir - Örgütlenemeyen Kent**, Ankara 1972.

KOLOĞLU, Orhan; **Miyop Çörçil Olayı**, Ankara 1976.

— **Takvim-i Vekâyi**, Ankara (tarihsiz).

Cevdet KUDRET; **Türk Edebiyatında Hikaye ve Roman (1859 - 1959)**, Bilgi yay. Ankara 1971.

KURAN, Ercümend; **Avrupada Osmanlı İkâmet Eliçliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri**, Ankara 1968.

— «Osmanlı İmparatorluğunda İnsan Hakları ve Sadık Rıfat Paşa», **Türk Tarih Kongresi VIII/2**, Ankara 1981, s. 1452-53.

KUNERALP, Sinan; «Bir Osmanlı Diplomatı - Kostaki Musurus Paşa», T. T. Kur., **Belleten**, 1970/3, s. 421-35.

— «The Ministry of Foreign Affairs under the Ottoman Empire», **The Times survey of foreign ministries - Turkey**, ed: Steiner, London 1982.

KURMUŞ, Orhan; **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, İstanbul 1974.

KUSHNER, David; **The Rise of Turkish Nationalism** 1876-1908, London 1977, (çevirisi : **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Kervan yay. İstanbul 1979).

— «The foreign Relations of the Governors of Jerusalem», **Palestine in the Late Ottoman Period**, ed : D. Kushner, Jerusalem 1986, s. 310-317.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat; «Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri», **Ahmed Cevdet Paşa Semineri**, İstanbul 1986, s. 199-221.

— **Osmanlı - İngiliz İktisadi Münasebetleri II**, İ. Ü. Ed. Fak., İstanbul 1976.

de LEONE Enrico; **L'Impero Ottomano nel Primo Periodc delle Riforme**, Univ. di Cagliari, Milano 1967.

LEVEND, A. Sırrı; **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları**, T. D. Kur. yay. Ankara 1949.

— **Divan Edebiyatı**, İstanbul 1943.

LEWIS, Bernard; **The Emergence of Modern Turkey**, 2 nd edit. Oxford - London 1968.

— «The Tanzimat and Social Equality», **Economie et Sociétés dans L'Empire Ottoman**, Colloq. Int. du CNRS No: 601, s. 49.

— **The Muslim Discovery of Europe**, Weidenfeld and Nicholson, London 1982.

— «Turkey - Westernization», **Unity and Variety in Muslim Civilization**, ed. : G. Grunebaum, Chicago 1955, s. 314 vd.

Ahmed LÜTFİ (Vakanüvis): **Tarih**, c. IX, yay. : M. Aktepe, İ. Ü. Ed. Fak. İstanbul 1984.

Salname-i MAARİF, sene 1316.

MACDERMOTT, Mercia; **A History of Bulgaria**, Allen and Unwin, London 1962.

MARDİN, Şerif; **The Genesis of Young Ottoman Thought**, Princeton 1962.

MATUZ, Jozef; **Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Praechtigen**, İslâm Stüdien, Freiburg, bd. V, Wiesbaden 1974.

MELIKOFF, Irène; «L'Ordre des Bektaşi après 1826», **Turçica**, XV/1983, s. 155-170.

MEMDUH Paşa; **Kuvvet-i İkbal Alâmet-i Zeval**, İstanbul 1329.

MERİÇ, Ümit; **Cevdet Paşanın Cemiyet ve Devlet Görüşü**, İstanbul 1975.

NEŞEV, G.; «Les Monastéres Bulgares du Mont Athos», **Etudes Historiques**, tome VI, Sofia 1973, s. 97-115.

NOVIÇEV, A. D.; **Oçerki Ekonomiki Turtsii do Mirovoi Voiniy**, İzd. Akadem. Nauk, Moskva - Leningrad 1937.

ONAR, S. Sami; **İdare Hukuku**, c. I, İstanbul 1944.

ORTAYLI, İlber; **Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840 - 1878)**, Ankara 1974, (2. bası, Yerel Yönetim Geleneği, İstanbul 1985).

— «Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme», **A. Ü. Huk. Fak. B. Nuri Esen'e Armağan**, Ankara 1977, s. 245-264.

— «1727 Osmanlı - Avusturya Seyrüsefain Sözleşmesi», **AÜSBF. Derg.**, c. XXVIII/3-4, Ankara 1975, s. 87-109.

— «Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars», **İ. Ü. Ed. Fak. Derg. Ens. Derg.** sayı IX, İstanbul 1978, s. 343-362.

— «Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları», **Amme İdaresi**, c. XIV, sayı 3, s. 87-96.

— «Osmanlılarda ilk telif İktisat elyazması», **Yapıt**, Ekim 1983, s. 37-44.

— «Midhat Paşanın Vilayet Yönetimindeki Kadroları», **Midhat Paşa Semineri**, T. T. Kur., Ankara 1986, s. 227-233.

OSMANOĞLU, Ayşe; **Babam Sultan Abdülhamid (Hâtıralarım)**, Selçuk yay. Ankara 1984.

ÖKÇÜN, Gündüz; «19. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayii alanında verilen ruhsat ve imtiyazların anaçizgileri», **SBF Derg.**, c. XXVII/1972, No: I, s. 136-166.

PADEL, Wilhelm; «Das Grundeigenthum in der Türkei nach der neueren Gesetzgebung», **Mitteilungen des Seminar für Orientalische Sprachen zu Berlin**, 1901, s. 1-115.

PAKALIN, M. Z.; **Son Sadrazamlaı**, c. I - II - III, İstanbul 1940-42.

PALE, Nancy; «Ottoman Okka Weights», **Belleten**, c. XLI/161, Ankara 1977, s. 115-122.

PAMUK, Şevket; **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)**, Ankara 1984.

PASKALEVA, Virginia; «Sredna Evropa. i Kulturno - Prosvetnoto Razvitie na Bulgarite prez Vuzrajdeneto», **İstoriçeski Pregled**, kn. 3-4, s. 114-136.

— «Die Wirtschaftsbeziehungen der Bulgarischen Gebiete mit Mitteleuropa im 18. und 19. Jahrhundert», **Wirtschafts - kraefte und Wirtschaftswege III - Kellen benz Festschrift** Klett - Cotta 1978, s. 169-174.

— «Über die Selbstverwaltung der Gemeinden in der europaeischen Provinzen des Osmanischen Reiches», **Bulgarian Historical Review**, 1982/1, s. 50-57.

PETROVICH, M.; «Juraj Krizanic a Precursor of Panslawism», **The American Slavonic and East European Review**, 1947/VI, s. 75-92.

Ahmed RASİM; **Resimli Osmanlı Tarihi**, c. IV, Konstantiniye 1328-1330.

RIFAT Paşa; **Gülbin-i inşâ**, İstanbul 1275.

RODINSON, Maxime; «The Western Image and Western Studies of Islam», **The Legacy of Islam**, ed: J. Schacht - C. E. Bosworth, Oxford Univ. New York 1979, s. 9-62 (daha genişi **La fascination de L'Islam**, Maspero, Paris 1981).

ROGEL, Carole; «The Wondering Monk and Balkan National Awakening», **Nationalism in a Non - national State**, Ed. : Haddad - Ochsenwald, Ohio - Columbia, s. 77-101.

SAKAOĞLU, Necdet; **Amasra**, İstanbul 1966.

SALIBA, Najib A.; «The Achievements of Midhat Pasha as Governor of Syria», IJMES, 8/1978, s. 307-323.

SARÇ, Ö. C.; «Tanzimat ve Sanayimiz», **TANZİMAT I**, İstanbul 1940, s. 432-439.

SAYAR, Ahmet Güner; **«Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması»**, Der yay. İstanbul 1986.

SHAW, Stanford - Ezel KURAL; **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**, vol II, Cambridge Univ. London, 1977.

SLADE, Adolphus; **Records of Travels in Turkey and Greece**, vol I, London 1832.

STAVRIANOS, L. S.; **The Balkans since 1453**, London 1958.

STOIANOWICH, T.; «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», **Journal of Economic History**, XX (1960), 5, s. 234-333.

SUGAR, Peter F.; **Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354-1804**, A History of East Europe vol. V, Univ. Of Washington, London, 1977.

Abdurrahman ŞEREF; **Tarih Konuşmaları (Musahabeleri)**, haz. : E. Eşrefoğlu, Kavram yay., İstanbul 1978.

— **Tarih-i Devlet-i Osmaniyye**, cild II, İstanbul 1318.

Ahmed ŞERİF; **Anadoluda Tanin**, haz. : Çetin Börekçi, İstanbul 1977.

TEKELİ, İlhan; **«Toplumsal Değişim ve Eğitim Üzerine Konuşmalar»**, TMMOB yay. Ankara 1980.

TEKELİ, İ. - İLKİN, S.; **Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası**, Ankara 1981.

TEXIER, Charles; **Küçük Asya**, çev. : Ali Saad, İstanbul 1339.

TIETZE, Andreas; «The Study of Ottoman Literature», **Int. Jour. of Turkish Studies**, 1981, vol. 2/I.

— **Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581**, (part II), Wien 1982.

de TOCQUEVILLE, Alexis; **L'Ancien régime et la révolution**, Gallimard, Paris 1967.

TODOROV, Nikolai; «The First Factories in the Balkan Provinces of the Ottoman Empire», **ODTÜ Gelişme Derg.**, 1971/2, s. 315-58.

— **Balkanskii Gorod - XV - XIX vekov**, Izd. Nauka, Moskva 1976.

TODOROVA, Maria; «Obşçopoleznita kasi na Midhat Paşa», **Istoriçeski Pregled**, 1972/5, s. 56-76.

TOPRAK, Zafer; **Türkiyede Milli İktisat (1908-1918)**, Yurt yay. Ankara 1982.

TRAIKOV, Veselin; **İdeologiçeski Teçenija i Programi v Nazional'no-Osvoboditelnite Dvijenija na Balkanite do 1878 Godina**, Sofia 1978.

TÖZÖREN, Selçuk; «Japon Aydınlarının Batı Bilimine Bakışı», **ODTÜ - İdari İlimler Fakültesi Konferans Dizisi**, 1986 (mimco)

TUNAYA, Tarik Z.; «Midhat Paşanın Anayasacılık Anlayışı», **Midhat Paşa Semineri**, T. T. Kur. Ankara 1985, s. 41-45.

— **Siyasal Müessesceler ve Anayasa Hukuku**, İ. Ü. Huk. Fak. yay. 3. bası, İstanbul 1975.

TURAN, Şerafettin; «Tanzimat Devrinde Evlenme», **İş ve Düşünce Dergisi**, XXII/182, İstanbul, Ekim 1956.

— «Cevdet Paşanın Kültür Tarihimizdeki Yeri». **Ahmed Cevdet Paşa Semineri**, İ. Ü. Ed. Fak. İstanbul 1981, s- 13-20.

TYAN, Emile; **Histoire de l'Organisation judiciaire en pays d.Islam** 2 eme edit. Leiden - Brill 1960.

UBİCİNİ, M. A.; **Lettres sur la Turquie**, Ier partie, Paris 1851.

ÜÇOK, C. - MUMCU, A.; **Türk Hukuk Tarihi**, A. Ü. Huk. Fak. Angara 1970.

UNAT, Faik R.; «Ahmet III Devrinde Bir Islahat Takriri», **Tarih Vesikaları, (1941)**, sayı I.

US, Hakkı Tarık; **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, c. I, İstanbul 1940.

A. VEFİK; **Tekâlif Kavaidi**, c. II, Dersaadet 1329.

VEINSTEIN - PAVLENKO - ZUTIS; **Vsemirnaja Istorija**, c. V, Akad. Nauk SSSR Moskva 1958.

du VELAY, A.; **Türkiye Maliye Tarihi**, Maliye Bakl. yay. Ankara 1978.

YAZICI, Nesimi; «Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Postaları», **İletişim**, Ankara. 1981/3, s. 137-177.

— **Takvim-i Vekâyi - Belgeler**, Gazi Üniv. yay. Ankara 1983.

YOUNG, G.; **Corps de Droit Ottoman**, vol. I-II, Oxford 1905.

DİZİN

— A —

— B —

— E —

— F —

— G —

— H —

— İ —

— J —

— K —

— L —

— M —

— N —

— O —

— Ö —

— P —

— R —

— S —

— Ş —

— T —

ARAŞTIRMA DİZİSİ

Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistikleri

Gündüz Ökçün

Hil 015, Ocak 1984, 199 Sayfa

Gündüz Ökçün, bu araştırmalarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki —1913 - 1915 yıllarına ait— sanayisinin değerlendirilmesine olanak veren istatistiksel verileri sunuyor. Tarım dışında kalan alanlarda Osmanlı üretim biçiminin bugüne değin yeterince incelenmemiş olması açısından araştırma önem taşımaktadır.

Yerel Yönetim Geleneği

İlber Ortaylı

Hil 023-A1, Mayıs 1985, 222 Sayfa

Yerel yönetim geleneği; demokratik yaşamı ve siyasal katılmayı tek kelimeyle yurttaşlık bilincini yerleştiren bir gelişmedir. Güçlü bir yerel yönetim sadece kentlerin ve köylerin bayındırlığını ve sağlıklı yaşamını sağlayan bir örgüt demek değil; ön planda sağlam bir demokratik terbiyenin yerleşmesini sağlayan bir toplumsal süreçtir.

Osmanlı Kimliği

Taner Timur

Hil 031-A3, Kasım 1986, 168 sayfa

Bir kriz içinde bulunuyoruz ve bunu bir kültür krizi, bir kimlik sorunu olarak yaşıyoruz. Evrensel tarih içindeki yerimizi ve hangi uygarlığa sahip olduğumuzu, kendi kendimizi ikna edecek ölçüde ortaya koymuş değiliz. Gözlerimizi geçmişe çeviriyoruz ve tarihimizle hesaplaşmaya çalışıyoruz. Tarihimizle ilgili ilk gözlemimiz bugünle geçmişimiz arasındaki rahatsız edici kopukluk olmaktadır.

İLBER ORTAYLI
İMPARATORLUĞUN EN UZUN YÜZYILI

"Osmanlı modernleşmesi otokratik bir modernleşmedir. İç ve dış gelişmeler, hayatının son kırk yılında imparatorluğu, bu otokratik modernleşmeden anayasal bir monarşiye kadar sürükledi. İmparatorluk genç Cumhuriyete parlamenterizm, siyasal parti, basın gibi siyasal kurumları miras olarak bıraktı. Cumhuriyet ilk anda eğitim sistemini, üniversiteyi, yönetim örgütünü, mali sistemini imparatorluktan miras aldı. Cumhuriyet devrimcileri bir ortaçağ toplumuyla değil; son asrını modernleşme sancıları ile geçiren imparatorluğun kalıntısı bir toplumla yola çıktılar.Cumhuriyetin radikalizmini kamçılayan ögelerinden biri de yeterince radikal olamayan Osmanlı modernleşmesidir. Bugünkü Türkiye'nin siyasal - sosyal kurumlarındaki sağlamlık ve zaafın bilinmesi, son devir Osmanlı modernleşme tarihini iyi anlamakla mümkündür."

Geçmişle geleceği birarada düşünmek ve tartışmak. Aslında bu tartışma farklı açıdan ve farklı yollarla yapılsa da her kişinin alışkanlığıdır. İkinci basıyı yapan kitap bu tartışmanın bir unsuru olarak 19. yüzyıl tarihimiz için genel bir giriştir.

hil 10